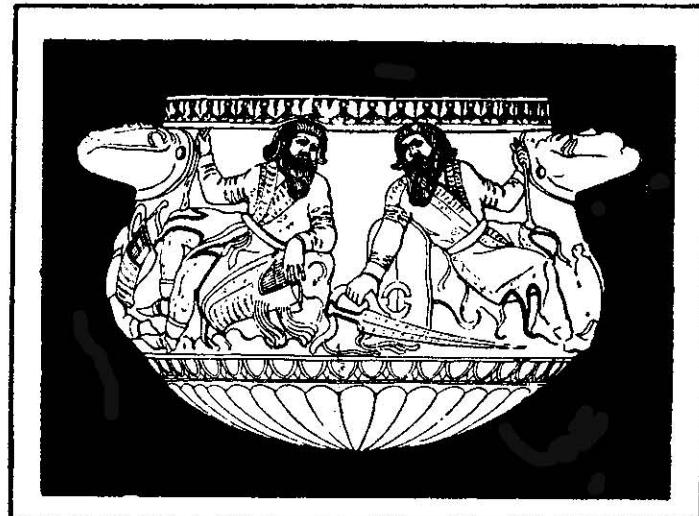

АРХЕОЛОГІЯ

4 * 1971

ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІИ

АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР

УКРАЇНСЬКЕ ТОВАРИСТВО ОХОРОНІ ПАМ'ЯТНИКІВ ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ

АРХЕОЛОГІЯ

4

ВИДАВНИЦТВО «НАУКОВА ДУМКА»
КІЇВ

1971

У квартальному вміщено узагальнюючі статті з питань стародавньої історії і археології України, повідомлення про нові відкриття на території УРСР, критику і бібліографію, матеріали про охорону археологічних пам'яток та інформацію.

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

В. Д. Баран (відповідальний редактор), *В. Й. Довженок*,
Н. С. Ємельянова (відповідальний секретар), *Ю. М. Захарук*,
М. П. Кучера, *П. О. Кашиковський*, *Є. В. Максимов* (заступник відповідального редактора), *Я. П. Петрусенко*, *[Л. М. Славін]*,
О. І. Тереножкін, *Д. Я. Телегін*, *О. Н. Черниш*, *Є. В. Черненко*, *І. Г. Шовкопляс*, *Б. А. Шрамко*, *Р. О. Юра*.

Редакція історичної та археологічної літератури

Зав. редакцією *Є. А. Квятковський*

АРХЕОЛОГІЯ

(На українському языке)

Друкується за постановою вченої ради Інституту археології АН УРСР

Редактор *О. Х. Кудрик*. Оформлення художника *Г. С. Ковпаненка*.
Художній редактор *С. П. Квітка*. Технічні редактори *М. А. Притикіна*,
I. П. Савицька. Коректор *I. А. Каллан*.

Здано до набору 16.VII. 1971 р. Підписано до друку 7.XII. 1971 р.
БФ 04251. Зам. № 466. Видавн. № 241. Тираж 2600. Папір № 1, 70×108^{1/16}.
Друк. фіз. аркушін 6,75. Умовн.-друк. арк. 9,46. Обліково-видавн.
арк. 9,41. Ціна 72 коп.

Видавництво «Наукова думка», Київ, вул. Репіна, 3.
Київська книжкова друкарня № 5 Комітету по пресі
при Раді Міністрів УРСР, Київ, Репіна, 4.

Д. Я. ТЕЛЕГІН

**Енеолітичні стели і пам'ятки
нижньомихайлівського типу**

На Півдні України і в Північно-Західному Причорномор'ї (Молдавія, Румунія, Болгарія) виявлено близько 60 антропоморфних стел енеолітичного часу¹. Їх кількість особливо зросла за останнє десятиліття, причому більшість нових стел, на відміну від попередніх, відкритих, головним чином, випадково, виявлена в результаті стаціонарних розкопок, проведених спеціалістами-археологами.

Значне збільшення стел, обставини відкриття яких досить добре документовані, проливає певною мірою світло на їх первісне призначення, культурну належність. У процесі дальнього вивчення цих питань стались помітні зрушенні також у зв'язку з загальним розвитком наших знань про енеолітичні культури Півдня УРСР.

Розглянемо умови, за яких знайдено стели південної частини України*.

Літом 1966 р. геолог-любитель старовини Д. Т. Бернадський виявив на одній з садиб м. Олександрії (вул. Енгельса, 6) добре збережену кам'яну стелу. Восени знахідка була обстежена автором. Розташована вона за 150—160 м від заплави лівого берега р. Інгульця, на поверхні надзаплавної тераси висотою 8—10 м**. Як твердять старожили, стела, років 50—60 тому вкопана в землю вертикально, стояла лицем на схід. Ще трохи далі на схід (близько 150—200 м) зовсім недавно стояв курган заввишки 7 м. При огляді місцевості навколо стели археологічних знахідок не виявлено.

Стела виготовлена з брили світло-сірого граніту, за визначенням Д. Т. Бернадського, місцевого походження. Загальна висота її 192 см, найбільша ширина в плечах 67 см, товщина 25—26 см. Поперечний розріз підпрямокутний. Донизу стела значно звужується (рис. 1). Вона являє собою примітивне зображення людини. Голова позначена округлим бугорком, дещо скосеним ззаду в бік спини. Добре модельовані плечі, обличчя плоске, на якому грубим, ледве помітним, валиком позначені брови і виступ носа. Поверхня стели спереду нерівна. Від обличчя до живота тягнеться потовщення висотою 1—2 см, а ще нижче — косий залом у камені довжиною 15—17 см. І потовщення, і залом, очевидно, природного походження. На нижньому кінці стела напівкруглим уступом різко тоншає майже наполовину своєї товщини. Цим уступом стародавній майстер хотів позначити нижній кінець скульптури. Стела, безсумнівно, призначена для вкопування в землю вертикально.

¹ А. А. Ф о р м о з о в . Образ человека в памятниках первобытного искусства с территории СССР.—Вестник мировой культуры, № 6, 1961; його ж. О древнейших антропоморфных стелах Северного Причерноморья.—СЭ, № 6, 1965; А. А. Ш е п и н с к и й . Памятники искусства эпохи раннего металла в Крыму.—СА, № 3, 1963; Д. Т. З л а т к о в с к а я . К вопросу об этнокультурных связях племен южнорусских степей и Балканского полуострова в эпоху бронзы.—СЭ, № 1, 1962; А. Н ä u s l e g . Antropomorphe Stelen des Eneolithikums in nordpontischen Raum. Wiss. Halle, XV, 1966, n. 1.

* На жаль, більшість нових знахідок стел ще не опублікована.

** Стела міститься в Олександрійському краєзнавчому музеї.

У 1965 р. під час розкопок кургану в районі с. Широке поблизу Кривого Рогу Л. П. Крилова виявила над похованнями ямної культури в закладі ями дві примітивні стели відносно невеликих розмірів — висотою 1,35 м і 1,4 м. В конструкцію закладу ям входила плита таких самих розмірів, але без будь-яких слідів обробки (рис. 2, 8). За стратиграфічними даними, ямні поховання були пізнішими від групи виявлених тут могил в овальних ямах. Л. П. Крилова не без підстав вважає, що стели зі слідами викопування у вертикальному стані слід пов'язувати в культурно-хронологічному плані з похованнями в овальних ямах².

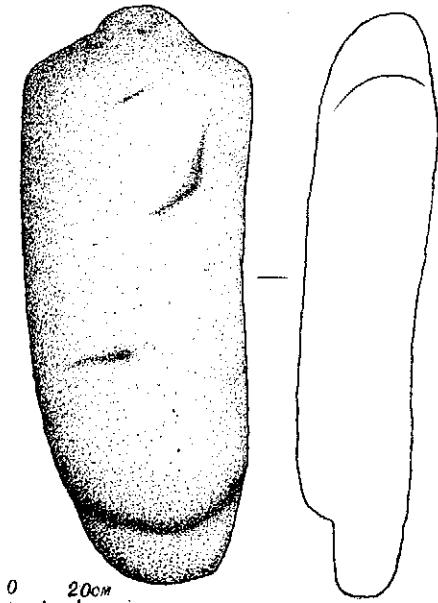

Рис. 1. Стела снеолітичного часу з м. Олесандрії Кіровоградської області.

культури, а в другому, судячи з положення скелета, — очевидно, катакомбної). Остання виконувала функцію закладу разом з двома плитами без слідів обробки (рис. 2, 3). Одна стела з Горохівки перекривала вipopерек давньоїмнє поховання (рис. 2, 2), друга стояла серед хрестів сучасного кладовища на схилі невисокого кургану⁴.

Важливі дані щодо умов залягання стел при похованнях одержано М. М. Шмаглем і І. Т. Черняковим в ході розкопок кургану № 1 поблизу с. Глибоке Татарбунарського району Одеської області. Тут виявлено чотири стели, що перекривали пізньоїмні могили. Три з них залягали в безладді серед каменів закладки могили (рис. 2, 9), а одна, підклинена невеликими каменями, лежала вздовж ями поховання № 11. Три з чотирьох стел розбиті або сильно пошкоджені по краях в давнину⁵.

З нових знахідок енеолітичних стел в Північно-Західному Приазов'ї є дві статуй з околиць Мелітополя⁶. Обставини відкриття їх з'ясовані

² Л. П. Крилова. Отчет об археологических исследованиях на Криворожье в 1965 году.— НА IA АН УРСР; 11 ж. Археологические раскопки древних могил на Криворожье в 1964—1966 годах.— НА Днепропетровского музею.

³ В. Г. Петренко, Н. Г. Елагина, В. А. Башилов. Краткий отчет о работе Ингульской экспедиции летом 1964 года.— НА IA АН УРСР.

⁴ В. И. Никитин. Охранные раскопки кургана у с. Гороховка Николаевской области.— КС Одесского государственного музея за 1963 год. Одесса, 1965.

⁵ Н. М. Шмагль, И. Т. Черняков. Раскопки курганов эпохи бронзы в Татарбунарском районе Одесской области в 1965 г.— СА, № 1, 1970.

⁶ В. М. Гладилін, Б. Д. Михайлів. Нові знахідки антропоморфних стел на Мелітопольщині.— Археологія, XXIII. К., 1970.

Влітку 1968 р. Інгулецька експедиція під час розкопок курганів поблизу с. Баратівки Снігурівського району Херсонської області відкрила п'ять стел: одна з них трапилась у полі кургану, а чотири були використані тут для закладки пізніх ямних могил. В одному випадку пад могилою знайдено разом з необробленою плитою три стели, в іншому — над ямою лежали одна стела і дві кам'яні плити без слідів обробки. Майже всі ці стели пошкоджені в давнину³. В кургані відкриті і більш давні поховання в ґрунтових ямах і кам'яних ящиках. Дві плити одного ящика мають зображення.

Нові стели нещодавно виявлені в гирлі р. Інгул: дві поблизу с. Горохівки і дві в межах Миколаєва. Обидві міколаївські стели пerekривали похованальні ями (в одному випадку поховання ямної культу-

тири, а в другому, судячи з положення скелета, — очевидно, катакомбної).

Остання виконувала функцію закладу разом з двома плитами без

слідів обробки (рис. 2, 3). Одна стела з Горохівки перекривала вipopерек давньоїмнє поховання (рис. 2, 2), друга стояла серед хрестів сучасного

кладовища на схилі невисокого кургану⁴.

мало. Відомо лише, що одна з них лежала над могилою підлітка, очевидно, ямного часу. Кілька нових стел відкрито в Скадовському районі Херсонської області, зокрема, три виявлені І. Д. Ратнером при обстеженні в 1965 р. зруйнованих курганів у районі сіл Чорнобаївка, Широка

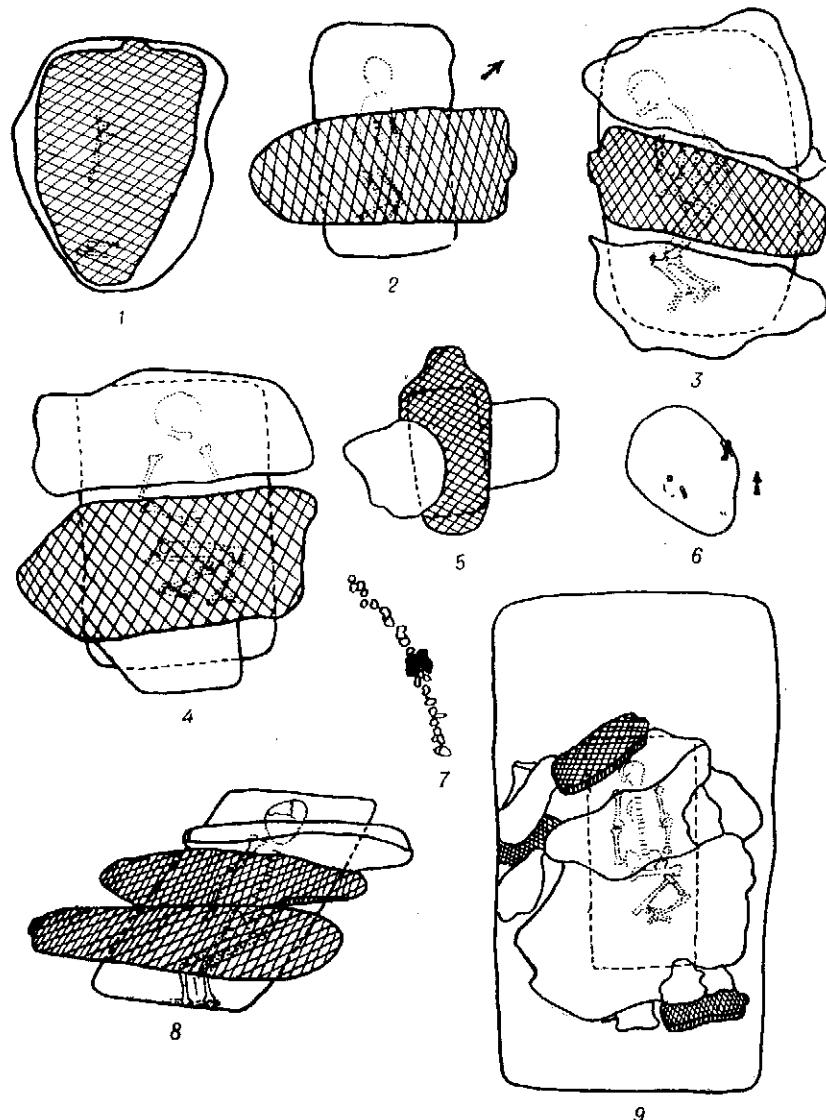

Рис. 2. Умови залягання стел над похованальними ямами (1—6, 8, 9) і в кільці кромлеха (7):

1 — Аккермен; 2 — Горохівка; 3 — Миколаїв; 4 — Іллічеве; 5 — Первомаївка 54; 6 — Первомаївка 53; 7 — Попівка; 8 — Широке (реконструкція по фотографії); 9 — Глибоке, курган 1, поховання 7.

Балка та на землях радгоспу «Більшовик». Ще раніше одна стела була знайдена Ю. Г. Колосовим поблизу с. Каланчак. Неподалік від цього села І. Д. Ратнер у 1964 р. розкопав унікальну культову споруду зі стелами⁷.

Дві стели виявлені в 1968 р. у насипі кургану поблизу с. Любимівки

⁷ И. Д. Ратнер. Раскопки курганов у с. Каланчак Херсонской области в 1964 г. Тезисы доклада, VI.—Археологические исследования 1964 г. Одесса, 1965.

Каховського району. Три знахідки зустрілись за останній час на Керченському півострові (Астанине, Іллічеве *) і дві поблизу Євпаторії (Попівка) ⁸. Одна з них (Астанине) перекривала поховання з двома посудинами кемі-обинського типу, друга (Іллічеве) разом з двома плитами без слідів обробки лежала над безінвентарним похованням ямного чи кемі-обинського типу (рис. 2, 4). Дещо незвичайним було положення стел.

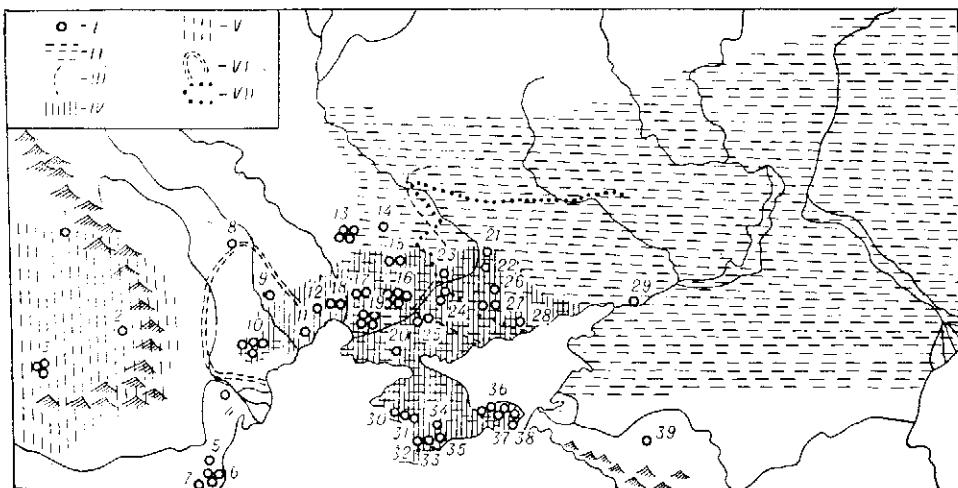

Рис. 3. Схема поширення енеолітичних стел і пам'яток мідного віку.

I — місцезнаходження стел; II — територія розповсюдження пам'яток ямної культури; III — західна межа поширення ранньоямних пам'яток; IV — пам'ятки нижньомихайлівського типу і кемі-обинської культури; V — області, зайняті пам'ятками культури Коцофені (за Д. Берчіу); VI — межа усатівської культури (за В. Г. Збеновичем); VII — західна межа проникнення пам'яток середньостогівської культури. 1 — Сарат; 2 — Герли; 3 — Бая-де-Кріш; 4 — Гаманджія; 5 — Плачідол; 6 — Єзеро; 7 — Монастир; 8 — Олександрівка; 9 — Чобручі; 10 — Глибоке; 11 — Одеса; 12 — Капустине; 13 — Білогрудівка; 14 — Олександрівка; 15 — Широке; 16 — Баратівка; 17 — Городівка; 18 — Миколаїв; 19 — Білозерка; 20 — Калашник; 21 — Наталівка; 22 — Балки; 23 — Нікополь; 24 — Первомайка; 25 — Любимівка; 26 — Новопилипівка; 27 — Мелітополь; 28 — Ногайськ; 29 — Новочеркаськ; 30 — Попівка; 31 — Мамай; 32 — Акчокрак; 33 — Казанки; 34 — Верхоріччя; 35 — Чукурча; 36 — Іллічеве; 37 — Астанине; 38 — Тірітаки; 39 — Майкон.

виявленіх при розкопках кургану епохи бронзи недалеко від с. Попівка, де вони входили в конструкцію кромлеха (рис. 2, 7).

В результаті проведених в 1969 р. під керівництвом О. Г. Шапошникової і Т. Г. Ковпаненко досліджень поблизу сіл Старе Горожине і Ковалівка знайдено 14 нових стел.

Картографування відомих на Південні України і суміжних, більш західних територіях стел, дає змогу точно визначити основний район їх поширення. Це північне і північно-західне Причорномор'я, північно-західне Приазов'я (нижня течія Дністра і Дунаю, степова частина течії Південного Бугу, Інгула, Інгульця, Дніпра і р. Молочної), а також Крим (рис. 3). На прилеглих, більш східних, північних і західних, територіях енеолітичні стели трапляються уже в поодиноких екземплярах. До таких знахідок можна віднести стелу з Новочеркаська в гирлі Дону, з Олександрії і Білогрудівки у верхів'ях Інгульця і басейні Синюхи, а також кілька стел з Прикарпаття (Герли, Бая-де-Кріш тощо).

Уточнення основного району поширення стел має важливe значення для зіставлення їх з територіями, зайнятими пам'ятками різних культур мідного віку на Україні.

Основним критерієм для визначення віку і культурної належності стел до цього часу служив той факт, що вони були при давніх похован-

* Розкопки О. М. Лескова.

⁸ О. Д. Дашевская. Курганы эпохи бронзы у с. Поповка близ Евпатории.— КСИА, вып. 115. М., 1969.

Умови залягання стел

Пункти знаходження стел	Кількість	Поховання культури			Кількість супровідних плит	Перекриття ями			Кількість стел, пошкоджених в давчину	Сліди вкопування
		ямної	кемі-обинської	катакомбної, зрубної		вздовж	поперек	безсистемно		
Олександрія	1				—	—	—	—	—	+
Білогрудівка	4				—	—	—	—	?	+
Баратівка, курган 1	1				—	—	—	—	1	ніз відбитий
Баратівка, курган 1, поховання 10	3	+	—	—	1	—	+	—	3	ніз відбитий (2)
Баратівка, курган 9	1	+	—	—	2	+	—	—	—	—
Глибоке, курган 1, поховання 7	3	+	—	—	багато	—	—	+	1	+
Глибоке, курган 1, поховання 11	1	+	—	—	—	+	—	—	1	
Горохівка	1	+	—	—	—	—	+	—	—	—
Капустине	1				—	?	?	?	—	+
Ковалівка, курган 1	1				—	—	—	—	—	+
Ковалівка, курган 1, поховання 1	1	+	—	—	2	—	+	—	—	+
Ковалівка, курган 6, поховання 7	3	+	—	—	1	—	+	—	—	1
Миколаїв 62	1	—	—	—	2	—	+	—	—	?
Миколаїв 65	2	+	—	—	—	—	порушене	—	1	ніз відбитий
Широке	2	+	—	—	—	—	—	—	—	—
Балки	1	+	—	—	—	—	—	—	—	—
Білоозерка	3	+	—	—	—	—	—	—	—	—
Любимівка	2				багато	—	—	—	—	—
Первомайка 53	1	—	+	+	—	—	—	—	—	—
Первомайка 54	1	+	—	—	—	2	—	—	—	?
Новопилипівка	1	+	—	—	—	—	—	—	—	—
Мелітополь	1	+	—	—	—	—	—	—	—	ніз відбитий
Астанине 66	1	—	+	—	—	—	—	—	—	—
Астанине 67	1	—	+	—	—	—	—	—	1	ніз відбитий
Іллічеве	1	—	+	?	—	2	—	+	—	1
Попівка	2				—	—	—	—	—	—
Мамай	2	+	—	—	—	—	—	—	1	—
Чукурча	1	+	—	—	—	—	—	—	1	—
Разом:	44	17	4	3		4	8	2	15	12

нях. Оскільки більшість їх перекривала давньоямні поховання (див. табл.), то в науці укоренилася думка про належність цих знахідок до давньоямної культури⁹. Деякі автори вважають можливим датувати стели, головним чином, більш досконалі ямно-катакомбним чи катакомбним часом¹⁰. У літературі вони пов'язувалися навіть з епохою пізньої бронзи¹¹. Аналіз обставин залягання нових стел, картографування їх у

⁹ А. А. Ф о р м о з о в . Материалы к изучению искусства эпохи бронзы Юга СССР.— СА, № 2. М., 1958.

¹⁰ А. А. Щ е п и н с к и й . Памятники искусства..., стор. 39.

¹¹ В. М. Д а н и л е н к о . До кіммерійської проблеми.— Археологія, т. V. К., 1951.

зіставленні з районами поширення пам'яток різних культур енеоліту — бронзи на Півдні України ставлять під сумнів їх первісну належність до племен ямної або пізніших культур епохи бронзи Північного Причорномор'я. Виготовлялись стели в основному населенням, що мешкало на Півдні України ще до появи тут племен ямної культури. Такий висновок випливає з низки фактів.

У літературі вже неодноразово висловлювалось припущення про повторне використання стел з метою закладки могил давньоямної культури (О. О. Формозов, О. Гейслер). Цей висновок знайшов повне ствердження в матеріалах нових розкопок. Так, у переважної більшості стел нижня частина не має слідів обробки (Олександрія, Широке, Глибоке, Первомаївка, Горожине, Ковалівка та ін.). Очевидно, давній майстер для майбутньої статуї спеціально підбирав заготовку, у якої нижня частина мала потоншену або загострену форму. Все це свідчить, що первісно стели призначались для вертикального вкопування. На випадковість їх появи в закладах ям вказує і те, що вони залягають дуже часто разом з плитами таких самих розмірів, але без будь-яких слідів обробки (рис. 2, 3—9). При цьому в перекрітті окремих ям використовувалось від однієї до трьох стел одразу. Кількість необроблених плит теж може бути різна — від однієї-двох до багатьох. Важливий і той факт, що в розміщенні стел щодо контурів ями, скелету, сторін світу не спостерігається ніякої закономірності. Вони можуть лежати вздовж ями, поперек неї, або їх положення серед кам'яних плит закладки є цілком випадковим (рис. 2, 1—6, 8, 9). Їх знаходять дуже часто лицевим боком донизу, а інколи, при вертикальній позиції, павіть нижнім кінцем догори (Баратівка).

Важливо підкреслити, що ті з них, які потрапили в заклади могил, нерідко розбиті навпіл або зі значними пошкодженнями країв. Найчастіше немає нижньої половини. Але маломовірно, щоб носії ямної культури, вкладаючи значну працю в створення стел, потім розбивали їх і використовували разом з уламками дикого каменю у спорудженні похованальних конструкцій.

Крім наведених фактів проти давньоямної належності стел свідчить і відсутність збігу районів їх поширення (Північне і Північно-Західне Причорномор'я) з територією, заселеною давньоямними племенами — від Дністра і до Заволжя (рис. 3).

На думку О. О. Формозова, розглядувані стели колись стояли на курганах ямної культури. Таке припущення треба вважати помилковим уже тому, що переважна більшість цих стел була в курганах глибоко під насипами, над якими вони мали б височіти.

Напевне, більші правдоподібний зроблений на підставі західноєвропейських аналогій висновок О. Гейслера про те, що причорноморські стели до вторинного використання їх племенами ямної і пізніших культур стояли поблизу енеолітичних могильників, утворюючи культові місця або святилища. На півночі Італії, наприклад, в складі таких святилищ мідного віку є кілька стел і оброблених плит прямокутної форми¹². Таке припущення про первісне призначення стел підтверджується не тільки наявністю слідів вкопування переважної їх більшості, а й тим, що вони скупчені в одному місці групами до п'яти екземплярів (Баратівка, Білозерка, Горожине, Ковалівка). В кількох випадках разом з ними знайдені також і прямокутні оброблені плити (Первомаївка, Білозерка, Широке). Про використання стели не поодинці, а цілими групами свідчить, очевидно, їх остання знахідка — одна триголова стела, виявлена В. Г. Петренко і Н. Г. Єлагіною в с. Лимани на Херсонщині.

¹² A. Haussler. Вказ. праця, стор. 39.

Отже, можна припустити, що до поширення на Півдні України племен ямної культури тут уже існували створені місцевим населенням своєрідні святилища («олтари»), які складалися з вертикально вкопаних стел і розміщених поруч прямокутних плит — жертвових «столиків». Як згадувалося вище, залишки таких споруд виявлені за останні роки на Півдні України.

Одна з них досліджена І. Д. Ратнером під курганом № 9 Каланчацької групи на Херсонщині. Споруда являла собою круглу площадку діаметром 5,5 м, оточену рівчаком шириною 0,5 м. З південно-західного її боку був прохід. У рівчаку, трохи опущенному нижче стародавньої денної поверхні, виявлено три розбиті енеолітичні стели, поблизу яких і на їх поверхні простежуються сліди червоної вохри¹³.

Про розкопки на Півдні України ще одного культового місця дещо іншої конструкції повідомляє Л. П. Крилова. Ця споруда, виявлена в 1967 р. під насипом кургану Долгіцевого поблизу Кривого Рогу, була на рівні давньої денної поверхні і мала вигляд округлої в плані площадки розміром 13×15 м, вимощеної кам'яними плитками. Майже в центрі вимостки стояв кам'яний стовп висотою 1,5 м, вкопаний в ґрунт на 40 см. Поблизу нього у межах викладки був кам'яний «столик», що являв собою добре обтесану і загладжену зверху плиту прямокутної форми, розміром 0,6×1,8 м. Нижня частина плити, як і стовпа-менгіра, трохи опускалася в ґрунт нижче кам'яної вимостки. Неподалік під насипом виявлено два поховання в кам'яних ящиках, з яких один зсередини був розписаний вохрою*.

На жаль, значна частина культових споруд Півдня України, що, гадаємо, були у всіх місцях скупчення стел, зазнала масового руйнування у пізньоїмній час. Переважна більшість стел і плит, що входили до їх конструкцій, згодом стала звичайним будівельним матеріалом для спорудження закладів поховань ям.

Цікаво зазначити своєрідні умови залягання білогрудівських стел, що були в землі на глибині 2 м, покладені одна до одної на довгому ребрі¹⁴. Складається враження, що хтось дбайливо сховав їх, можливо, під загрозою знищення.

Імовірно, племена ямної культури, застосовуючи стели для закладки ям, так само, як і мешканці античних міст (Тиритаки, Михайлівське поселення), де стели були використані при будівництві оборонних стін, не завжди навіть розуміли справжнє призначення цих антропоморфних скульптур.

Наведені вище докази, здається, з усією очевидністю свідчать, що причорноморські стели були виготовлені не племенами ямної культури, а їх попередниками. До такої думки прийшли й інші дослідники (О. М. Лесков¹⁵, І. В. Нікітін).

Щоб розкрити первісну культурну належність причорноморських стел, необхідно коротко зупинитися на історичному середовищі Півдня в перед'ямній час.

До поширення на цій території ямних племен простежуються три основні лінії розвитку, представлені трьома енеолітичними культурами — пізньотрипільською на Правобережжі, середньостогівською, головним чином, в степовому і лісостеповому Лівобережжі, а також культурою групою пам'яток типу нижнього шару Михайлівського поселення і

¹³ И. Д. Ратнер. Вказ. праця.

* Матеріали Л. П. Крилової і І. Д. Ратнера про відкриття культових місць ще не видані.

¹⁴ П. Куриний. Білогрудівські кам'яні стели.— Записки ВУАК, I. К., 1931.

¹⁵ А. М. Лесков. Керченская экспедиция в 1967 г.— Археологические исследования на Украине в 1967 г., вып. II. К., стор. 5 і далі.

поховань типу Осокорівки — Грушівки. Пізньотрипільські і середньостогівські пам'ятки уже досить добре відомі¹⁶.

Зупинимося на характеристиці поселень і могильників «третєю» лінії розвитку енеолітичних культур Півдня України, вивчення яких

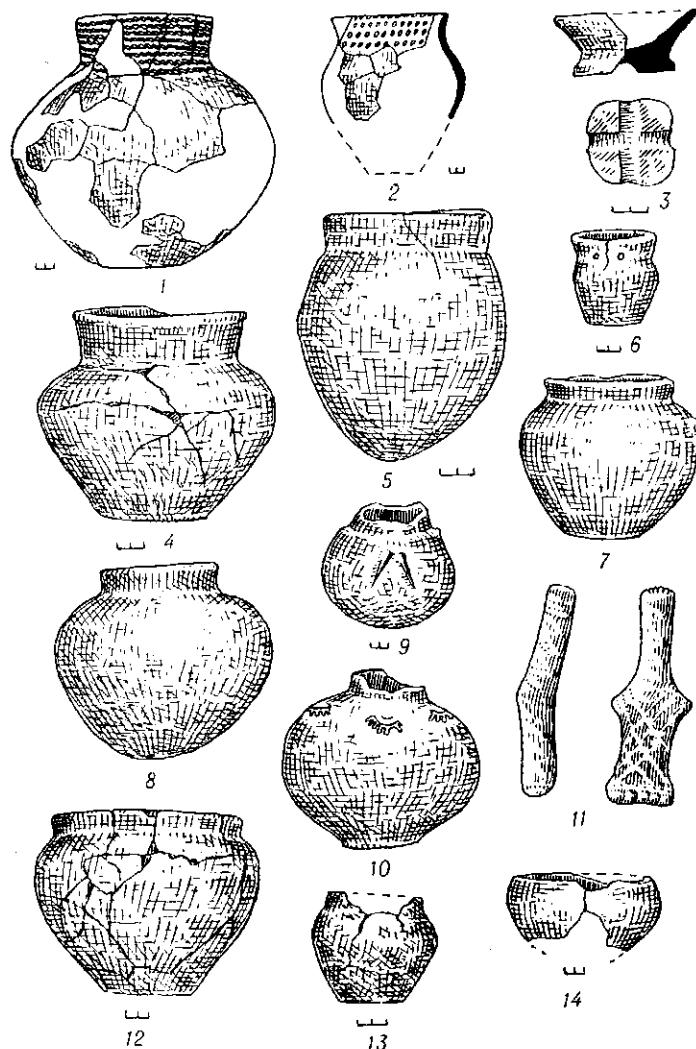

Рис. 4. Кераміка і статуетка нижньомихайлівського типу:
1—3 — Михайлівка, нижній шар; 4 — Аккерменъ; 5 — Осокорівка; 7 — Грушівка; 8 — Слобідка Романівка; 9 — Первомаївка; 10 — Михайлівка, курган; 11 — Середзівка; 12—13 — Лсонтівка I.

лише починається¹⁷. До недавнього часу наші уявлення про пам'ятки цього типу були на матеріалах Нижнього Подніпров'я, зокрема посе-

¹⁶ Т. С. Пассек. Периодизация трипольских поселений (III—IV тыс. до н. э.).— МИА, № 10. М., 1949; Д. Я. Телегін. Основні риси і хронологія середньостогівської культури.— Археологія, XXIII. К., 1970.

¹⁷ В. Н. Даниленко. О ранних звеньях развития степных восточноевропейских культур шнуровой керамики.— КСИА, вып. 4. К., 1955; його ж. Неолит Украины. К., 1969; В. Д. Риболова. Могильник епохи бронзи в Осокорівці.— АП, IX. К., 1960; О. Г. Шапошникова. Новые данные о Михайлловском поселении.— КСИА, вып. 11. К., 1961; її ж. Пам'ятки типу нижнього шару Михайлівки.— Археологія УРСР, т. I. К., 1971; Л. П. Крилова. Археологические раскопки...

лення на нижньому шарі Михайлівки і поховань під курганами в Осокорівці, Грушівці, Первомаївці (рис. 4, 1—3, 7, 9) тощо¹⁸. До цієї групи О. Г. Шапошникова зараховує також знахідки з нижніх шарів поселення поблизу с. Роздольне в Приазов'ї, деяких поховань Аккерменя (рис. 4, 4), частину кераміки з о-ва Похилого в Надпоріжжі, поховання в кромлесі № 5 Золотої Балки на Дніпрі тощо¹⁹. Всі ці пам'ятки об'єднуються в одну групу за спільними рисами в характері глиняного посуду

Рис. 5. Амфора з Грушівки (1) та миска з Осокорівського кургану (2).

(рис. 4; 5). За останній час кількість пам'яток з керамікою, близькою до михайлівської, на Україні помітно зросла.

Як згадувалося вище, в результаті розкопок поблизу сіл Широкого і Рахманівки в 1964—1968 рр. Л. П. Крилова виділила групу однотипних поховань в ґрунтових ямах овальної форми*. Характерною рисою поховань цього типу є наявність грудок вохри, сформованої у вигляді циліндрів, і слідів порошку рожевої вохри. У двох могилах кургану № 1 недалеко від с. Широкого стояли опуклобокі лощені горщики з яйцеподібним дном. Поверхня їх темна, в тісті — черепашки, вінця високі, трохи відхилені назовні. Одна з посудин по плічках прикрашена великим прокресленим зигзагом. Разом з горщиком виявлена статуетка пізньотрипільського часу, що має важливе значення для встановлення синхронності цих поховань сусіднім культурам. Як відомо, такі статуетки були знайдені в курганих похованнях Серезлівки²⁰ (рис. 4, 11), в Єрмолаївці та інших пам'ятках пізньотрипільського часу. За деякими ознаками (склад тіста, підлощена поверхня, слабе орнаментування) широчанський посуд тісно зближається з опуклобокою керамікою нижнього шару Михайлівки, Грушівського кургану й інших пам'яток Подніпров'я.

Два кургани з керамікою такого типу розкопані поблизу с. Баратівки і радгоспу «Прогрес» Снігурівського району Миколаївської області²¹. Поховання в кам'яних ящиках або овальних ямах здебільшого густо посыпані порошком червоної вохри. Біля скелетів знайдені опуклобокі гостродонні горщики з домішкою товченої черепашки чи вапняку в тісті. Поверхня темно-сіра, добре загладжена, підлощена. Жоден з них не має

¹⁸ В. А. Іллінська, Г. Т. Ковпаненко, Е. О. Петровська. Розкопки курганів епохи бронзи поблизу с. Первомаївки.—АП, IX. К., 1960; М. І. Вязьмітіна, В. А. Іллінська, Е. Ф. Покровська, О. І. Терепожкін, Г. Т. Ковпаненко. Кургани біля с. Новопилипівки і радгоспу Аккермень.—АП, VIII. К., 1960.

¹⁹ О. Г. Шапошникова. Пам'ятки типу нижнього шару.

* Матеріали розкопок Л. П. Крилової містяться у фондах Дніпропетровського музею.

²⁰ Д. М. Щербаковский. Раскопки курганов на пограничье Херсонской и Киевской губерний.—АЛНР, № 112. К., 1909, стор. 9.

²¹ Н. Г. Елагина, В. Г. Петренко. Раскопки курганов на Ингульце.—Археологические открытия 1968 г. М., 1969.

орнаменту. При одному з поховань в кам'яному ящику (Баратівка) стояв плоскодонний горщик, що за технологічними якостями і відсутністю орнаменту не відрізняється від гостродонного посуду. За формою, характером домішок у тісті, обробкою поверхні цей плоскодонний горщик має близьку аналогію в кераміці нижнього шару Михайлівки. В кількох випадках при похованнях в овальних ямах і кам'яних ящиках трапились «терочники», виготовлені з грудок вохри. Ці знахідки цілком аналогічні «циліндрам» Широкого і Рахманівки. До речі, згадаємо також, що один «терочник» цього типу виявлений І. Д. Ратнером в курганах Скадовської групи.

Біля поховань Баратівки і «Прогресу» в овальних ямах і кам'яному ящику знайдено три стилізовані статуетки людини, виготовлені з кістки. Одна плоска («Прогрес»), з перехватом у середній частині, дві інші (Баратівка), округлі в поперечному перетині, покриті у верхній частині врізним орнаментом. Останні за всіма ознаками являють собою аналогію статуеткам з Широкого, Серезліївки, Єрмолаївки тощо.

За стратиграфією Баратівського кургану № 1 В. Г. Петренко і Н. Г. Єлагіна серед поховань епохи бронзи на Інгульці виділяють три групи. Найбільш ранніми є ті, що залягали в кам'яних ящиках і овальних ямах з описаними вище знахідками. До цієї групи належить і кам'яний ящик, на стінках якого нанесений хвилястий орнамент і вибиті три фігурки тварин. Друга і третя групи цих поховань датуються більш пізнім часом і, судячи з похованального обряду і знахідок в могилах, відносяться до пізньоімського і катакомбного періодів.

Розвал горщика нижньомихайлівського типу виявлений в 1968 р. О. М. Лесковим і Н. П. Зарайською у кургані № 14 поблизу с. Любимівки Каховського району. Його фрагменти залягали на кам'яному ящику, де був кістяк у скорчелому положенні на спині, і, безпосередньо, пов'язані з цим безінвентарним похованням (№ 7). Ящик, що стояв на горизонті, перекривався земляним насипом, в якому знайдено горщик ямної культури.

У зв'язку з охоронними роботами на узбережжі штучних морів зросла кількість відомих пам'яток доби раннього енеоліту і на Нижньому Подніпров'ї.

В 1957 р. О. Г. Шапошникова провела рятувальні роботи поблизу с. Леонтіївки Нововоронцовського району на Херсонщині, де виявлено два могильники — енеолітичний (№ 1) і епохи бронзи (№ 2). Перший Леонтіївський могильник складався з трьох овальних ям, розміщених недалеко одна від одної. Скелет зберігся лише в одному похованні. Покійник, покладений на спині, з підгнутими в колінах ногами, головою на північний захід, був засипаний вохрою. В двох інших ямах виявлено глиняний посуд. В одній (№ 2) лежала мисочка на трьох ніжках, а в другій (№ 3) — два горщики і мисочка на ніжках. Горщики загладжені, опуклобокі, з невисокими рівними вінцями (рис. 4, 12, 13), поверхня темно-сіра, підлощена. В тісті значна домішка товченої черепашки. Горщики за формою, обробкою поверхні і технологією виготовлення аналогічні посуду нижнього шару Михайлівки²². Миски півсферичної форми, добре випалені, поверхня підлощена, а внутрішня однієї з них покрита складним врізним орнаментом (рис. 6, 1). Така сама мисочка на трьох ніжках виявлена і поблизу с. Микольське в Надпоріжжі (рис. 6, 2). Вона походить із зруйнованого поховання епохи міді. З інших предметів, пов'язаних з пам'ятками цього типу, можна назвати мисочку, виготовлену з нижньої частини плоскодонного, добре загладженого і підлощеного горщика²³.

²² О. Г. Шапошникова. Могильники епохи ранньої бронзи на Нижньому Дніпрі. — АП, Х. К., 1961.

²³ О. В. Бодяницький. Звіт про розкопки в 1953 р.— НА ІА АН УРСР.

Вона виявлена при парному похованні в с. Волоському поблизу Дніпропетровська. Покійники були покладені на спині, очевидно, з підгнутими в колінах ногами. Скелети дуже пофарбовані.

Отже, як показує аналіз нових матеріалів, виділені В. М. Даниленком, В. Д. Рибаловою, О. Г. Шапошниковою пам'ятки типу поселення нижнього шару Михайлівки і поховань в Осокорівці, Грушівці перестають бути лише локальною нижньодніпровською групою. Це явище знач-

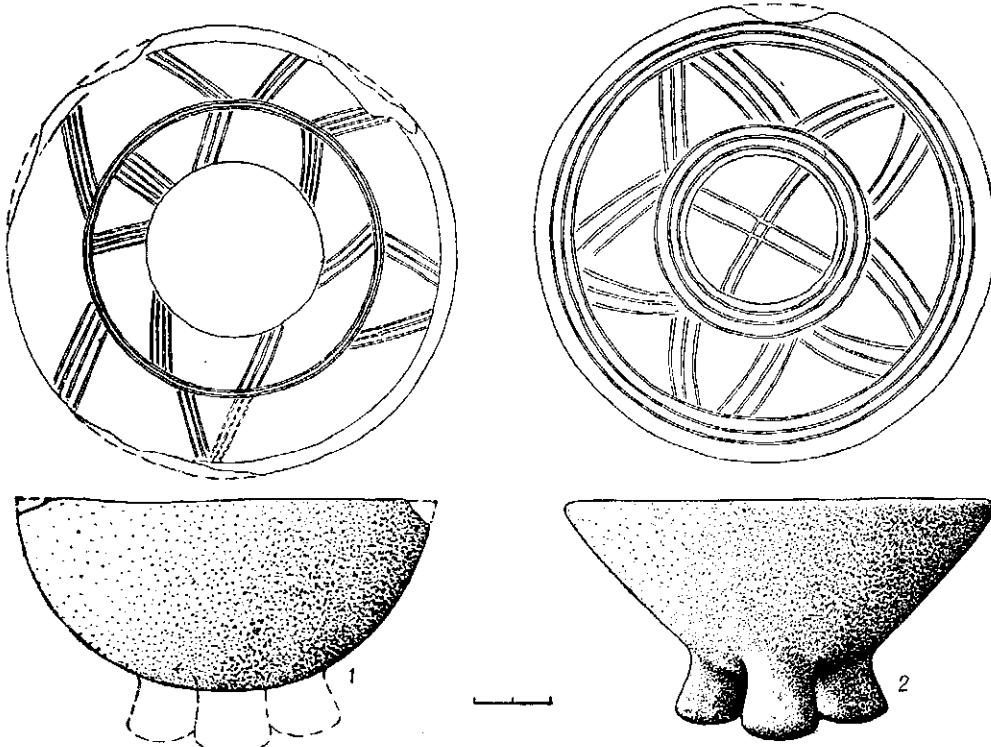

Рис. 6. Миски на ніжках з Леонтіївки (1) і Микільського (2).

но більшого територіального діапазону. Поховання нижньомихайлівського типу займали велику область південної степової частини України — від пониззя р. Молочної чи, можливо, Дону (Левенцівка) до гирла Дунаю. Особливе сккупчення цих пам'яток — на Нижньому Дніпрі, Інгулі та Інгульці. В Північному Причорномор'ї до нижньомихайлівської групи, на нашу думку, мають бути включені також знахідки з кургану на р. Когильник²⁴ (рис. 4, 5), що досі належали до ямної культури, поховання 14 в кургані 1 поблизу с. Огородне²⁵, знахідка опуклобокого лощеного горщика в кургані Слобідки Романівки на території Одеси²⁶ (рис. 4, 8) тощо. Поховання на р. Когильник і недалеко від с. Огородне, хоч і відрізняються прямокутними обрисами ями, що, можливо, є результатом територіальної чи хронологічної модифікації культурного типу, але за формою посуду найближче стоять до нижньомихайлівських пам'яток.

²⁴ Т. Г. Оболдуева. Курган эпохи бронзы на р. Когильник.— Известия Молдавского филиала АН СССР, № 5(25). Кишинев, 1955.

²⁵ Розкопки А. Г. Загинайлова і Л. В. Суботіна в 1966 р.

²⁶ А. В. Добропольский. Раскопки кургана в предместье Одессы Слободке Романовке.— ЗООИД, т. XXXII. Одесса, 1915; В. Г. Збенович, А. М. Лесков. О стратиграфии и классификации погребений Одесского кургана.— КСИА, вып. 115. М., 1969, рис. 12, 9, 10.

Основними критеріями для виділення цієї групи на широкій території є, насамперед, близькість в типах кераміки і спільні риси поховального обряду. Ці пам'ятки характеризуються опуклобоким слабоорнаментованим посудом темного кольору, часто з домішкою товчених черепашок або вапняку в тісті. Серед його форм найчастіше трапляються широкогорлі горщики з плоским або круглим дном, вузькогорлі амфори, а також півкулясті миски, в тому числі на ніжках (рис. 4; 5; 6). Процент орнаментованого посуду дуже невеликий. Серед орнаментальних елементів мають місце прокреслені лінії і шнур. Поверхня добре загладжена, чисто підлощена. Розчісування гребінцем стінок, властиве ямно-катакомбним горщикам, відсутнє.

Нижньомихайлівські пам'ятки, що об'єднуються в одну культурну групу за типом кераміки, мають багато спільних рис і в поховальному обряді. Могильні ями переважною більшістю овальної або неправильно округлої форми, чи різко відрізняються від близьких за часом ямних поховань, де вони мають прямокутні обриси. Так, всі досягні поховання, виділені Л. П. Криловою в Широкому і Рахманівці, залягало в овальних ямах. Ця риса властива першій групі поховань Баратівки, «Прогресу», Леонтіївському могильнику № 1. В овальних або неправильно округлих ямах виявлені й інші поховання — в Осокорівці (№ 12), Грушівці (№ 2), Аккермені (курган 13, поховання 3), Первомаївці (курган 3, поховання 4). Положення покійників скорочене на спині або випростане. Інколи скелети супроводжуються посудом, а також «циліндрами» і «терочниками» з вохри.

Значна кількість поховань з керамікою нижньомихайлівського типу виявлені і в кам'яних ящиках. Деякі з них виготовлені досить старанно з обтесаних, щільно підігнаних в пазах одна до одної плит (Баратівка, Горожина, Нікополь). У такому ящику залягало поховання № 7 Осокорівського могильника, при якому знайдено чорнолощену напівсферичну миску нижньомихайлівського типу (рис. 4, 14). Кам'яні ящики з описаними вище знахідками були й в інших місцях (Баратівка, «Прогрес» і Любимівка).

Виходячи з даних Осокорівки, Баратівки, «Прогресу», слід вважати, що переважна більшість (якщо не всі) поховань в кам'яних ящиках епохи енеоліту — ранньої бронзи степового Причорномор'я належить до нижньомихайлівської групи пам'яток. Очевидно, таку саму культурну належність має значна частина могил цього типу з Біляївського кургану²⁷.

Характерною рисою енеолітичних поховань в кам'яних ящиках Північного Причорномор'я і Нижнього Подніпров'я є наявність в них розпису або врізного орнаменту. Три такі знахідки виявлені, наприклад, Л. П. Криловою в курганах Рахманівки, Войкового, Долгінцевого. На внутрішню поверхню цих домовин червоною вохрою нанесений геометричний орнамент у вигляді хрестів, зигзагу тощо. В ящику з Рахманівки серед ліній орнаменту накреслені фігури у вигляді двох з'єднаних вершинами трикутників з крапкою зверху. В цих зображеннях вбачають схематизовані фігурки людей. Як уже згадувалось, досить оригінальний орнамент у вигляді хвилястих ліній вигравіруваний на внутрішній поверхні ящика з Баратівського кургану № 1. Тут, крім того, вибиті три цевеликі фігурки тварин. Одна домовина з розписом вохрою і врізними лініями зруйнована будівельниками при знесенні кургану на території Нікополя²⁸. Ще два ящики, оздоблені всередині, досліджено в 1969 р. О. Г. Шапошниковою на Інгулі в с. Горожине і В. П. Шиловим в районі

²⁷ С. А. Булатович. Отчет об охранных раскопках кургана № 1 в с. Беляевка Одесской области.— НА ІА АН УРСР.

²⁸ К. А. Петровская, Е. В. Черненко, Е. В. Максимов. Охранные раскопки кургана в г. Никополе в 1964 году.— НА ІА АН УРСР.

Нікопольської зрошувальної системи. Тоді саме орнаментована плита, очевидно, із зруйнованої могили, виявлена Л. П. Криловою в похованні під насипом Первомаївського кургану поблизу Кривого Рогу. В 1970 р. Н. М. Бокій відкрила ящик з розписом в кургані неподалік с. Березівки Устинівського району Кіровоградської області.

Носії культури нижньомихайлівського типу були вправними майстрами-каменотесами, які вміли виготовляти досить досконалі кам'яні ящики, прикрашаючи їх поверхню розписним або заглибленим орнаментом. Не чуже було їм і образотворче мистецтво, зразками якого є вироби з каменю, кістки та глини (Баратівка, Широке).

На жаль, абсолютна і відносна хронологія пам'яток нижньомихайлівського типу поки що розроблена дуже слабо. З фактів, що проливають світло на цю проблему, можна назвати такі: а) залягання культурного шару Михайлівки нижче горизонтів ранньоямного часу; б) наявність у ньому черепків дереївського етапу середньостогівської культури; в) пекривання поховань з нижньомихайлівською керамікою в курганах Широкого, Рахманівки і Баратівки пізньоямними; 2) наявність при похованнях Широкого і Баратівки пізньотрипільських статуеток. Все це дає підставу твердити, насамперед, про одночасність ранніх нижньомихайлівських пам'яток (Михайлівка I) з поселеннями пізнього етапу середньостогівської культури, тобто про їх доямний вік. Пам'ятки цього типу, дещо змінюючись, існували досить довго і в ямний час. На це вказують, зокрема, виявлені в Баратівці і Широкому згадані статуетки.

Таким чином, якщо нижній шар Михайлівки, виходячи з датування пізнього етапу середньостогівської культури, ми повинні відносити до кінця IV — початку III тисячоліття до н. е., то поховання типу Широкого можуть датуватися серединою — другою половиною III тисячоліття до н. е. Отже, вони співіснують з ранніми етапами ямної культури (Михайлівка II). Не виключена можливість, що на тих територіях Причорномор'я, куди менш досягали лівобережні степові впливи пізньоямної культури, пам'ятки нижньомихайлівського типу існували паралельно з нею.

У розвитку пам'яток нижньомихайлівського типу, таким чином, можна виділити, принаймні, два етапи: власне нижньомихайлівський доямний (нижній шар Михайлівки) і широчансько-баратівський — етап співіснування пам'яток цього типу з ямною культурою.

На ранньому доямному етапі носії цієї культури займали Південно-Західне Приазов'я, пониззя Дніпра і степове Причорномор'я (Інгул, Інгулець, Південний Буг). Дуже можливо, що нижньомихайлівське населення проникало і на більш західні території, пониззя Дністра і Дунаю, де передувало усатівській культурі.

На початку другого широчансько-баратівського етапу, з проникненням в Приазов'я і Нижнє Подніпров'я ранньоямних племен (Михайлівка II, Чингул), район поширення розглядуваних пам'яток значно зменшується. Вони зберігаються тепер лише в степовому Причорномор'ї (Інгул, Інгулець, очевидно, Південний Буг), де ранньоямні знахідки не відомі.

В пізньоямний час, коли на Інгулі та Інгульці з'являються степові племена ямної культури, пам'ятки нижньомихайлівського типу, очевидно, зникають. В курганах Широкого, «Прогресу», Баратівки поряд з похованнями в овальних ямах відкриті пізньоямні, прямокутні в плані могили. Майже неорнаментований посуд з добре загладженою поверхнею нижньомихайлівського типу змінюється тепер ямно-катакомбними формами, з розчісаною поверхнію, штуртовим, гребінцевим або прокресленим візерунком. Поховання в кам'яних ящиках також зникають. Саме в цей час, на нашу думку, була знищена і переважна більшість нижньомихайлівських святилищ, стели з яких потрапили в закладки ям.

Зміна нижньомихайлівського населення на Нижньому Дніпрі, Інгулі та Інгульці пізньоюмними катакомбними племенами супроводжувалась, однак, помітними проявами асиміляції культурних надбань аборигенів. Це яскраво простежується, зокрема, в кераміці деяких поховань пізньоюмно-катакомбного часу (Новочорномор'я, Скадовськ²⁹, Біляївка). У верхньому шарі Михайлівки О. Г. Шапошникова виділяє, наприклад, окрему групу добре загладженої кераміки темно-сірого кольору, яку вона пов'язує з кемі-обинською культурою. Є тут також і мисочки на трьох ніжках з орнаментом всередині, мотиви якого ми бачимо на мисочках нижньомихайлівського часу³⁰.

Вище йшла мова про те, що район поширення пам'яток нижньомихайлівського типу охоплює Північне Причорномор'я, Нижнє Подніпров'я і Північно-Західне Приазов'я, де зосереджена найбільша кількість енеолітничих стел України (рис. 3). Вони, як і розглянуті пам'ятки, в основному датуються допізньоюмним часом. В пізньоюмний час більшість стел уже була використана повторно. Майже повний збіг території поширення північнопричорноморських стел і нижньомихайлівських пам'яток, синхронність цих двох культурних явищ (кінець IV — перша половина III тисячоліття до н. е.) дають можливість припустити належність їх одному населенню.

Про виготовлення стел носіями культури нижньомихайлівського типу свідчить ряд фактів: передусім висока обізнаність їх у каменотесній справі, що, безперечно, було однією з найнеобхідніших умов створення кам'яних скульптур. При похованні Баратівки виявлені на стінках ящики висічений орнамент і три фігури тварин, що перекликається з наявністю зображень тварин на поверхні деяких стел. Нагадаємо, що кілька зооморфних зображень є і на горщику з Михайлівського кургану. Значна частина ящиків зсередини розписана вохрою, розпис ми бачимо і на стелах (Старе Горожене, Каланчак). Всі ці риси культури, характерні лише для нижньомихайлівських пам'яток, зовсім не властиві давньоюмній культурі, що, на наш погляд, не дає жодних підстав вважати носіїв останньої творцями стел.

Отже, переважна більшість стел Північного Причорномор'я виготовлена ще в доранньоюмний час носіями культури нижньомихайлівського типу, і встановлювали їх, очевидно, поблизу своїх могильників, створюючи з них святилища. Останні були потім зруйновані племенами ямної культури, які використали стели для закладки поховальних ям.

Зауважимо, що наш висновок про належність стел степової України носіям культури нижньомихайлівського типу цілком узгоджується з думкою А. О. Щепінського, який відносить переважну кількість кримських стел до кемі-обинської культури, за багатьма ознаками дуже близької до нижньомихайлівських пам'яток. На певну спорідненість кераміки Кемі-Оби з посудом Подніпров'я (Кут) і Приазов'я (Аккермень) уже вказував А. О. Щепінський³¹. На думку О. Г. Шапошникової, опуклобокі горщики з Грушівки і Михайлівського кургану на Дніпропетровщині (розкопки Д. І. Яворницького) (рис. 4, 10), які дослідники раніше пов'язували з нижнім шаром Михайлівського поселення, дуже тяжіють до посуду кемі-обинської культури³². Близьку типологічну подібність, що нерідко межує з тотожністю, можна спостерігати також, зіставляючи горщики широчанських поховань з кемі-обинським посудом, наприклад,

²⁹ Матеріали розкопок О. М. Лескова, Є. В. Черненка, Е. В. Яковенко, Т. Г. Ковпленко, І. М. Шарафтдинової та ін.—НА ІА АН УРСР.

³⁰ О. Г. Шапошникова. Об одній групі кераміки з верхнього слоя Михайлівського поселення.—СА, № 4. М., 1970.

³¹ А. О. Щепінський. Кемі-обинська культура.—Археологія Української РСР, т. I, 1971.

³² О. Г. Шапошникова. Пам'ятки типу нижнього шару Михайлівки..

з Долинки, Українки, Сімферополя, Іллічеве та ін. (дослідження А. О. Шеніцького) ³³.

Не менш яскраво, ніж кераміка, про культурну єдність енеолітичних пам'яток Криму і Північного Причорномор'я свідчить наявність на вказаній території кам'яних ящиків з розписом червоною фарбою і гравіровкою, про які йшла мова вище. В Північному Причорномор'ї мали місце також випадки застосування при спорудженні кам'яних ящиків зеленої глини (Біляївка), що є, як відомо, характерно рисою кемі-обинських поховальних споруд. Можна, очевидно, вважати нижньомихайлівську групу енеолітичних пам'яток північнопричорноморським варіантом кемі-обинської культури.

Закінчуючи розгляд питання про належність стел Північного Причорномор'я носіям культури нижньомихайлівського типу, зазначимо, що в літературі уже неодноразово вказувалось на безперечні зв'язки цих пам'яток (Михайлівка, Осокорівка) з культурами Північного Кавказу (В. М. Даниленко, В. Д. Риболова, О. Г. Шапошникова). Доказом на користь таких контактів є знайдені останнім часом поблизу Нальчика кілька нових стел ³⁴, цілком аналогічних причорноморським. Висвітлення питань культурних контактів нижньомихайлівських і кемі-обинських племен свідчить про те, що зв'язки з Кавказом йшли, швидше за все, через Перекоп і Крим. Шлях через Нижній Дон в обхід Приазов'я з півночі в цьому процесі, здається, відігравав значно меншу роль, оскільки вказана територія була зайнята весь час чужорідним нижньомихайлівським племенам населенням середньостогівської, а пізніше ямної культури.

Д. Я. ТЕЛЕГИН

Энеолитические стелы и памятники
нижнемихайлловского типа

Резюме

В настоящее время на Юге Украины и некоторых смежных территориях Причерноморья известно уже около 60 антропоморфных стел медного века, относимых исследователями (А. А. Формозов, Д. Т. Златковская, А. Ш. Гейслер) обычно к ямной или катакомбной культурам.

Создателями стел, по нашему мнению, были племена выделяемой за последние годы на Украине культурной группы нижнемихайлловского типа (нижние слои Михайлловского поселения, Осокоровка, Широкое, Баратовка и др.), предшествовавшие в Северном Причерноморье носителям ямной культуры. На это указывает, прежде всего, территориальная и хронологическая близость нижнемихайлловских памятников и энеолитических стел, а также высокий уровень камнеобрабатывающего дела у носителей этой культуры, наличие при нижнемихайлловских погребениях антропоморфных фигурок, а на стенах каменных ящиков — зооморфных изображений, известных также и на некоторых стелах.

Весьма вероятно, что стелы, стоявшие вблизи нижнемихайлловских могильников, образовывали вместе с плитами-столиками своеобразные святилища-алтари (Каланчак, Долгинцево), разрушенные затем ямыми племенами.

³³ П. Н. Шульц, А. Д. Столляр. Курганы эпохи бронзы в долине Салгира.—КСИИМК, вып. 71. М., 1958, рис. 13, 2, 9.

³⁴ И. М. Чеченов. Гробница майкопского типа в Кабардино-Балкарии.—Археологические открытия 1968 года. М., 1969.

В. І. НЕПРІНА

Неоліт ямково-гребінчастої кераміки в північно-східній Україні

Серед неолітичних культур на території України значне місце належить неоліту ямково-гребінчастої кераміки. Про його існування стало відомо в 1901 р., коли було обстежено і описано кілька стоянок на Сіверському Дніці¹. Тоді В. О. Городцов підкреслив, що виявлені тут знахідки подібні до вже відомих на той час матеріалів стоянок у Волго-Оксікому басейні.

За післяреволюційний час були відкриті місцезнаходження з ямково-гребінчастою керамікою на Ворсклі, Десні та Сеймі².

Деснинська експедиція 1946—1947 рр. велику увагу приділила вивченю неолітичних пам'яток саме цього типу. Вперше на Україні було досліджено стоянку з ямково-гребінчастою керамікою поблизу с. Очкінє³. В результаті проведеної роботи з'явилась можливість поставити питання про відокремлення в системі неоліту ямково-гребінчастої кераміки деснинської культури⁴.

У 1948—1949 рр. відкрито кілька стоянок поблизу с. Погорілівки на лівому березі Десни⁵, а в 1953—1956 рр. виявлено і частково досліджено ряд пам'яток на Сеймі⁶. В останні роки у басейні р. Орелі крім вже згадуваної в літературі Котівки відкрито нові стоянки⁷.

Незважаючи на те, що досі неоліт ямково-гребінчастої кераміки на Україні був відомий в основному за розвідувальними даними, деякі дослідники намагалися вирішувати питання, пов'язані з датуванням і хронологією, походженням і пізнішою долею цієї культури.

Вперше з визначенням часу існування цих пам'яток на території України виступив П. П. Єфименко, який датував їх першою половиною III тисячоліття до н. е. і вважав найдавнішими у системі неоліту ямково-гребінчастої кераміки Східної Європи і пояснював появу у Волго-Оксікому басейні пам'яток, подібних до українських, просуванням туди населення з України⁸. Протилежну точку зору висловила І. Г. Розен-

¹ В. А. Городцов. Результаты археологических исследований в Изюмском уезде, Харьковской губернии в 1901 году.—Труды XII АС, т. I. М., 1905, стор. 174—177; В. Спесивцев. Находки в Райгородке.—Труды XII АС, т. I. М., 1905, стор. 153—156.

² М. Я. Рудинський. Дюнні стації неолітичної доби з побережжя Ворскла. Полтава, 1920; С. Баран-Бутович. Передісторичні розшуки в межах Чернігівської округи.—Антропологія, II. К., 1925, стор. 233—240; В. Козловська. Неолітичні та трипільські знахідки на Чернігівщині.—Чернігів та Північне Лівобережжя. К., 1928, стор. 42—61; М. Юркевич. Розшуки в Новгород-Сіверській окрузі.—Коротке звідомлення за археологічні досліди 1925 р.—ВУАК. К., 1926, стор. 96—99; Ю. С. Виноградський. Сосниця та її околиці.—Чернігів та Північне Лівобережжя. К., 1928, стор. 147—168; К. Коршак. З праці семінару при археологічному відділі Всеукраїнського історичного музею ім. Шевченка у Києві.—Хроніка археології та мистецтва, ч. I. К., 1930, стор. 63—66.

³ И. Г. Розенфельдт. Стоянка Мыс Очкінський.—КСИИМК, вып. XXXII. М., 1950, стор. 130—140.

⁴ М. В. Воеvodский. Результаты работ Деснинской экспедиции.—КСИИМК, вып. XXI. М., 1947, стор. 45.

⁵ М. Я. Рудинський. Погорілівка.—АП, т. VI. К., 1956, стор. 163—171.

⁶ Д. Я. Телегин. Исследование неолитических памятников в окрестностях г. Путятилья на р. Сейме.—КСИА, вып. 4. К., 1955, стор. 145—146.

⁷ А. А. Формозов. Этнокультурные области на территории Европейской части СССР в каменном веке. М., 1959, стор. 101; И. Ф. Ковалев. Неолит Приорелья. Тезисы. Кривой Рог, 1965, стор. 29; і і ж. Неолитические поселения южного Левобережья Среднего Днепра.—Тезисы докладов на конференции 1966 г. Днепропетровск, 1966, стор. 57.

⁸ П. П. Єфименко. До питання про джерела культури пізньої бронзи на території Волго-Кам'я.—Археологія, т. II. К., 1948, стор. 35—38, 43.

фельдт. Стверджуючи відсутність на Десні стоянок типу ллялівської, вона вважала пам'ятки України пізнішими за волго-окські і походження їх пояснювала розселенням племен більовської культури в басейн Десні з басейну Оки⁹.

Д. Я. Телегін запропонував хронологічний поділ пам'яток України з ямково-гребінчастою керамікою. Виходячи з фактів культурного зв'язку їх з дніпро-донецькою та середньостогівською культурами, він датує ранні пам'ятки кінцем IV — першою половиною III тисячоліття до н. е., пізні — серединою III тисячоліття до н. е. Останні, як підкреслює дослідник, виникають тут на базі ранніх, близьких до ллялівських, і утворюють локальний варіант культури. До раннього етапу, на його думку, належать Погорілівка — Есмань, Погорілівка — Коса, Скуносове — ур. Рудого, а до пізнього — Комсомольське, Волинцеве, Скуносове — ур. Липського, Мис Очкінський, Долинське, Огірцеве та ін.¹⁰

Нові матеріали, одержані автором при досліженні поселень в північно-східній частині України, нові дати синхронних нео- і енеолітических культур¹¹ дають змогу висвітлити по-новому хронологічну схему і характер неоліту ямково-гребінчастої кераміки на Україні.

Можна вважати, що територія поширення пам'яток цього типу в межах Української УРСР окреслена досить правильно і повно (рис. 1). Вони займають всю середню течію Десни, є на Сеймі й Сулі, Псла та Ворсклі (тут лише у верхній та середній течіях), а на Сіверському Дінці сягають району м. Ізюма; кілька пунктів відомі на р. Орелі. За межами України подібні пам'ятки поширені вище по Десні, на Сожі, в Курській та Воронезькій областях¹².

Пам'ятки з ямково-гребінчастою керамікою можна розділити на дві групи: I становлять поселення Десни та Сейму, II — Сули, Псла, Ворскли, Орелі та Сіверського Дінця. За їх матеріалами виділяються перший (ранній), другий і третій, найбільш пізній, етапи в розвитку культури (останній — лише в деснинсько-сейминській групі).

Культура неоліту ямково-гребінчастої кераміки — найпізніше явище цієї доби на Україні. Майже на всій її території в попередній час розвивалася дніпро-донецька культура. На середньому етапі останньої обидві культури співіснують, що й було зафіксовано в розкопах верхнього шару стоянки Устя Осколу II, яка належить до першої половини — середини IV тисячоліття до н. е.¹³ В деснинсько-сейминській групі цей етап пред-

⁹ И. Г. Розенфельдт. К вопросу о связях древнейшего населения бассейнов рек Десны и Оки в конце III — начале II тыс. до н. э.— КСИИМК, вып. 75. М., 1959, стор. 92—102.

¹⁰ Д. Я. Телегин. О хронологии поселений ямочно-гребенчатой керамики на Украине.— СА, 1962. М., стор. 28—36.

¹¹ T. S. Passéek. Relations entre L'Europe occidentale et L'Europe Oriental a l'époque néolithique.— VI Congrès international des Sciences Préhistoriques et Protohistoriques. М., 1962, стор. 3—17; В. И. Митрофанова. Неолитическое поселение в урочище Лес близ с. Мнево на Черниговщине.— Древности Белоруссии. Минск, 1966, стор. 68—78; і і ж. Неолитическое поселение на Десне.— Археологические открытия 1966 г. М., 1967, стор. 190—191; і і ж. Работы Деснинского отряда в 1964—66 гг.— Археологические исследования на Украине в 1966 г. К., 1967, стор. 79—83; В. И. Неприна. Неолитические замытники низовьев р. Хорол.— Археологические исследования на Украине 1968 г. К., 1968, стор. 41—46.

¹² В. П. Левенок. Археологические работы Трубчевского музея.— КСИИМК, вып. X. М., 1941, стор. 95—99; К. М. Паликарпович. Дагестанские стоянки Сирэдзяга и Нижняя Сажа.— Працы арх. камісії, т. I. Минск, 1928; т. II. Минск, 1930; А. Н. Соловьев. Стоянки и городища окрестностей г. Курска.— Изв. Курск. губ. об-ва художников, № 4. Курск, 1927, стор. 12—33; В. П. Левенок. Ранненеолитическая стоянка у с. Долгое на Верхнем Дону.— КСИА, вып. 92. М., 1962, стор. 76—82; і і ж. К характеристике культур мезолита, неолита и бронзы в Воронежском Подонье.— Изв. ВГПИ, т. 45. Воронеж, 1964.

¹³ Д. Я. Телегин. Раскопки неолитических стоянок в устье р. Оскола.— МИА, № 79. М., 1960, стор. 182.

ствалений пам'ятками типу Волинцева та Погорілівки — Вирчища, а в сульсько-донецькій — типами Вовчанських хуторів і Новодонівки.

Вовчанські хутори. Матеріали, зібрані М. Т. Євстроповим у районі хуторів м. Вовчанська Харківської області, походять з розораного підвищення лівого берега р. Вовчої (лівої притоки Сіверського Дінця). За його даними, колекція складалась з 106 уламків кераміки та 28 крем'яних предметів. Залишилося всього 22 уламки і 8 кременів, які зберігаються у фондах Інституту археології АН УРСР.

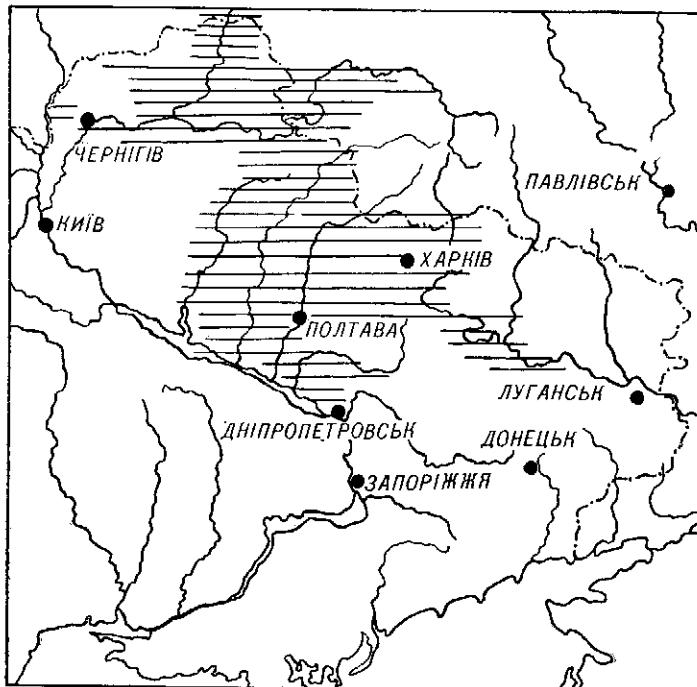

Рис. 1. Район поширення пам'яток з ямково-гребінчастою керамікою на Лівобережжі України.

Серед крем'яного інвентаря є два відщепи, чотири пластини і перетини пластин, скребло на великому пластинчастому відщепі, овальному за формою з дугоподібним робочим краєм, загостреним невисокою ретушшю, скребло на масивному тригранному пластинчастому відщепі, вузький кінець якого і правий бік оброблено високою ретушшю. Подібне скребло було в комплексі поселення в ур. Вирчище поблизу с. Погорілівки.

Кераміка цього місцезнаходження за своїми технологічними ознаками чітко відрізняється від інших комплексів з ямково-гребінчастою керамікою. Посуд виготовлено з добре перемішаної глини з домішкою дрібного піску, стінки покриті тонким шаром червоноуватого або сіро-жовтуватого ангобу. Зовнішня поверхня добре загладжувалася з допомогою м'якого предмета, внутрішня — дрібнозубчастим штампом.

Уламки належать 22 посудинам. Серед них 11 прикрашено ямково-гребінчастим орнаментом — горизонтальними рядами ямкових або гребінчастих вдавлень, які чергуються між собою і заповнюють усю поверхню посудини (рис. 2, 2). Іноді зони ямкового орнаменту розділені одним або двома горизонтальними рядами відбитків гребінця. Чотири посудини оздоблено орнаментом у вигляді неглибоких ромбічних, видовжено-овальних ямок, розташованих або горизонтальними смугами, або в шаховому порядку. Трьом екземплярам властивий своєрідний орнамент: ча-

стіна округлодонного горщика прикрашена горизонтальними зонами косих рядів підтрикутних наколів, поділених лініями відбитків штампа у вигляді римської цифри I (рис. 2, 7); інша посудина орнаментована геометричними фігурами з рядів наколів, нанесених вузьким стержнем у «відступаючій» манері (рис. 2, 4); третя має на плічках відбитки обмотаного мотузкою стержня значного діаметра.

Є уламки трьох посудин, які містять рослинну домішку, але за іншими ознаками не відрізняються від основної групи посуду. Вони орнаментовані насічками по зрізу вінець, глибокими ціліндричними ямками на шийках та горизонтальними рядами вузьких «відступаючих» наколів (рис. 2, 5).

Один з фрагментів, який має у глині домішку товчених черепашок і прикрашений поглибленою хвилястою смужкою та вертикальними гребінчастими рядами, наймовірніше, належить до іншої культури.

Виходячи з технологічної однорідності, кераміку з Вовчанських хуторів можна вважати одночасною. Наявність у керамічному комплексі посуду, широко відомого з кінця неоліту в поселеннях та могильниках Надпоріжжя і Приазов'я, дає підставу синхронізувати цю пам'ятку з могильниками маріупольського типу та поселеннями типу Середнього Стогу I. Таким чином, місцевознаходження Вовчанські хутори — один з ранніх проявів неоліту ямково-гребінчастої кераміки на Сіверському Дніпрі — датоване першою половиною — серединою IV тисячоліття до н. е.

Окремі уламки кераміки з ангобом, типової для Вовчанських хуторів, трапляються в пам'ятках Сіверського Дніпра: с. Огірцеве 2 (рис. 2, 1) (розвідка Д. Я. Телегіна 1959 р.); Сейму — с. Чаплище, (рис. 2, 6). Псла — хутір Пісківка (рис. 2, 3) (розвідка В. А. Іллінської 1966 р.); Хоролу — с. Демченкове — Лука (розвідка Е. В. Махно і автора 1967 р.).

Пам'ятки типу верхнього шару стоянки Устя Осколу I — Новодонівка 1, поширені в межах сульсько-донецького району, також належать до початкового етапу розвитку культури.

Новодонівка. Поселення розташоване на підвищенні в заплаві лівого берега Сіверського Дніпра, поблизу с. Новодонівки Вовчанського району.

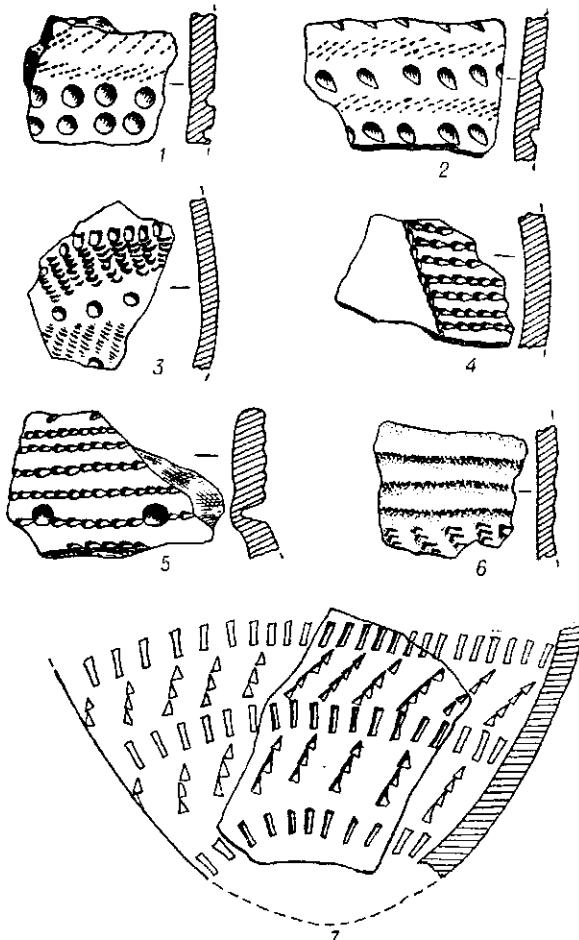

Рис. 2. Кераміка поселень:

1 — Огірцеве; 2, 4, 5, 7 — Вовчанські хутори; 3 — Пісківка;
6 — Чаплище.

ну Харківської області. Культурний шар значно зруйнований поселенням зарубинецької культури¹⁴.

Крем'яний інвентар представлений 211 предметами, 98 з яких мають голубувату патину і за іншими ознаками не відрізняються. Склад інвентаря звичайний для дніпро-донецької культури цієї території: піраміdalні та призматичні нуклеуси, нуклевидні уламки, відщепи, пластинки,

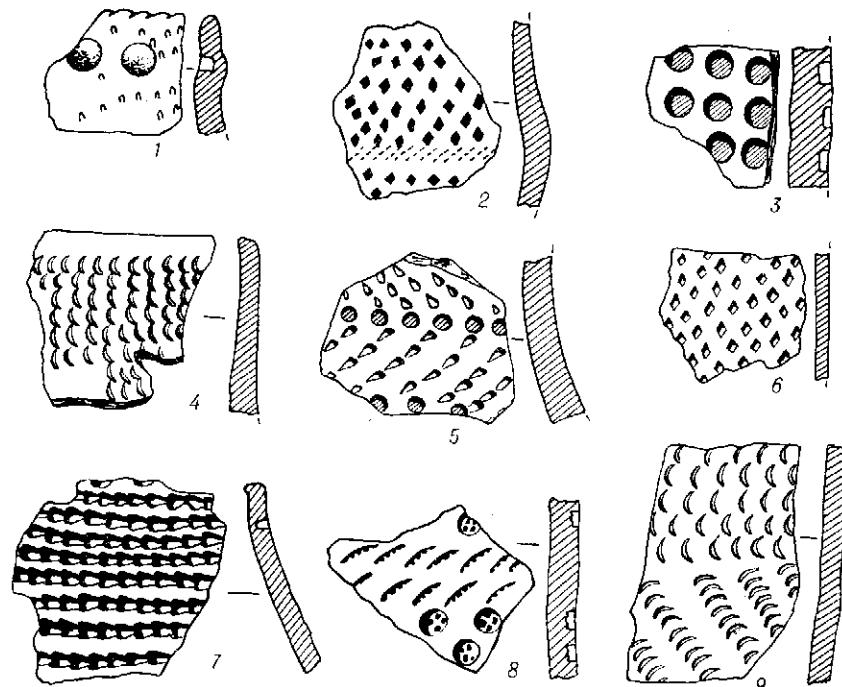

Рис. 3. Кераміка поселень:

1, 3—4, 6—7 — Новодонівка 1; 2, 5 — Новодонівка 2; 8—9 — Біла Гора.

різці на відщепах або кутах зламаних пластин, округлі скребки, ножі на невеликих пластинах і одна трапеція з перетину пластини.

Керамічний комплекс представлений уламками 49 посудин. 4 посудини мають рослинну домішку, вони прикрашені гребінчастим орнаментом та наколами (рис. 3, 7); 14 — з домішкою піску в глині, тонкостінні, орнаментовані неглибокими дужковими вдавленнями (рис. 3, 1, 4), ромбічними (рис. 3, 6) або округлими неглибокими ямками (рис. 3, 3) і гребінчастим штампом у вигляді «ялинки»; 31 посудина — з пористої глини, прикрашена гребінцем або великими «відступаючими» наколами.

Зазначені технологічні групи кераміки близькі між собою за формами і характером орнаменту. Аналогії посуду з рослинною домішкою знаходимо в матеріалах верхнього шару стоянки Устя Осколу II. Група пористого посуду подібна до найдавніших типів кераміки нижнього енеолітичного шару Олександрії¹⁵.

Матеріал Новодонівського поселення відбиває той час, коли в степової зоні починалося формування ранніх ланок давньоїмської культури, а на північ від неї складається культура неоліту ямково-гребінчастої кераміки.

¹⁴ В. І. Митрофанова. Пам'ятки зарубинецького часу на Дінці.— Археологія, т. XVIII. К., 1965, стор. 190.

¹⁵ Д. Я. Телегін. Энеолитическое поселение и могильник у х. Александрия.— КСИА, вып. 9. К., 1960, стор. 10—16.

Пам'ятки типу Новодонівки — масове явище на території Лісостепу в першій половині — середині IV тисячоліття до н. е. В межах Донецького басейну до цього самого типу належать також поселення Новодонівка 2 (рис. 3, 2, 5), Устя Осколу II — верхній шар, на Хоролі — Демченкове і Іване Селище, на Пслі — Баранівка, на Ворсклі — Біла Гора (рис. 3, 8, 9), Рудня, Макухівка, Марки, на Орелі — Гупалівка та ін.

У межах Деснинсько-Сеймницького району ранній етап культури неоліту ямково-гребінчастої кераміки представлений Волинцевським поселенням у Путівльському районі Сумської області.

Волинцеве. Неолітичне поселення розташоване на піщаному підвищенні серед заплави лівого берега Сейму, в ур. Городок. Тут були розкриті два вогнища, навколо яких лежали уламки посуду, крем'яні та кварцитові знаряддя і відходи від їх виробництва (розкопки С. С. Березанської та Д. Я. Телегіна).

Крем'янний інвентар включає 21 екземпляр — три відщепи, три пластини, три кіпцеві пластинчасті скребачки, чотири скребачки на відщепах, п'ять ріжучих знаряддя, два з яких зроблено на пластинах зі скошеним кінцем, уламок рубального знаряддя, виготовленого в техніці двобічного обтісування, з пришліфованим лезом, скobel' з відщепа та відтискувач на тригранній пластині.

Кварцитових предметів 16: відщепи, шість великих масивних пластин, три скребла, три ріжучих знаряддя видовжено-ovalильних пропорцій, один бік яких масивний, зручний для тримання в руці, другий — лезо, звичайно загострене двобічною ретушшю (ножі обушкові), три рубальних знаряддя підтрикутих та ovalильних обрисів.

Керамічний комплекс становлять уламки 56 посудин, що за складом глини і характером обробки поверхні можуть бути поділені на дві групи. I група (уламки від 37 посудин) характеризується гостро- або округлодонними горщиками з опуклими боками і злегка звуженими вінцями (рис. 4, 7). Посуд з домішкою крушнозернистої піску і рослинних волокон, з добре загладженими, часто до легкого бліску, поверхнями, внутрішня іноді оброблена крупнозубчастим штампом. Посуд прикрашено різноманітними сполученнями ямкового, гребінчастого, накольчастого, прогладженого орнаменту та відбитками різних лопаточок у «відступаючій» манері (рис. 4, 1—3, 5—7). Особливо характерне чергування рядів ямкового і гребінчастого штампів на всій поверхні посудин, а також ямок, відтиснутих кутком лопаточки у «відступаючому» порядку (рис. 4, 3). Кераміка II групи (уламки від 19 посудин) більш тонкостінна, з домішкою піску, добре загладженими з обох боків поверхнями. Орнамент переважно ямковий (ямки округлі, неглибокі ромбічні, ovalильні, кутасті, видовжені тощо), часто нанесений у «відступаючій» манері.

Обидві групи одночасні і мають спільні технологічні та орнаментальні ознаки. Детальні дослідження орнаментації посуду цієї пам'ятки приводить до висновку, що ямковий орнамент виникає з «відступаючого» накола (рис. 4, 2, 5).

Комплекс Волинцевого становить органічний сплав різних культурних явищ, які сприяли виникненню культури неоліту ямково-гребінчастої кераміки. У створенні цього комплексу взяли участь племена дніпро-донецької культури, про що свідчить тотожність I групи посуду Волинцевого з посудом Козлівки¹⁶ та дніпро-донецьких пам'яток Київського Подніпров'я. Екземпляри, орнаментовані «відступаючими» лопаточками, подібні до посуду поселень типу Середнього Стогу I і могильників маріупольсько-микільського типу, а найбільше до орнаментованої наколами кераміки неолітичної культури Верхнього Дону (нові матеріали В. П. Ле-

¹⁶ Д. Я. Телегин. Исследование неолитических памятников в окрестностях г. Путівля на р. Сейме.— КСИА, вып. 4. К., 1959, стор. 146.

венка та А. Т. Синюка). Крім того багато спільних рис вона має з керамікою типу Сперрінгс у Фінляндії¹⁷.

Розкопки подібної до Волинцевого пам'ятки поблизу с. Погорілівки в ур. Вирчище дали досить виразний і повний комплекс крем'яних і кварцитових виробів, прототипи яких відомі ще в пам'ятках, аналогічних Смячці. Це вістря до стріл на пластинах так званого свідерського типу,

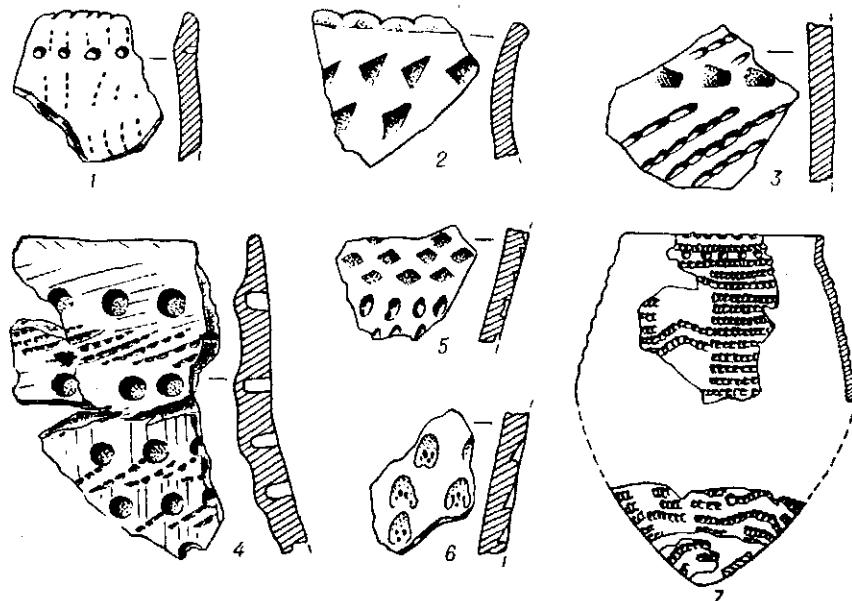

Рис. 4. Кераміка поселень:
1—3, 5—7 — Волинцеве; 4 — Погорілівка — ур. Вирчице.

сокири-різаки типу транше, знаряддя типу рабо, різці на відщепах і пластинах та ін.¹⁸

Розгляд матеріалів раннього етапу приводить до деяких висновків про походження неоліту ямково-гребінчастої кераміки на території України, що зумовлене нашаруванням на лівобережну дніпро-донецьку культуру (раннього етапу) культури з накольчастою керамікою. Це простежується за синкретичним складом як виробничого інвентаря, так і за посудом, характерними для ранніх пам'яток з ямково-гребінчастою керамікою на території України. Найімовірніше, що тут мав місце рух населення зі сходу, зокрема з Верхнього Дону, де в останні роки виявляється культура з накольчастою керамікою¹⁹ і виробничим інвентарем, що включає типи знарядь, характерних також для пам'яток з ямково-гребінчастою керамікою (ріжучі знаряддя обушкових типів, великі пластиначасті скребки, вістря списів з двобічною ретушшю, різці на відщепах та ін.). Особливий інтерес становлять знахідки белемнітних штампів, які вживалися на поселеннях Верхнього Дону для нанесення наколів на посуді, а пізніше — для ямкового орнаменту (розкопки А. Т. Синюка III Університетської стоянки).

На Десні в ранньому неоліті ямково-гребінчастої кераміки простежуються більш глибокі місцеві культурні традиції, зокрема в техніці

¹⁷ A. Еугораеус. Die relativ Chronologie der steinzeitliche Keramik in Finnland.—Acta Archaeologica, XXI. Kobenhavn, 1930, стор. 173.

¹⁸ Б. М. Митрофанов. Неолитическое поселение на Десне.—Археологические открытия 1966 г. М., 1967, стор. 190—191.

¹⁹ В. П. Левенок. Неолит Верхнего Дона. Автореферат кандидатской диссертации. Л., 1969, стор. 10—15, 17—18.

обробки кременю, які сягають ще мезолітичного часу (Смечка, Кудлаївка, Піщаний Рів).

До раннього етапу в Деснинсько-Сейминському районі належать крім Волинцевого і Погорілівки — Вирчища (рис. 4, 4) частина комплексу Мису Очкінського, Мізинський острів, Пирогове, Скуносове — Малий Груд, Шечкове і Герасимівка у верхів'ях Сули.

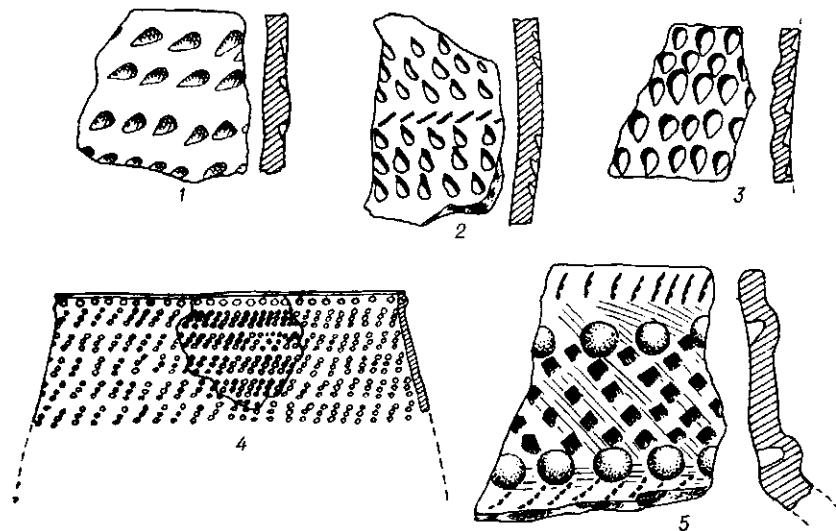

Рис. 5. Кераміка поселень:
1 — Попівка; 2 — Клюси; 3—4 — Погорілівка — ур. Коса; 5 — Комсомольське.

Другий етап неоліту ямково-гребінчастої кераміки виділений на основі культурних контактів пам'ятками типу Дереївки, датованими другою половиною IV — початком III тисячоліття до н. е.²⁰ У Сульсько-Донецькому районі цей етап відображені поселеннями, подібними до Комсомольського, а в Деснинсько-Сейминському — до Скуносового і Погорілівки — Коси.

Комсомольське. Сліди поселення відкриті на розораному підвищенні лівого берега Сіверського Дінця, при впадінні у нього р. Хотомельки, поблизу с. Комсомольського. Тут, на площі 300×900 м, зібрано великий і різноманітний матеріал: уламки посуду і крем'яний інвентар. Переезжають неолітичні знахідки, вони, на наш погляд, неодночасні. Більш ранні з них належать до новодонівського типу. Інша група представлена посудом і кременем другого етапу, які добре пов'язуються хронологічно з пам'ятками типу Дереївки.

Крем'яний інвентар цього часу становлять ножі та скребла на великих ножевидних пластинах, двобічно оброблені вістря, тесла та інші знаряддя.

Уламки посуду належать котлоподібним та яйцеподібним за формою горщикам з домішкою піску у глині або з такими домішками, після випалювання яких тісто стає пористим. Поряд із посудом, звичайним для неоліту ямково-гребінчастої кераміки, трапляється інший за формою — з високою циліндричною шийкою і невеликими, але добре виявленими плічками (рис. 5, 5). Він подібний до посуду Дереївки. В його орнаментації є «перлини», ямки різної форми (вузькі видовжені, овальні, ромбічні, трикутні, квадратні і т. ін.), в тому числі нанесені у «відступаючій» манері, а також «відступаюча» лопатка, гребінчасті відбитки

²⁰ Д. Я. Телегин. Основные черты и хронология среднестоговской культуры эпохи меди. — Доклады и сообщения археологов СССР. М., 1966, стор. 87.

тощо. У Дереївці на звичайному для цієї пам'ятки посуді трапляється також не типовий для нього візерунок: «перлини» та ямки, якими прикрашено всю поверхню посудини (це певне відхилення). Датуються ці матеріали другою половиною IV — початком III тисячоліття до н. е. У Сульсько-Донецькому районі до цього часу належать Мартове I, Огірцеве 2, Рубіжне — на Сіверському Дінці, Попівка (рис. 5, 1) і Федорівка — на Хоролі²¹.

В Деснинсько-Сейминському районі другий етап характеризують пам'ятки типу Скуносового та Погорілівки — Коси.

Скуносове. За 1,5 км на схід від села в ур. Рудому розташоване неолітичне поселення з добре збереженими культурними нашаруваннями, що залягають у відслоненнях заплавної тераси. Шар насичений уламками посуду, кварцитовими та крем'яними знаряддями і відходами від їх виробництва.

Крем'яний інвентар складається з нуклеусів і відщепів, пластинок, скребків на відщепах і пластинах, ріжучих знарядь, різців, трикутного вістря для дротика.

Кераміка фрагментована, у глині -- домішка піску та іноді рослинні волокна або кривавик. Посуд з рослинною домішкою (28 фрагментів) орнаментований гребінцем, підтрикутними наколами, прогладженими лініями або не має оздоблення. У групі кераміки із домішкою піску та кривавику (12 фрагментів) переважає ямковий орнамент. Є уламок вінця посудини за формує дереївського типу. Переважає кераміка з домішкою піску в глині. В орнаменті панує візерунок у вигляді овальних, округлих, підтрикутних та кутастих ямок. Під вінцями часто трапляються «перлини». Іноді ямкові зони розділені смужкою гребінця. Дуже характерні смуги без орнаменту між цими зонами. Відбитки лопаточок у «відстунаючій» манері тут трапляються рідко. При оздобленні посуду широко використовувались як самі белемніти, так і спеціальні штампи у вигляді белемніту, вироблені з глини.

До Скуносівської стоянки подібні Заболотове, Долицьке, Таранський, Пекареве, Жовтневе на Сеймі, Погорілівка — Коса (рис. 5, 3—4), Погорілівка — Плюшняк і Есмань на Десні, Клюси на Снові (рис. 5, 2).

Пізній етап культури неоліту ямково-гребінчастої кераміки визначається на підставі знахідок посуду з ямковим орнаментом у вигляді геометричних фігур у комплексі поселення в ур. Ліс (третя чверть III тисячоліття до н. е.)²².

Кількість поселень на той час скороочується в зв'язку з просуванням на північ і північний захід племен давньоіамної культури. Свідченням цього є поява пам'яток, близьких середньому шарові Михайлівки та Лисої Гори під Лубнами²³, а також на Сеймі, де на місцях з ямково-гребінчастою керамікою виникають поселення типу Лисої Гори.

До пізнього етапу культури належать Погорілівка — Есмань (верхній шар), Сосниця — В'юнище, Погорілівка — Бондаренкова Ямка, Радуль — Пчелиця і Радуль — садиба М. С. Погорелого).

Погорілівка, ур. Бондаренкова Ямка. Поселення розташоване за 1 км на захід від села. Тут виявлено значний матеріал, представлений уламками посуду, крем'яними і кварцитовими знаряддями²⁴. В цілому він не відрізняється від матеріалів пам'яток другого етапу. В крем'яному інвентарі переважають деревообробні знаряддя, виготовлені в техні-

²¹ В. А. Товкачевский. Неолитическое поселение у с. Поповка на р. Хорол.— КСИА, вып. 11. К., 1961, стор. 80—81; В. И. Неприна. Неолитические памятники нижовьев Хорола.— Археологические исследования на Украине 1967 г. К., 1968, стор. 41, 44.

²² В. И. Митрофанов. Позднепалеолитическое поселение в урочище Лес близ с. Мнево на Черниговщине.— Древности Белоруссии. Минск, 1966, стор. 77.

²³ Собрание Скаржинской.— Труды VIII АС, т. IV. М., 1897, табл. LXXVIII—LXXX.

²⁴ В. И. Митрофанов. Работы Деснинского отряда 1964—1966 гг. Археологические исследования на Украине 1965—1966 гг. К., 1967.

ці двобічного обтісування, але вже немає виробів, характерних для мезолітичної доби — трапецій, пластинок з оббитим краєм, різців та ін. Посуду властиві ті самі форми котлоподібних і яйцеподібних горщиків, прикрашених переважно ямковим орнаментом (рис. 6). Основна відміна кераміки пізнього етапу в тому, що ямковий візерунок компонується у вигляді геометричних фігур — трикутників, ромбів і розташовується він

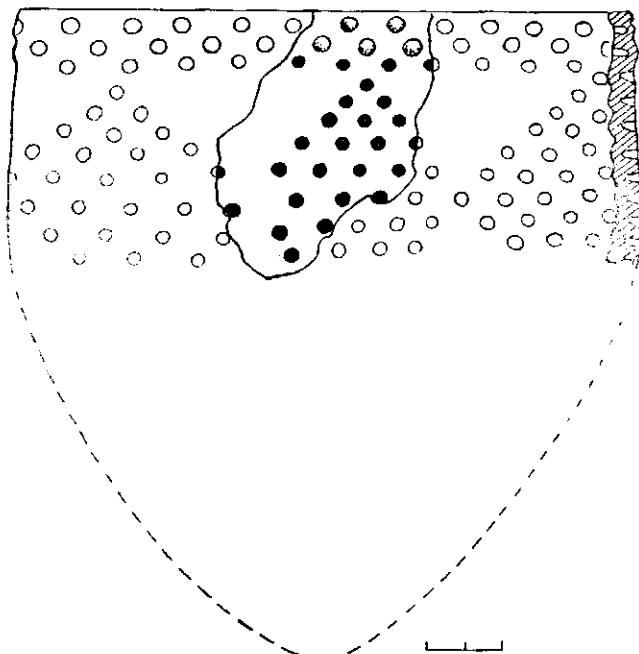

Рис. 6. Горщик з поселення Погорілівка — ур. Бондаренкова Ямка.

нерідко лише на верхній частині горщиків, а не на всій поверхні, як на посуді попередніх етапів.

В кінці III тисячоліття до н. е. на Десну та в Подніпров'я просуваються племена середньодніпровської культури, з чим, можливо, пов'язане припинення розвитку неоліту ямково-гребінчастої кераміки на території України. Могло бути, що окремі поселення такого типу співіснували з середньодніпровськими, наприклад, Радуль — Пчелиця*, але в цілому розвиток цієї культури наприкінці III тисячоліття до н. е. припиняється.

В. И. НЕПРИНА

Неолит ямочно-гребенчатой керамики в северо-восточной Украине

Резюме

Памятники с ямочно-гребенчатой керамикой занимают северо-восточную часть Украины. Они не являются однородными на очерченной территории и могут быть разделены на северную и южную группы.

На материалах обеих групп выделяются первый и второй этапы неолита этого типа. Третий этап представлен материалами поселений только на Десне и в деснинско-

* Збори В. В. Іногди та розкопки Д. Я. Телегіна в 1967 р.

днепровском межуречье, так как в это время территория южной группы и Посеймья занята другой культурой.

В статье показаны основные черты материальной культуры памятников, в частности речь идет о формировании ямочного узора на посуде, способах ее орнаментации, а при рассмотрении производственного инвентаря — о приемах микро- и макролитической техники (с преобладанием последней), об использовании двух видов сырья (кремния и кварцита).

Установлены следующие даты: для раннего этапа — первая половина — середина IV тысячелетия до н. э., второго — вторая половина — начало III тысячелетия до н. э., третьего — середина — третья четверть III тысячелетия до н. э.

Имеющиеся материалы дают возможность заключить, что культура неолита ямочно-гребенчатой керамики формировалась в результате наслаждения на левобережную днепро-донецкую культуру раннего этапа пришлой верхнедонецкой (с накольчатой керамикой). На Десне, кроме того, в технике обработки камня прослеживаются глубокие местные традиции, уходящие корнями в мезолитическое время (Смячка, Кудлаевка, Песочный Ров).

А. С. РУСЯЕВА

Культ Кори-Персефоны в Ольвії

Землеробські обряди і культи, зокрема культ Деметри, у Греції були досить поширені. Особливо помітну роль відігравала в них Кора-Персефона, дочка Деметри. За більш ранніх часів, певне, Кора і Персефона^{*} були дві самостійні богині, остання виступала в значенні катахтонічного божества в культах, поширених у багатьох місцевостях Греції, і вважалась іноді дочкою Зевса і підземної р. Стіксу. В інших випадках її матір'ю була Рея, і Персефона, володіючи самостійним культом, не залежала від Деметри. З розвитком землеробської релігії, в основі якої лежала ідея померлих на рослинність, ідея в'янення і відродження природи, Персефона і дочка Деметри Кора^{**} були об'єднані в один образ Кори-Персефони, яка мала тісне відношення не лише до підземного царства, а й до землеробства і посівів. Цей образ породив один з найчудовіших міфів в історії грецької релігії і відомий гомерівський гімн Деметрі¹. Сюжет його: викрадення Кори-Персефонон богом підземного світу Аїдом, внаслідок чого вона одну третину року проводила під землею, а дві третини — на землі разом з Деметрою. Історики античності² вважають, що гомерівський гімн мав мету пояснити заснування елевсінських містерій, де вшанування Деметри і Кори-Персефонон досягло свого апогею і, набравши містичного характеру, стало таємним культом, єдиним у своєму роді. Головним змістом елевсінських містерій було повернення Кори-Персефонон з підземного царства та її перемога над смертю, яка стала запорукою перемоги і для людей³.

* ΠΕΡΣΕΦΟΝΕΙΑ, ΠΕΡΣΕΦΟΝΗ, ΦΕΡΣΕΦΟΝΗ.

** ΚΟΡΟΣ, ΚΟΡΗ — юнак, дівчина; ΚΟΡΣ — молода рослинність. Євсевій, Варрон, а також деякі сучасні дослідники розуміли Кору як символ достатку зернового врожаю.

¹ Г о м е р . Гимн Деметре.— Эллинские поэты. М., 1964.

² Дж. Фрэзер. Золотая ветвь, т. III. Л., 1928, стор. 108; F. M. Согнфогд. The APARХAI and Eleusinian Mysteries. Quiggin, стор. 153; Дж. Томсон. Исследования по истории древнегреческого общества. М., 1958, стор. 227—233; А. Ф. Зелинский. История античной культуры. М., 1915, стор. 122—125; А. А. Передольская. Терракоты из кургана Большая Близница и гомеровский гимн Деметре.— Труды Государственного Эрмитажа, т. VII. Л., 1962, стор. 46—91.

³ Н. И. Новосадский. Елевсинские мистерии. СПб., 1887, стор. 131—133.

На честь обох богинь, яких нерідко називали одним ім'ям ΤΩ ΘΕΩ (богині), були встановлені в багатьох містах Греції свята ΘΕΣΜΟФОРІА, ΑΝΘΕΣΦОРІА, ΘΕΟГАМІА, ΚΟΡЕІА, ΚΟΥΤРЕА та ін.⁴

Щодо культу Кори-Персефони в Ольвії немає спеціальних досліджень крім публікацій окремих теракот із зображенням богині. Писемні свідчення не дають можливості уточнити локальну специфіку її культу, тому насамперед ми звертаємося до речових джерел — теракот. Ритуальна і культова належність їх очевидна і може свідчити не лише про наявність культу, а й деякою мірою з'ясовує характер і особливості його розвитку.

Визначення теракот із зображенням Кори-Персефони становить значні труднощі, тому що ця богиня не мала своїх, притаманіх лише їй атрибутив, крім півня⁵, який в ольвійській коропластиці відомий лише в окремих зображеннях. Її атрибутами були факел, як богині підземного світу, квітка, вінок, плід граната, пташка, інколи вона зображалась і з колоссям. Її тісний зв'язок з Деметрою, спільне їх шанування знаходили свій вираз і в зображеннях цих богинь з однаковими атрибутами та в ідентичних позах. Інколи Кора зображалась разом зі своїм чоловіком Плутоном, але про існування в Ольвії цього культу поки що немає піяких інших доказів крім лапідарного напису ранньоелліністичного часу з присвятою Плутону і Корі⁶, де ці божества виступають не як володарі підземного світу, а як хтонічні, пов'язані з плодівництвом. Слід зазначити наявність одного, не досить ясного граффіті з присвятою Зевсу катахтонічному.

Культи Деметри і Кори-Персефони поряд з іншими відомі в Ольвії з архаїчного періоду. Теракоти з їх зображенням знаходилися як при розкопках міста, так і його некрополя. Розглянемо основні групи цих теракот, характерні для різних періодів історії.

В архаїчній коропластиці, як і в скульптурі, богині показані сидячими на троні в ієратичній позі (рис. 1, 2). Теракоти відрізняються одна від одної незначними зовнішніми ознаками: трактуванням трону, одежі, положенням рук. Іноді трон має високу спинку і бокові виступи⁷, а іноді він зливається з тілом богині. Руки лежать на колінах, частіше всього зливаються з одягом, інколи одна рука підтримує груди, або ж тримає квітку біля грудей⁸ (рис. 2, 4). Ноги всією ступнею поставлені на ослінчик або підставку паралельно одна одній. Одежда найчастіше показана злитно з тілом, з-під неї рельєфно виступають груди богині, рідше руки і ноги. Деякі з цих теракот дослідники пов'язують із зображенням Кори-Персефони. Визначення це чисто зовнішнє і ґрунтуються, головним чином, на ознаках парних зображень обох богинь, де їх пози абсолютно ідентичні. Але завжди, павіль незважаючи на схематичність рис, в них помітна різниця. Якщо Деметра має вигляд немолодаї жінки з відповідними її віку ознаками, то фігура Кори-Персефони в порівнянні з нею здається юною, за винятком теракот (вони досить рідкісні, а в Ольвії зовсім не відомі), де Кори-Персефона виступає в образі богині підземного царства з факелом, скіпетром або півнем у руках.

В Ольвії не знайдені парні зображення обох богинь, які були на

⁴ M. Nilsson. Geschichte der griechischen Religion, t. 1. München, 1940, стор. 275.

⁵ W. H. Roscher. Ausführliches Lexicon der griechischen und römischen Mythologie. Leipzig, 1890—1897, стор. 1335; Дж. Томсон. Вказ. інз. стор. 230, рис. 15.

⁶ А. Белецкий. Новые посвятительные надписи Ольвии.—Античная история и культура Средиземноморья и Причерноморья. Л., 1968, стор. 21—22.

⁷ ОАК, 1913—1915. СПб., стор. 42, рис. 59; В. М. Скуднова. Археический некрополь Ольвии, стор. 186, табл. 32. Міститься у фондах НА ІЛ АН УРСР.

⁸ 0—60/268 (аналогії «Древности Босфора Киммерийского», Атлас, табл. LXIX; A. Ridder. Collection de Clerg, t. V. Paris, 1905, табл. XXVII, 182, № 320, 1873. Зберігається в Ермітажі; 0—69/676).

Боспорі та в інших містах стародавньої Греції⁹, за винятком одного фрагмента, де зображене Деметру з Корою на плечах *, хоч відомо не мало випадків, коли теракоти Деметри та Кори-Персефони виявлено поруч. Цікавими є дві теракоти з могили № 12 (розкопки 1912 р.)¹⁰. Стилістично вони дуже нагадують парні зображення богинь, які сидять на троні в ідентичних позах і без атрибутів. Незважаючи на зовнішню схожість, одразу впадає в око різниця між ними. Фігура Деметри ширша і вища, обличчя немолоде з важким підборіддям, в той час як обличчя Кори-Персефони тонке, м'яко модельоване, в ньому немає тієї серйозності, яка властива постаті Деметри (рис. 1; 2). Ця відмінна риса характерна і для наступних зображень богинь, крім тих, що дуже схематичні або погано збереглися.

Відомо ще кілька теракот сидячої Кори-Персефони, знайдених у різний час в архаїчних шарах Ольвії та в її некрополі¹¹.

Для архаїчного часу властиві теракотові протоми із зображенням жіночих божеств, яких частіше всього пов'язують з хтонічними божествами. Чимало є різних видів протом із зображенням Деметри і Кори-Персефони, для яких характерне покривало, що з голови вільно спускається до низу **. З часом ця деталь трактувалась по-різному: тканина то спускалась двома вертикальними валиками по обидва боки обличчя і ший, то вільно лягала на плечі і груди; пізніше богиня зображалась на фоні розгорнутої покривала, що ясно вираженою рельєфною складкою облямовувало її фігуру нижче грудей. Особлива роль у цих протомах відводилася рукам: найчастіше одна з них тримала біля грудей гранат, квітку, вінок, пташку, посудину або просто лежала там, а інша підвоно притиснута до тіла. Іноді обидві руки підняті до грудей. Тип таких протом, в якому втілювався і образ Кори-Персефони, був широко відомий в грецьких містах і на островах Середземного моря¹².

До найбільш раннього часу (VI ст. до н. е.) належать протоми sans busfe (без зображення грудей), знайдені в похованні архаїчного часу, дослідники пов'язують їх з міфом про повернення Кори-Персефони на землю¹³. За формою вони одинакові, закінчуються напівкруглим завершенням внизу, передають образ богині, що бере свій початок від юнійського типу: розширене доверху обличчя, великі довгасті очі поставлені неглибоко, рот з трохи піднятими кінцями губ, вузький лоб, облямований стефаною.

Цікавим є і весь комплекс речей з цієї могили. Крім уже названих протом тут були теракоти лева і свині, багато різного посуду, золоті підвіски, два глиняних брязкальця та ін.

Який же зміст мали теракоти з цього поховання? А. О. Передольська в працях, присвячених теракотам з кургану Велика Близниця¹⁴, деталь-

⁹ Дренности Босфора Киммерийского, Атлас. СПб., 1854, табл. LXIX, 7; ОАК, 1870 і 1871 pp. Атлас, табл. II, I; F. Winter. Die Typen der figurlichen Terrakotten, I, Berlin, 1903, стор. 43, 3; D. Robinson. Excavation at Olynthus, VII. London, 1933, табл. 27, № 216, 217; A. Ridder. Вказ. праця, табл. XXVII, 182.

* Зберігається в Одеському археологічному музеї.

¹⁰ В. М. Скуднова. Вказ. праця, стор. 186.

¹¹ ОАК, 1913—1915, стор. 42; В. М. Скуднова. Вказ. праця, табл. 18; 43; 9—60/268; Archäologischer Anzeiger, Jahrbuch, XXIX, 1914, стор. 239, рис. 57.

** Покривало з невисоким валиком над головою — характерна деталь для зображень Деметри та Кори-Персефони в сидячому положенні. Остання виступає тут водночас як богиня підземного світу, і як дочка Деметри, яка, подібно зерну, йде під землю, щоб знову повернутись.

¹² R. A. Higgins. Catalogue of the terracottas in the department of Greek and Roman Antiquities British Museum. London, 1954, стор. 244, 249, 492.

¹³ ОАК, СПб., 1911, стор. 18, рис. 17; 18; 19.

¹⁴ А. А. Передольська. О сюжетах трех терракотовых статуэток, найденных в кургане Большая Близница.— СА, XIII. М., 1950, стор. 250—271; і і ж. Терракоты из кургана Большая Близница и гомеровский гимн Деметре, стор. 46—88; і і ж. К вопросу о терракотах из кургана Большая Близница.— СА. М., 1955, стор. 54 і далі.

но розглядає, чим зумовлювались підбір похованого інвентаря і вимоги заупокійного ритуального культу підземних богів, визначаючи, що в різні періоди життя античного суспільства спостерігається чітка і визнана закономірність в цьому підборі. Предмети були завжди пов'язані між собою за змістом і об'єднані якоюсь ідеєю. Теракоти знаходять в ольвійських похованнях рідко. Вони свідчать про релігійні уявлення, про характер поховань обрядів і звичаїв. А в заупокійному культи, природно, відбивалися і різні містеріальні вчення, про які ми знаємо дуже мало внаслідок їх таємничості і тому не все можемо пояснити чітко і послідовно.

Згадуваний комплекс речей становить інтерес саме з цієї точки зору. Зображення свині як символу родючості безпосередньо пов'язувалось з культами Деметри і Кори-Персефони. Такі самі зображення свині були знайдені в кургані Велика Близниця, комплекс якого зумовлений одним з найпоширеніших і визначних землеробських культів Греції — Елевсінськими містеріями¹⁵, присвяченими Деметрі і Корі-Персефоні. Нерідко можна побачити Деметру з свинею в руках або біля ніг¹⁶. Теракота лева здається дещо дивною в такому похованні. Але коли згадати, що ця тварина відносилась до сфери Зевса і чисто хтонічної¹⁷, то картина дещо прояснюється. Зевс посідав немале місце в Елевсінських містеріях. В одну з ночей цих свят (з 20 на 21 Беодроміона)¹⁸ відбувалась містична драма — шлюб Деметри з Зевсом і народження Іакха. З'єднанню цих культів сприяло певне ототожнення Зевса з небом, джерелом світла і дощу, життедайною основою для рослинності, з якою часто ототожнювали і Деметру.

Глиняні брязкальця навряд чи були покладені в це поховання як дитячі іграшки. Напередодні здійснення згаданої містичної драми в Елевсінських святах вшановували Іакха. Попереду процесії несли увінчану міртом статую Іакха і приготовлені для нього іграшки. Можливо, ці брязкальця, як і інші речі, мали зв'язок з цим ритуальним обрядом, в якому могла взяти участь обізнана з його таємницею жінка *. Зрозуміло, що в Ольвії, внаслідок її економічного і соціального становища, ці обряди не були такими пишними і багатими, як в Елевсії або інших великих центрах Греції, але відгомін їх, безсумнівно, досягав і пайвіддаленіших міст країни.

З протом раннього часу слід також згадати протому V ст. до н. е.¹⁹ (рис. 1, 1). Вона зображає молоду богиню в покривалі, що вільно й малярно покриває праву грудь і частину руки. Ліва частина тіла огорнена. Обидві руки лежать біля грудей. Волосся, що хвилястими дрібними пасмами облямовує чоло, густо пофарбоване в червоний колір. Обличчя дещо довгасте, овальне²⁰.

¹⁵ А. А. Передольская. Художественно-историческое значение терракот из кургана Большая Близница.—КСИА АН УССР, вып. 7. К., стор. 71.

¹⁶ W. H. Roscher. Вказ. праця, стор. 1341, 1367; Mithologie figurée de la Grèce, раг. M. Collignon. Paris, 1931, стор. 238.

¹⁷ А. Ф. Лосев. Античная мифология. М., 1957, стор. 42.

¹⁸ Н. И. Новосадский. Вказ. праця, стор. 142.

* Слід зазначити, що це не єдине тлумачення згаданих вище речей. Лев, як і брязкальця, пов'язувалися із культою Діоніса, що, як відомо, близько стояв до культу обох богинь і ототожнювався з Іакхом.

¹⁹ 0—56/774. Більш рання протома (друга половина VI ст. до н. е.) була знайдена при розкопках кургану Зевса в 1902 р. Б. В. Фармаковським. Вона зображує Кору-Персефону в покривалі, що піднімається над головою у вигляді гострого валика і гонкою рельєфною лінією спадає на плечі. Волосся дрібними хвилястими пасмами облямовує лоб. Правою рукою богиня тримає квітку біля грудей (ІАК, вып. 13. СПб., 1906, стор. 170, рис. 117).

²⁰ Повна аналогія цій протомі, яка походить із Смірни, є в Одесському державному археологічному музеї. Н. Кондаков. Греческие терракотовые статуетки.—ЗООИД, т. XI. Одесса, 1879, табл. 1, 4.

Пізніше (кінець IV—III ст. до н. е.) дещо видозмінений тип протом, що зображав Кору-Персефону з однією або двома руками біля грудей, стає досить поширеним²¹. Найбільш виразні серед них ті²², де фоном богині є розгорнутий покривало у вигляді півкола над головою (рис. 1, 3). Внизу під правою рукою покривало рельєфною складкою облямовувало всю фігуру, звисаючи з ліктя лівої руки. Правою богиня тримала біля

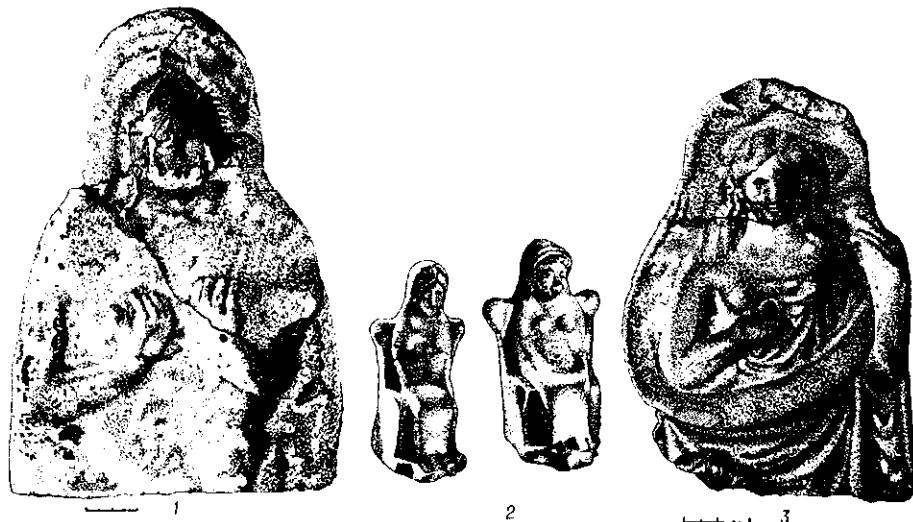

Рис. 1. Теракоти з зображенням Кори-Персефони та Деметри.

грудей яку-небудь річ — квітку, пташку, гранат та ін.* Фігуру її тісно облягає хітон. Юне обличчя трактоване дуже м'яко. Волосся підіbrane одним суцільним валиком над чолом, а від вуха спадає на шию і плечі довгими локонами. На голові низько пов'язана стефана. Цей варіант протом з позначною різницею добре відомий як в Греції²³, так і містах Північного Причорномор'я²⁴.

Дещо відрізняються від цього типу теракоти, де Кора-Персефона зображена з високою зачіскою: посередині голови волосся скоплене стрічкою і підніяте догори пучком, який, ніби роздвоюючись, утворює щось на зразок коримбів Деметри²⁵. З такою зачіскою відома теракота Кори з Олінфа і Британського музею²⁶.

З V ст. до н. е. ольвійські статуетки зображають молоду богиню стоячи і трактуються по-різному: то вона у високому калафі звичайної

²¹ ИАК, вып. 25. СПб., 1907, стор. 103; Ю. Ю. М а р т и . Разведочные раскопки вне городских стен Тиритаки.—МИА, № 4. М., 1941, стор. 31; ИАК, вып. 13. СПб., 1906, стор. 170; 0—62/802; 0—67/1277; 0—49/440.

²² 0—63/495; 0—63/1619; ОП—49/193.

* Атрибути у вигляді квітки, або бутонна пояснюються звичайно тим, що вихідним моментом Елевсінських містерій, як вже загадувалось, були перекази про викрадення Кори Аїдом в той час, коли вона на лузі збирала квіти. Пташка, як символ душі людини, і гранат вказують на відношення богині до підземного світу.

²³ D. Robinson. Вказ. праця, табл. V, 16, 17, 18, 19; P. Wiegand. Priene. Berglin, 1898, стор. 342; R. A. Hig g i n s . Вказ. праця, стор. 145; F. Winter. Вказ. праця, стор. 249, 1—5.

²⁴ А. Ашик. Боспорское царство, LIX, стор. 41; Древности Босфора Киммерийского. Аглас, табл. 69, 4; ИАК, вып. 25. СПб., 1907, стор. 168, рис. 7; стор. 184, рис. 25; Г. Д. Белов. Терракоты.—Херсонесский сборник. Севастополь, 1927, стор. 230—231.

²⁵ 0—49/4423, 0—1907/18091. Зберігаються в Ермітажі; Е. Й. Леви. Терракоты из цистерн на ольвийской агоре.—КСИИМК, вып. 74. М.—Л., 1959, стор. 14 (О. І. Леві пов'язує це зображення з Афродітою. Проте, як свідчать наведені нижче аналогії, подібні зображення швидше можуть належати Корі).

²⁶ D. Robinson. Вказ. праця, табл. VI; A. Ridder. Вказ. праця, табл. XXVII, 182.

форми зрізаного конуса, з-під якого волосся виступає рельєфною масою, і спускається на плечі, то на фоні розгорнутого покривала, що має вигляд півкола над головою, то у пишному вінку²⁷ (рис. 2, 3). Характерним для них, як і для більшості протом, є те, що права рука торкається

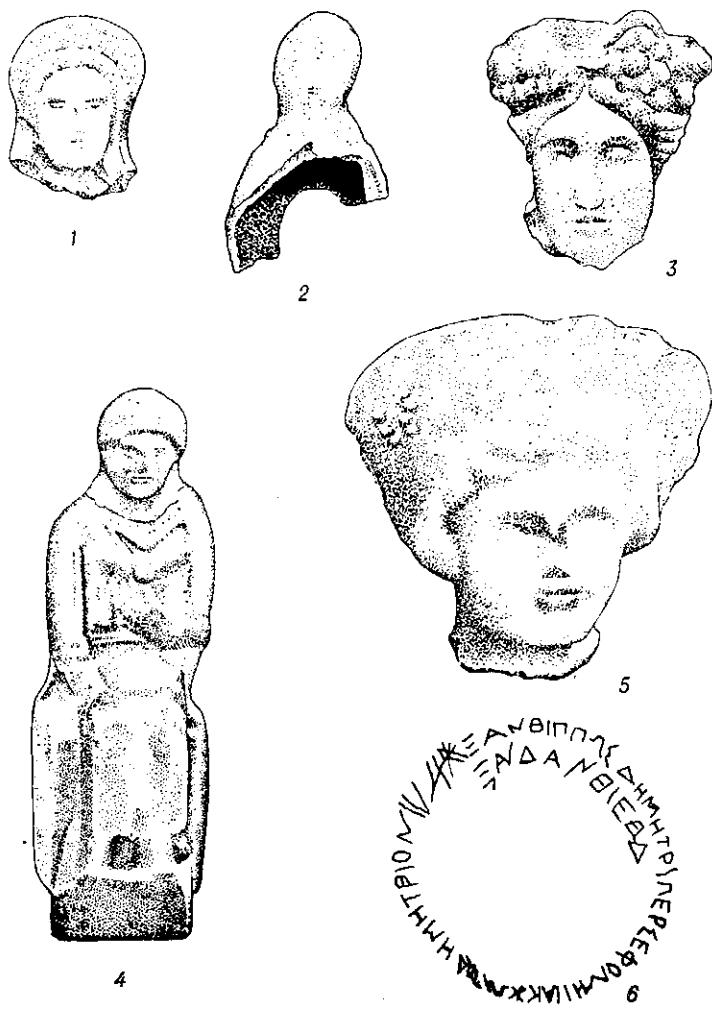

Рис. 2. Граффіті та теракоти з зображенням Кори-Персепони.

грудей, а ліва щільно притиснута до тіла. Відомі аналогічні статуетки (з Олінфа, а також видані Вінтером²⁸). Певно, цей тип зображень бере початок з ранньої архаїки, як видно на прикладі теракот з о. Фасоса і мілетської архаїчної скульптури²⁹.

Варто згадати фрагмент кістяної статуетки³⁰, рідкісної серед зображені цієї богині. Відомо, що хтонічні божества найчастіше виконані з глини — складової частини землі, з якою вони були так нерозривно по-

²⁷ 0—48/1258; № 57 зберігається у ДІМі.

²⁸ D. Robinson. Вкз. праця, табл. V, 16, 17, 18, 19; P. Wiegand. Priene. Ber. 43, 3; стор. 190, 1.

²⁹ Bulletin de correspondance hellénique, XC—1966, II, Athene, стор. 953; М. М. Ко-былина. Милет. М., 1965, стор. 129, 136.

³⁰ М. А. Наливкина. Костяная фигурка из Ольвии.—КСИИМК, вып. 83. М.—Л., 1961, стор. 142—143.

в'язані. Розглядувана фігурка Кори-Персефони з вінком у руці і плодом чи квіткою біля грудей поки що єдина в Ольвії. Подібного типу глиняні статуетки богині знайдені в кургані Велика Близнича, святилищі Деметри в Німфеї, святилищі Кори в Етолії, Елевсіні³¹.

Найпізніші теракоти Кори-Персефони³² кінця III—II ст. до н. е. є досить рідкісними. Вони характерні грубою і недбалою обробкою, важкими пропорціями, погано перемішаною глиною (рис. 2, 5).

У розробці питання про релігію населяння в античний час важливé значення має дослідження матеріалів з культових місць та згаданих святилищ. В Ольвії є кілька таких комплексів, з них привертають увагу два, які, на нашу думку, мали безпосереднє відношення до культу Кори-Персефони.

Один комплекс було знайдено при розкопках великого північного будинку на ділянці I в 1935—1936 рр.³³ В основному він складається з теракот Деметри, Кори-Персефони, Кібели, яких налічувалось близько 50, 10 вапнякових вівтариків та інших речей, пов'язаних з культом цих богинь. Більшість теракот і графіті з ім'ям Деметри на уламках посуду дають можливість припустити зв'язок цього комплексу з шануванням її культу.

Серед знахідок слід зазначити теракоти Кори-Персефони, Кібели, «педагога» в сидячій позі, карикатурні фігури. Їх аналогіям А. О. Передольська³⁴ небезпідставно відводить певне місце в різних ритуальних обрядах землеробських культів Греції. Становлять інтерес в цьому плані фрагмент мармурової статуетки Діоніса, який шанувався в Елевсінських та інших святах на честь Деметри і Персефони, керамічні фалли, що відігравали особливо велику роль в фесмофоріях³⁵ і Елевсінських містеріях, де вони звичайно пов'язувались в епізодах з Ямбою. Багато вапнякових вівтариків більш повно свідчать про обряди, проведені тут на честь Деметри. Теракоти із зображенням Кори-Персефони вказують на те, що і їй відводилась певна роль в таких обрядах. Зображення цієї богині знаходять у багатьох святилищах Деметри, культ якої для стародавніх греків не уявляється можливим без шанування Кори-Персефони, частільки вони невід'ємні одна від одної. Тому не даремно у грецькому мистецтві ці постаті дуже часто фігурують з одинаковими атрибутою і навіть в однаковій одежі, так що буває важко їх відрізняти. Існуючий в науці термін «Деметра чи Кора» також свідчить про складність цього питання. Проте кожна з богинь займала своє місце в ритуалах. Спільне їх шанування було звичайним явищем в усіх куточках Греції, де проводились різні свята, але найбільшого розквіту воно досягло в Елевсіні. Якщо в ранній період величні елевсінські містерії на честь обох богинь були місцевим культом, то пізніше вони набрали загальноеллінського значення. Чи дійшли відгуки цих стародавніх ритуальних обрядів до Ольвії, судити дуже важко, оскільки бракує відповідних археологічних матеріалів. Результати розкопок великого північного будинку і архаїчного поховання тільки в найбільш загальних рисах можуть вказувати на схожість цих обрядів з елевсінськими. Зрозуміло, що в Ольвії вони не мали такого грандіозного розмаху, але ольвіополіти не могли й нехту-

³¹ А. А. Передольская. Терракоты из кургана Большая Близница и гомсровский гимн Деметре, стор. 53—54.

³² 0—47/3065. Аналогична голівка знайдена в Тірітаці (МИА, № 4. М., 1941, стор. 30, рис. 36).

³³ М. М. Худяк. Терракоты.— Ольвия, т. I. К., 1941, стор. 90—97; Л. М. Славин. Отчет о раскопках в Ольвии в 1935—1936 гг.— Ольвия, стор. 29; його ж. Ольвийские городские кварталы северо-восточной части верхнего города.— СА. М., 1941, стор. 295—298.

³⁴ А. А. Передольская. О сюжетах трех терракотовых статуэток, стор. 250—271.

³⁵ M. Nilsson. Вказ. праця, стор. 273.

вати цими святами, пов'язаними з землеробством, посівами, жнивами, наскрізь пройнятими ідеєю бессмертя.

Особливого значення набуває невелика група теракот, знайдена в засипці підвалу а при розкопках агори в 1963 р. (перемичка між ділянками Е₆ і Е₇). Теракоти виявлені на глибині 1,8—2 м в північно-східній частині підвалу поблизу невеликого спорудження з вапнякових плит з жолобками і спеціально просвердленими дірками. Кам'яні плити лежали хаотично (очевидно, були скинуті або ж звались). Призначення їх не з'ясоване, хоч не виключена можливість, що це був вітарик.

Серед теракот в першу чергу привертає увагу фрагмент торса жіночої фігури в хітоні³⁶, підперезаному високо під грудьми. Лицева частина її густо і недбало, так що ледве простежуються деталі одягу, замазана товстим шаром білої обмазки зі слідами блакитної, рожевої і червоної фарб. Первісно фігура була помальована в бузковий колір. На звороті збереглись сліди живутуватої обмазки (або ж вона стала такою пізніше), а також граффіті (рис. 3, 1). Тут ясно читається ім'я богині, далі йдуть дві дельти, що означають цифри 20, і два знаки, один з яких нагадує давньогрецьку зету, а другий — перевернутий епсілон. На посудинах маємо напис «КОРН». В даному випадку напис на теракоті — явище дуже рідкісне³⁷. Вона, можливо, і була зображенням самої богині, а граффіті ніби підтверджує це, подібно до того, як на фігурній посудині з головою Ахілла і написом АХІЛАЕУΣ³⁸.

Інші теракоти (всього 19 фрагментів і два уламки теракотових форм) відрізняються своїм зовнішнім виглядом від звичайних ольвійських. Більшість з них недбало покрита товстими шарами білої обмазки, іноді шліми грудками. Це враження недбалості посилюється ще й пізнішим спучуванням обмазки. У деяких випадках на цій збереглись сліди рожевої, блакитної і темно-червоної фарб; три уламки по білій обмазці розписані червоною фарбою — широкими прямими лініями, які, з'єднуючись, утворювали прямокутники, розділені діагоналями. Ці уламки належали теракотам Кібелі.

Дуже невиразні дві жіночі голівки (рис. 2, 1, 2). Перша або сильно згладжена, або ж так сумарно виконана. В первісному вигляді вона настільки була обліплена білою обмазкою, що розпізнати її пощастило лише після обчистки (цікаво, що чимала купа такої обмазки лежала у західному кутку цього підвалу). Раніше голівка була пофарбована у бузковій білі тоні. Риси обличчя майже зовсім згладжені чи взагалі не пророблялись, губи намічені червоною фарбою. Поряд знайдена інша жіноча голівка в груді твердої землі, змішаної з білою обмазкою, яка спочатку ніби втиратася в теракоту і залишила чорно-білі сліди. Волосся трактоване сухільною масою без проділу. Покривало облямовувало голіву дугоподібним валиком і спускалось на плечі.

Для теракот з такою грубою обмазкою ми не знаємо аналогій, близьких за часом і типом. У пізніший час (II—III ст. н. е.) на боспорських поселеннях було знайдено кілька статуеток з товстим шаром покриття. І. Т. Кругликова³⁹ пов'язує цю особливість з якимсь магічним обрядом і вважає, що метою його було цілком закрити статуетку, наслідуючи тимчасове поховання зерна в землі, або ж це мало символізувати зішестя богині родючості в підземний світ. Можливо, що більшість розглядуваних теракот цієї групи була пов'язана з подібним ритуалом, при-

³⁶ 0—64/814.

³⁷ На зворотному боці протоми Кори чи Деметри з святилища на Майській горі є граффіто-монограма (І. Д. Марченко. Новые данные об античном святилище вълзі Фанагории. — Труды Государственного музея изобразительных искусств им. Пушкина. М., 1962, стор. 128).

³⁸ ОАК, СПб., 1913—1915, стор. 40.

³⁹ І. Т. Кругликова. О культѣ верховного женскаго божества на Боспорѣ во II—III вв. н. э.—Культура античного мира. М., 1966, стор. 111.

таманим, певно, обряду богинь плодівництва з глибокої давнини. Так, теракоти часто знаходять і в могилах, і в ямах, нерідко зернових. Не суперечить цій думці і граффіті на жіночому бюсті, недбало обмазаному, хоч і не настільки грубо, щоб приховати всі складки одягу.

Інші статуетки теж мають певний зв'язок з культом Кори-Персефони. Один з уламків належав теракоті Крилатого Генія. Цікавим є той факт, що Крилатий Геній часто супроводжує молоду богиню. Іх теракоти були виявлені разом в могилах херсонеського некрополя і в могилах поблизу Євпаторії⁴⁰, а також в самій Ольвії. Крилатий Геній зображався і на вазових малюнках, де він супроводжує або Кору, або Плутона⁴¹. Поки що нічого не відомо про ритуальні обряди, пов'язані з культом цієї богині і Крилатого Генія, але, безперечно, між ними існував певний зв'язок. Можливо, за елліністичного часу Крилатий Геній почав заміняти Гермеса, який вважався і проводирем душ у підземне царство. З гомерівського гіму Деметрі відомо, що він і Кору відвідав до Плутона. З пізньоелліністичного часу Гермес в Ольвії більше відомий як покровитель торгівлі і купців. Певно, відтоді поступово згасає його хтонічна сутність.

Одна з теракотових форм цієї групи теж позначена впливом культу Кори-Персефони. Дівчина зображенна на фоні покривала, що півколом обвиває схилену трохи донизу і ледь повернуту вліво голову. Вбраний її — хітон, що скріплений на правому плечі й широкою рельєфною складкою проходить посередині грудей. Ліве плече і грудь оголені. Хітон підперезаний високо, як і на напівфігурах Кори-Персефони, що уособлювали ΑΝΟΔΟΣ (повернення) на землю. Волосся хвилястими дрібними пасмами зачесане назад. Два маленьких потовщення біля проділу нагадують коримби Деметрі⁴². На голові — невисокий калаф дугоподібної форми або ж вінок. Права рука простягнута в бік, але показана до половини, ліва опущена донизу. Ця постать дуже нагадує Артеміду, але в коропластиці подібні її зображення невідомі, а в Ольвії взагалі немає теракот Артеміди. Фон розгорнутого покривала, руки зображені до половини, зачіска, нарещті, факт виявлення цієї знахідки разом з голівками і торсом богині наближають її до Кори-Персефони. До того ж Корі нерідко присувались риси Артеміди і навпаки⁴³. Так, на Родосі статуй Артеміди увінчувались рослиною ΑΣΦΟΔΕΛΟΣ, присвяченою підземним богам. В Елевсіні було споруджене і храм Артеміди.

Слід зазначити, що дана ділянка взагалі характерна великою кількістю культових знахідок. В засипі сусіднього підвалу з пішою, розташованого південніше, були знайдені мармуровий рельєф із зображенням Кібели, кілька вапнякових вівтариків, теракотові голівки Деметрі. В північному підвалі, розкопаному в 1959 р., трапились протоми Деметрі і уламки від п'яти великих теракот Кібели, виконаних місцевими майстрами. В 1965 р. трохи на захід від підвалу виявлено великий мармуровий фрагмент Артеміди. Можливо, що всі ці речі належали якомусь святилищу, пов'язаному з культурами Кібели, Деметрі, Кори-Персефони та інших близьких їм божеств. Кібела теж уособлювала вічноплодоносну природу. В ранній час в Ольвії вона виступає як хтонічне божество. В одній з архайніх могил⁴⁴ була знайдена разом з статуєткою Кори-Персефони теракота Кібели з левеням на руках. Певно, уже з раннього часу між ними існував якийсь зв'язок. Про те, що Кібелі належало місце серед катахтонічних божеств, свідчать розкопки святилища в Німфеї і

⁴⁰ Г. Д. Белоу. Вказ. праця, стор. 224; ОАК. СПб., 1905, стор. 54; М. Ф. Романченко. Вказ. праця, стор. 168.

⁴¹ ОАК. СПб., 1873, стор. 147; Древности Босфора Киммерийского, табл. I, II.

⁴² З такою зачіскою Кори-Персефони зображена на одному з елевсінських фрізів (*Mithologie...*, стор. 238, рис. 91).

⁴³ Н. И. Новосадский. Вказ. праця, стор. 168.

⁴⁴ ОАК. СПб., 1913—1915, стор. 42.

на Самофракії⁴⁵. Пізніше, починаючи з III ст. до н. е., цей зв'язок ще більше відчувається. На великих теракотах з зображенням Кібели, знайдених у північній частині підвалу а і в цистерні на агорі, по обидва боки від крісла богині були представлені фігури Кори-Персефони з факелом, Гермеса, Аттіса. В розглядуваних комплексах разом з теракотами Кори-Персефони і Деметри траплялись і зображення Кібели⁴⁶ (навряд чи випадково). Якщо в групі культових речей великого північного будинку, який датується IV — кінцем III ст. до н. е., Кібелі належить незначне місце, то в будинку на агорі, судячи з мармурового рельєфу і більшості її теракот III ст. н. е., вона займає панівне становище. Культи Деметри і Кори-Персефони з II ст. до н. е. дедалі більше відступають на задній план. Кора-Персефона — богиня, яка символізувала в'янення і відродження природи та бессмертя душі, певно, мала якесь значення там, де існував культ Кібели. Не виключено, що для шанування її призначалось і окреме приміщення, можливо, навіть підземне, як богині потойбічного світу (так іноді було, коли йшлося про поклоніння хтонічним божествам⁴⁷.

Розглянемо іншу групу джерел — граффіті на посудинах, присвячених Корі-Персефоні.

I. На денці чорнофігурного аттічного лекіфа другої половини V ст. до н. е.: КОРН — Корі (рис. 3, 3). Лекіф широко застосовувався в похованальному інвентарі як в архаїчний, так і класичний період⁴⁸. Присвячення його Корі, близькій загробному світу, зовсім не випадкове.

II. 0—46/3131. На лицевому боці намотки для ниток з стінки чорнолакової посудини IV ст. до н. е. є численні знаки (серед них виділяються Е і А, інші не читаються). На звороті по червоній глині великими літерами накреслено присвяту Корі (рис. 3, 5, 6).

III. 0—64/1289. Напис зроблено в чорному кружі намотки для ниток із стінки чорнолакової посудини. Лак по краях круга знятий дуже акуратно (рис. 3, 7, 8), а на звороті намотки дуже недбало і тільки посередині. Тут прокреслено знаки незрозумілого змісту, які нагадують дві дельти, покладені одна на одну. Датування намотки, знайденої в засипці приміщення IV ст. до н. е., ускладнене, але, певно, вона була зроблена не пізніше III ст. до н. е. Присвячення здається дещо дивним для культу Корі в нашому уявленні. В даному випадку, очевидно, має рациою Д. Томсон, вказуючи, що Кора-Персефона була і царицею мертвих, і дівою зерна, і навіть богинею місяця, а до того ж просто молодою жінкою, яка втілювала в собі риси реальних дівчат, символізувала їх шлях від дочок пічерних жителів епохи палеоліту до чепурних красунь на афінських карнавалах⁴⁹.

IV. 0—46/2919. Фрагментована частина денця з насічками кінця V ст. до н. е. На звороті багато знаків, серед яких чітко виділяється присвята Корі (рис. 3, 10). Серед знаків теж є дві дельти. Під словом КОРН — перевернутий спілон; вниз простягнуті дві зети, дещо схожі на ті, що є на уламку теракоти з ім'ям богині. Певно, в цих знаках містився якийсь магічний зміст. В трьох випадках виступає зображення цифри 20 — дві дельти. Можливо, вона пов'язувалась з якоюсь мірою зерна, і ольвіополіти, присвячуєчи посудину богині, просили у неї хорошого врожаю, навіть вказували його міру.

⁴⁵ М. М. Худяк. Два святилища на акроноле Нимфея.— Труды Государственного Эрмитажа, т. II. Л., 1958; Н. И. Новосадский. Культ кавиров в древней Греции. Варшава, 1881.

⁴⁶ Е. И. Леви. Вказ. праця.

⁴⁷ К. В. Голенко, А. И. Щеглов. О культе Асклепия в Херсонесе Таврическом.— Dacia. Bucuresti, 1965.

⁴⁸ Ю. И. Кузуб. Некрополь Ольвии классического времени. Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук. К., 1961.

⁴⁹ Д. Ж. Томсон. Исследования..., стор. 233—234.

V. 0—56/4780. Граффіто з присвятою Корі на нижній частині сітчастого лекіфа кінця IV ст. до н. е. погано збереглося через шаруватість глини (лекіф був у похованні IV ст. до н. е.). На кільцевій підставці К, на самому денці прокреслено незрозумілий знак (рис. 3, 4).

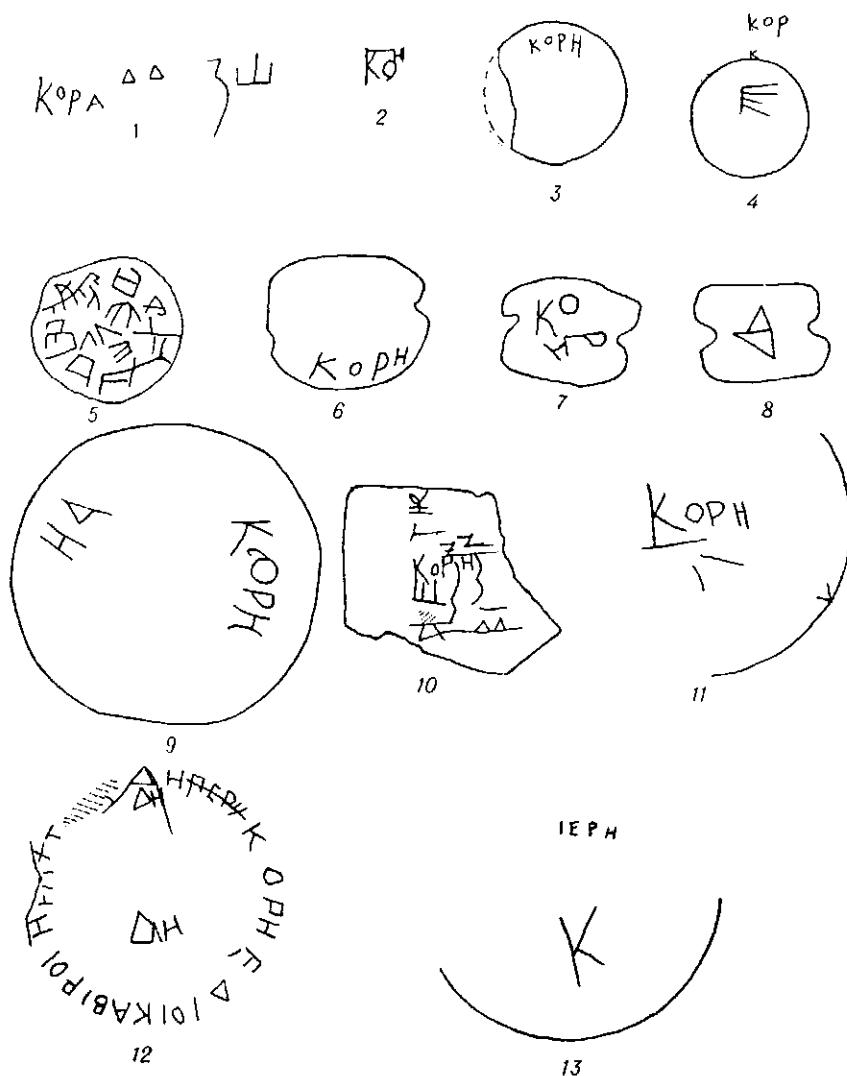

Рис. 3. Граффіти з присвятою Корі.

VI. 0—63/353. На звороті денця чорнолакового кіліка V ст. до н. е. прокреслений напис (рис. 3, 2). Мабуть, його слід читати як КОРН, коли припустити, що буква ө перевернута, як це часто буває на монограмах. На денці збереглись сліди червоної фарби, нанесеної з якоюсь ритуальною метою.

VII. 0—39/397. Фрагмент денця чорнолакового кіліка V ст. до н. е. з присвятним граффіто Корі. Зміст інших знаків незрозумілий (рис. 3, 11).

VII. 0—39/397. Фрагмент денця чорнолакового кіліка V ст. до н. е. ПД — можливо, Деметрі, КОРН — Корі (рис. 3, 9).

IX. 0—59/849. На денці чорнолакового кіліка I половини IV ст. до н. е. по обідку вирізаний досить цікавий напис. Він складається з кількох слів, серед яких ясно читається КОРН. Напис, певно, почина-

ється з імені того, хто присвятив посудину богам, але через різні ушкодження його важко прочитати. Під цим ім'ям та в круглому заглибленні на денці прокреслені ΔΗ Деметрі. Серед наступних слів прочитується ΟΙΚΑΒΙΡΟΙ, але називний відмінок цього слова ніяк не вказує на те, щоб воно означало присвяту. Граффіто з іменем кабірів, великих підземних богів, виявлено в Ольвії, наскільки нам відомо, вперше. Чимала кількість граффіті на різних типах посуду з присвятою кабірам була знайдена в Фіванському Кабіріоні⁵⁰ (рис. 3, 12).

Х. На зворотній стороні денця чорнолакової чашки V ст. до н. е. напис дрібними літерами ΙΕΡΗ, що звичайно означає «священна або присвячена божеству»⁵¹. На лицевому боці — Κ, прокреслене дуже недбало. Можливо, посудина була присвячена Корі (рис. 3, 13).

ХІ. 0—48/383. На денці чорнолакового кіліка V ст. до н. е. по вертикальному обідку тонким вістрям прокреслений напис ΞΑΝΘΙΠΠ ΩΣ ΔΗΜΗΤΡΙ ΠΕΡΣΕΦΟΝΗ ΙΑΚΧΩΙ (?) ΔΗΜΗΤΡΙΟΝ — Ксантіп Деметрі, Персефоні, Іакху в храм Деметри (присвятив) (рис. 2, 6). В кінці напису незрозумілі знаки. На внутрішньому боці денця, певно, монограмне зображення імені Ксантіп, далі незрозумілі літери. Це граффіто — одне з найцікавіших, перше, наскільки нам відомо, вказує на існування храму Деметри в Ольвії. Ім'я Персефона теж раніше не фігурувало. Як відомо, Діоніс, що виступав під іменем Іакха, мав велике значення в елевсінському культи Деметри і Кори-Персефони. Шостий день містичних свят, як уже згадувалося, був присвячений Іакху — Діонісу.

Граффіто знайдено на ділянці Δ в комплексі з речами, серед яких було чимало вотивних кружків та різного посуду з граффіто, глиняних фаллів і терракот *.

В Ольвії трапляється багато однозначних граффіті з літерою Κ. Стверджувати, що вони належали Корі, у нас немає ціяких підстав **.

Образ Кори-Персефони в нумізматиці Ольвії, певно, зовсім не був представлений. Відомий дослідник ольвійської нумізматики П. І. Кашишковський не дає визначення монет з її зображенням. Ахілл Понтарх, наприклад, якого шанували деякий час парівні з головними божествами міста, теж не фігурує в нумізматиці Ольвії. Певно, існувала якась закономірність у зображеннях богів на монетах.

Підсумовуючи всі відомості про культа Кори-Персефони в Ольвії, можна сказати, що її вшановували тут поряд з Деметрою з часу виникнення міста, існування якого було тісно пов'язане із землеробством, головним чином, з розвитком зернового господарства, про що свідчать численні зернові ями, як в самому місті, так і в навколоишніх поселеннях. До класичного та елліністичного часу належать майже всі граффіті з її ім'ям, а також більшість вотивних теракот, серед яких значна кількість місцевого виробництва. Поява зображень божеств у місцевій коропластиці може вказувати на особливу популярність їх серед населення. Культ Кори-Персефони піколи, певне, не був в Ольвії самостійним. Кора майже завжди була невід'ємною від Деметри, доповнювала і визначала її хтонічну сутність. І все ж, незважаючи на цей тісний зв'язок і начебто залежність, вони іноді стояли окремо одна від одної. Деякий час Деметрі відвідувалась роль Τίχη. На її дочку ця шана не поширювалась. Інколи вона відокремлювалась від Деметри і виступала як Кора-Персефона, зберігаючи тісно взаємопов'язані між собою обидва елементи свого характеру, в яких виявлялась двояка сутність її образу. На це вказує біль-

⁵⁰ P. Wolters. Das Kabirenheiligtum bei Theben, 1. Berlin, 1940, стор. 12—40.

⁵¹ І. І. Толстой. Греческие граффити древних городов Северного Причерноморья. М., 1953, стор. 147.

* Список знахідок ольвійської експедиції ІА АН УРСР.—НА ІА АН УРСР.

** Всі розглянуті граффіті зберігаються у фондах ІА АН УРСР та в Ольвійському заповіднику.

шість різних типів теракот з її зображенням і насамперед протоми, що уособлювали повернення богині з підземного світу. В Ольвії вона була відома, головним чином, під іменем Кори, що видно з присвятних графіті та лапідарного напису, але виступала не як дочка Деметри, а покровителька посівів — з одного боку, а з другого — богиня, тісно пов'язана з підземним світом, як свідчать численні магічні знаки. Ця своєрідна риска культу Кори-Персефони незначною мірою мала вплив на катахтонічну сторону шанування Деметри в Ольвії, проявом чого були магічні заклинання і наговори⁵².

На жаль, велику кількість графіті з міст Північного Причорномор'я, одне з найцікавіших джерел вивчення історії, культури та релігії населення, все ще не опубліковано. Через це тут не можна провести порівняльний аналіз, який значною мірою допоміг би у з'ясуванні ролі культу Кори-Персефони в Ольвії.

За пізньоелліністичний час в історії грецької релігії починається процес асиміляції релігії. По-друге, в Ольвії тоді намічається спад зернового господарства, викликаний не лише різким зменшенням торгівлі з Аттікою, яка зіграла велику роль у поширенні землеробських культів, а й внутрішніми причинами. Ольвія вже з другої половини III ст. до н. е. перебуває у тяжкому становищі внаслідок ворожих нападів з боку різноплемінного варварського оточення⁵³. Чи було це причиною поступового згасання культів Деметри і Кори-Персефони в Ольвії, судити важко з тих мізерних даних, які наявні зараз для цього часу.

Починаючи з кінця IV ст. до н. е. в Ольвії відроджується культ Кібели, який з часом стає тут панівним. Деметра і Кора-Персефона шанувались водночас з нею. В цей період простежується зближення культу Кібели і Кори-Персефони як хтонічних божеств. На їх честь влаштовувались свята. Очевидно, одним з цікавих епізодів цих свят був таємний обряд поховання богині зерна, пов'язаний з сівбою та жнівами і в різних варіаціях притаманий богиням плодівництва з глибокої давнини.

A. С. РУСЯЕВА

Культ Коры-Персефоны в Ольвии

Резюме

В статье дается первая попытка общей характеристики культа Коры-Персефоны в Ольвии на основании археологических данных, определения ее иконографии и связи с другими божествами.

Земледельческие культуры и обряды, как известно, были широко распространены и имели большое значение в Греции. Экономическая жизнь Ольвии была тесно связана с земледельческим характером, главным образом, с развитием зернового хозяйства. Культы земледельческих божеств, особенно Деметры и Коры-Персефоны, играют здесь важную роль с самого раннего периода.

В Ольвии Кора-Персефона выступает, главным образом, как хтоническое божество, непосредственно связанное с растительностью и посевами, в близкой связи с Деметрой и другими божествами плодородия.

Свообразием культа Коры-Персефоны в Ольвии является ее связь с Кибелой, которая прослеживается еще в архаический период и усиливается с возрождением ее культа в позднеэллинистическое время.

⁵² Jahrbuch des archäologischen Institutes, t. 2. Berlin, 1907, стор. 127.

⁵³ В. В. Латышев. Исследование об истории и государственном строе Ольвии. СПб., 1887, стор. 87.

Є. В. МАКСИМОВ

Зарубинецьке городище Пилипенкова гора

Пилипенкова гора — на сьогодні найповніше досліджене зарубинецьке поселення Середнього Придніпров'я. Вперше про нього стало відомо після розвідки 1945 р., проведеної експедицією Т. С. Пассек¹. В 1948 р. тут були здійснені невеликі розкопки під керівництвом В. А. Богусевича та Н. В. Лінки², під час яких закладено кілька траншей площею 150 м².

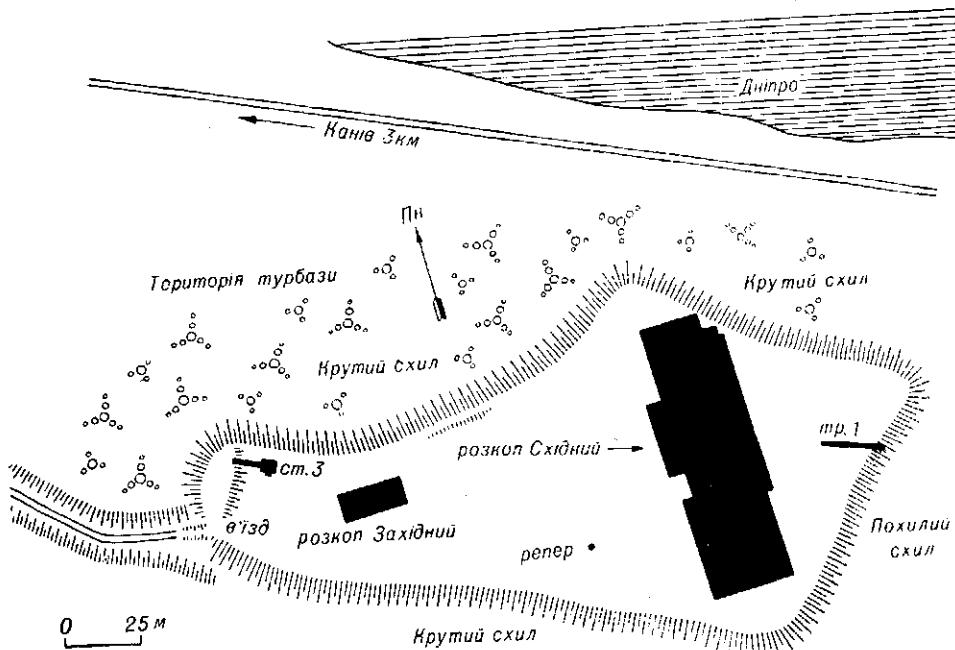

Рис. 1. План городища Пилипенкова гора з позначенням місць розкопок.

В результаті встановлено наявність культурного шару і залишків жител, в центрі поселення знайдено уламки зарубинецької кераміки, античного посуду, глиняні грузила, залізна острога та ін.

У 1966—1970 рр. нами провадилися систематичні дослідження цього поселення. Було розкрито 3000 м² площин, розчищено близько 40 жител, 100 господарських ям, перерізано в кількох місцях оборонні споруди, вилучено багато тисяч уламків кераміки, десятки знарядь праці, прекрас, численні уламки кісток тварин тощо. Залишки поселення непогано збереглися, місцями крім незначної кількості кераміки епохи міді — бронзи трапляється тільки зарубинецький матеріал. Цей матеріал є важливим історичним джерелом для характеристики багатьох сторін зарубинецької культури.

Поселення виявлено на високому горбі, розташованому на правому березі Дніпра, на південній околиці Канева. Площа горба близько 15 000 м², поверхня його нерівна, похила, що, проте, не перешкодило її щільній забудові.

¹ Т. С. Пассек. Пороська археологічна експедиція 1945 р.— АП, т. I, К., 1949.

² В. А. Богусевич и Н. В. Линка. Зарубинецкое поселение на Пилипенковой горе близ г. Канева.— МИА, № 70. М.—Л., 1959, стор. 114.

Оборонні споруди. Поселення мало укріплення: його оточував земляний вал, який йшов по гребеню горба; за валом схили були ескарповані, тобто підрізані для того, щоб вони стали стрімкішими. Імовірно, що по вершині валу проходив дерев'яний частокіл. Більш похилий східний схил мав три лінії таких укріплень. В'їзд на поселення визначився у західній його частині (рис. 1). Тут горб закінчувався вузьким перешийком. Насипаний впоперек нього потужний вал, обкладений каменем, не дохо-

Рис. 2. Пилипенкова гора з північного сходу.

див до початку південного схилу, утворюючи прохід, де, очевидно, були ворота. За межами поселення цей прохід продовжувався далі на захід у вигляді коридора шириною до 2 м, з майже прямовисними стінами. Підхід до воріт мав додатковий захист: над коридором справа височіла невелика площаадка, з якої металевою зброєю можна було легко влучати у ворожих воїнів, неприкритих щитом з правого боку.

Така система укріплень разом з серйозними природними перешкодами у вигляді стрімких і високих схилів (рис. 2) перетворювала поселення на Пилипенковій горі в добре захищене городище.

Для визначення часу побудови оборонних споруд було перерізано верхній східний ескарп і розкрито ділянку західного валу. Розкопки показали, що насип ескарпу складається з чорноземного ґрунту, взятого з прилеглої території городища. Висота насипу 1,6 м, довжина 11,75 м, схил ескарпу досить крутий, близько 40°. За ним з боку городища проходить неглибокий (1,8 м) рів шириною 2,2 м (рис. 3), виритий, очевидно, в ранній період існування поселення. Пізніше, ймовірно, в I ст. до н. е. він був засипаний. На час цієї події вказує фрагмент невеликої бронзової дротяної середньолатенської фібули, знайденої поблизу рову. Тоді саме, можливо, був споруджений ескарп, в насипу якого, як і в засипці рову, трапилися дрібні уламки зарубинецького ліпного посуду та фрагменти античних амфор пізньоелліністичного часу.

Вал біля західного входу на городище також складався з чорнозему. На його поверхні серед каменів облицювання знайдено розвал зарубинецького кухонного горщика та уламки чорнолощеної кераміки і амфорні тари.

Матеріал, виявлений при дослідженні оборонних споруд, свідчить, що вони, найімовірніше, були побудовані наприкінці існування зарубинецького поселення на Пилипенковій горі — десь у І ст. до н. е.— І ст. н. е. Для того, щоб віднести укріплення цього городища до часів трипільської культури або періоду бронзи, немає достатніх підстав, хоч невелика кількість такої кераміки входить до складу культурного шару городища. Не можна також вважати ці укріплення середньовічними,

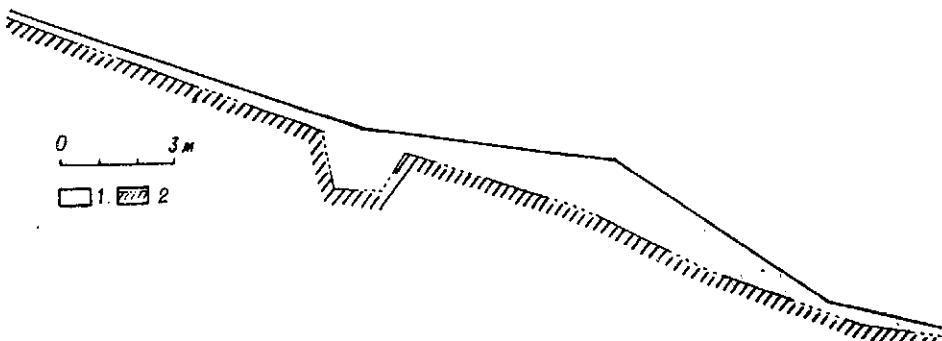

Рис. 3. Розріз верхнього східного ескарпу:
1 — чорнозем; 2 — материк.

тому, що на поверхні і під час розкопок будь-яких середньовічних знахідок не трапилося.

Отже, є підстави вважати досліжене зарубинецьке поселення городищем.

На території Середнього і Верхнього Придніпров'я такі укріплені зарубинецькі поселення мали значне поширення. Про це свідчить, зокрема, розташування більшості з них на подібних до Пилипенкової гори високих горбах з стрімкими схилами, де збереглися сліди земляних валів та ескарпів. Їх залишки зафіксовані на 24 з 29 середньодніпровських зарубинецьких поселень.

Житла. Під час розкопок Пилипенкової гори було встановлено, що її поверхню вкриває орній гумусований супіщаний шар потужністю 0,2—0,3 м. Нижче розташований предматериковий шар такої самої товщини, що переходить в піщано-глиняний материк — в одних місцях коричневого, а в інших — темно-сірого кольору. Залишки стародавніх жителів, як правило, заглиблених у материк, були чітко помітні лише у тих місцях території Пилипенкової гори, де материк був світло-коричневого кольору — тут простежуються контури підлоги, ями від стовпів стін, обриси господарських ям-погребів.

На ділянках з темно-сірим материковим ґрунтом усіх цих деталей не почастило побачити, оскільки їх темні плями не виділялися на фоні материка. Тут на місце розташування жителів вказували залишки вогнищ у вигляді червоноцегляних ділянок підлоги і каменів, скupчення уламків, а іноді і розвалів посудин, кісток тварин, виробів з металу та інших предметів, що становлять заповнення давніх жителів.

Всього нами виявлено залишки 38 житлових споруд та 112 господарських ям.

Не всі житла збереглися однаковою мірою, проте залишки деяких з них дають можливість відтворити конструктивні особливості описаних нижче споруд Пилипенкової гори, типових для зарубинецького населення Середнього Придніпров'я.

Житло № 2 (рис. 4 а). Добре утрамбоване, майже горизонтальна долівка, заглиблена в ґрунт на 0,4—0,5 м від сучасної поверхні. Форма її прямокутна, розміри 3,4×4 м. По краях — 14 невеликих ям від стовпів. В центрі долівки, близько до південної стіни, виявлено обпалена до

червоного кругла пляма діаметром 1 м — залишки вогнища. Ще одне зовнішнє вогнище розташоване поблизу західної стіни. Його черінь складався з численних каменів, укладених горизонтально. Камені центральної частини вогнища зберегли сліди обпалу. З зовнішнього боку східної стіни була кругла господарська яма діаметром 0,7 м, глибиною 0,75 м. Три ями виявлено поблизу західної стіни. В заповненні житла і

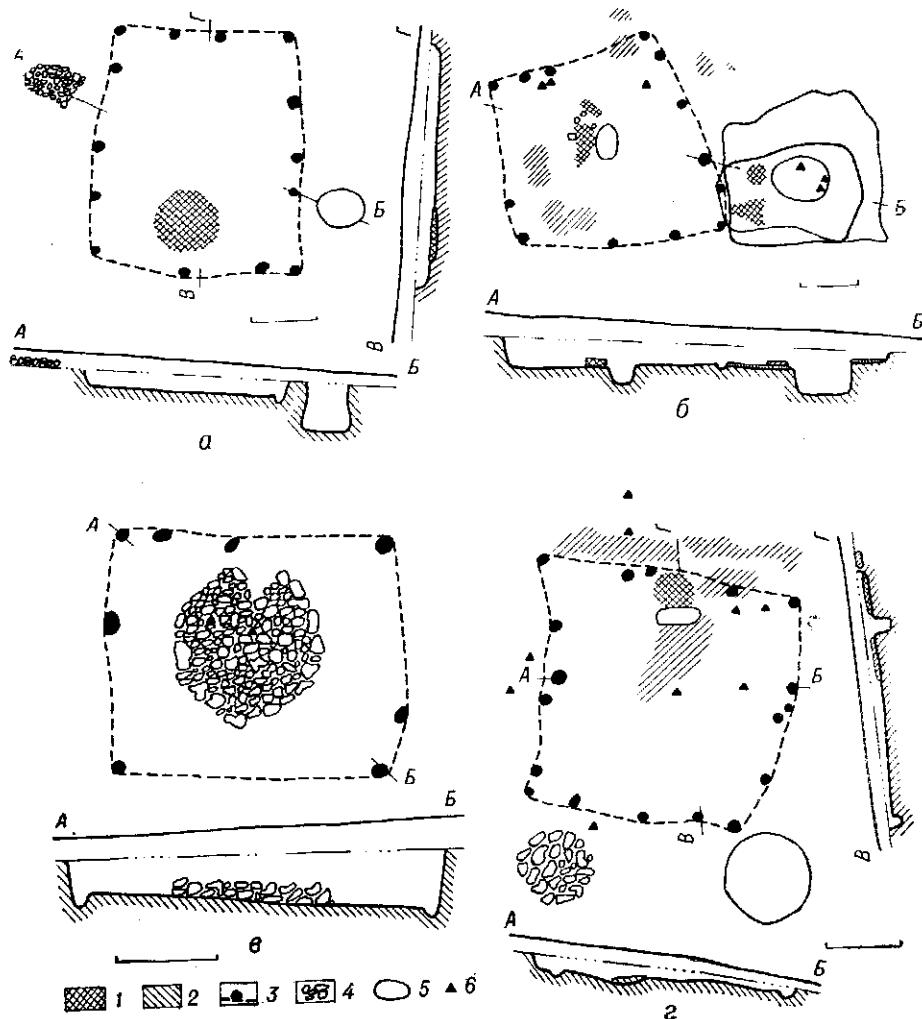

Рис. 4. Плани та розрізи жител:

a — житло № 2; *b* — житла № 6 та 7; *в* — житло № 17; *г* — житло № 15; 1 — вогнища; 2 — материк; 3 — стовпові ями, контури плям долівок; 4 — камені; 5 — господарські ями; 6 — індивідуальні західки.

ям знайдено уламки чорнолощених мисок з гранчастими вінцями, кухонних горшків, орнаментованих ямками по краю вінець, фрагменти стінок, вінець і денець елліністичних, головним чином, косських амфор, куски сирої обмазки стін з відбитками стовпів і пруття каркаса, причому деякі з них мали рівну, ретельно вигладжену і побілену лицеву поверхню, уламки кісток тварин, камені. Знайдено ще кам'яний круглий терочник та куски залізних шлаків.

Житло № 6 (рис. 4 б) мало горизонтальну, утрамбовану долівку чотирикутної форми на глибині 0,7—0,9 м. Виявлено 13 ямок від стовпів. Довжина стін 3—3,8 м. Поблизу них трапилися шість куп сирої глини, кожна з яких діаметром до 1 м, товщиною 0,2 м. Вони являли собою за-

лишки глянкої обмазки стін. В центрі житла було вогнище, від якого збереглися два скучення випаленої глини, камені та овальна передвогнищна яма ($0,45 \times 0,7$ м) глибиною 0,3 м. Її заповнення складалося з попелу, кусків вугілля та побутових залишків — уламків посуду і кісток тварин. В самому житлі крім звичайних знахідок (аналогічних виявленим у споруді № 2) були три фрагментовані кухонні горщики (біля вогнища) і три невеликих тиглі для розтоплення бронзи (біля північної стінки), які являли собою товстостінні конічні пропалені посудинки з прикіпілими краплями металу (рис. 8, 16).

Поруч з цим житлом відкриті погано збережені залишки ще однієї споруди (№ 7) також з вогнищем і великою передвогнищною ямою. Долівка тут була вкрита товстим зольно-вугільним шаром. Серед звичайних за складом знахідок трапилися уламки амфор рубежу н. е., а в ямі — три тиглі для розтоплення бронзи.

Близьке розташування цих двох споруд можна пояснити їх різночасністю: амфорний матеріал житла № 6 належить до пізньоелліністичного часу, а № 7 — до ранньоримського.

Житло № 15 (рис. 4, 2) простежено за 4 м на захід від № 6. Форма його нерівної і неглибокої (0,2—0,4 м) долівки близька до квадрата, довжина стін, судячи з розташування численних ям від стовпів, близько 3 м кожна. Вогнище з ямою наявне поблизу північної стіни. Тут же виявлені скучення глянкої обмазки. Перед південною стіною розміщувались господарська яма і кам'яне літнє вогнище. В заповненні і на долівці знайдені звичайні для жителів цього поселення предмети, а також розвали трьох кухонних горщиків, два бронзоплавильних тиглі, кам'яне грузило для рибальської сіті, залізний ніж, бронзове спіралеподібне кільце (рис. 8, 9).

Житло № 17 подібне за конструкцією до описаних вище (рис. 4, в), мало в центрі велику кам'яну, круглу в плані вимостку діаметром 1,5 м (алтар, виробниче вогнище?). Найбільші камені йшли по її краю. В самій вимостці знайдено дві пастові намистини, а поблизу неї — уламки кераміки та кісток тварин.

Житло № 22 мало горизонтальну долівку, близьку за форму до квадрата розмірами $3,75 \times 4,1$ м, заглиблена в ґрунт на 0,6—0,9 м (рис. 5, а). Розміри та напрямок стін, орієнтованих за сторонами світу, визначали також ямки від стовпів. В південній стіні, з боку схилу простежувався вхід. У центрі житла на долівці була випалена ділянка круглої форми, діаметром 1 м — місце вогнища. Перед ним — яма глибиною 0,5 м. Біля вогнища виявлено також дві невеликі господарські ями, а зовні, біля південної та західної стін — ще три великі ями-погреби. В північно-західному кутку житла був завал випаленої глини, що являв собою обгорілу обмазку стіни. На долівці і в заповненні житла, а також в господарських ямах знайдено багато уламків чорнолощеної кераміки, кухонних горщиків та корчаг для зберігання продуктів (рис. 9, 12), уламки стінок та вінець елліністичних амфор, фрагмент сірогляння мегарської чаші II ст. до н. е. (рис. 8, 13), кам'яний терочник, кусок залізного конгломерату, шматки обмазки стін зі слідами побілки, деревне вугілля, уламки кісток домашніх та диких тварин і риб.

Житло № 25 виявлене в північно-західній частині поселення, на західному розкопі. Після зняття орного шару чітко окреслилася темна пляма заповнення житла (рис. 5, б), яка мала прямокутну форму і трохи перевищувала розміри долівки, визначені за розташуванням ям від стовпів. Довжина становила 4,4 м, ширина — 3,5 м, стіни орієнтовані за сторонами світу. Долівка глянна, добре вирівняна, утрамбована. У центрі, близьче до західної стіни, виявлено залишки вогнища круглої форми, діаметром 0,8 м, яке мало вигляд ділянки сильно перепаленого ґрунту товщиною до 0,15 м. Поблизу цього були дві невеликі господарські ями, ще одна, більшого розміру, виявлені за межами житла. У за-

повнієні його та на долівці, а також у ямах знайдено численні уламки простого та чорнолощеного посуду і античних амфор, кам'яний терочник, куски обмазки стін з відбитками пруття каркаса, бронзову підвіску (рис. 8, 7), залізний шлак, уламки кісток бика, свині, коня і собаки, дикого кабана та риб.

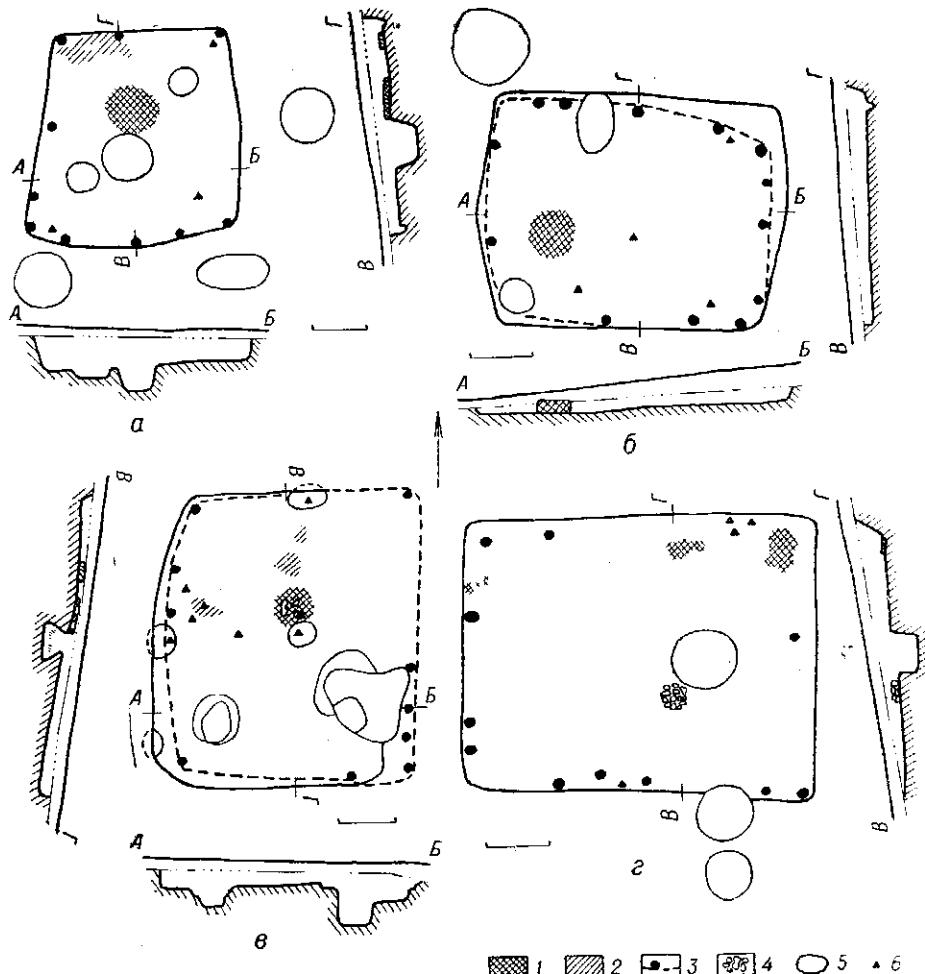

Рис. 5. Плани та розрізи жителі:

a — житло № 22; *b* — житло № 25; *c* — житло № 34; *d* — житло № 36; 1 — vogniще; 2 — глина; 3 — стовпові ями, контури плям долівок; 4 — камені; 5 — господарські ями; 6 — індивідуальні знахідки.

У житлі № 34 (рис. 5, *c*) долівка розміром $4,3 \times 4,8$ м заглиблена на 0,35—5 м від сучасної поверхні. Темне заповнення чіткої прямоугольної форми було добре помітне після зняття орного шару над західною частиною житла, стіни якого орієнтовано за сторонами світу. Від стін крім стовпових ямок залишилися сліди глиняної обмазки, розчищеної в північній частині житла. В центрі його на рівні долівки простежено vogniще, в конструкцію якого входили плоскі камені; перед ним була невелика яма. У південній частині житла виявлено дві господарські споруди: яму звичайної круглої форми, глибиною 0,85 м, з приступами на середині її висоти та погріб, глибший (1,05 м) і ширший за неї. Під західною і північною стінами були три неглибокі (0,6 м), овальної форми ями, очевидно, тайники. В житлі та його заповненні, а також у ямах знайдено багато археологічного матеріалу: фрагментовані кухонні горщики і

кришку, чорнолощену миску (рис. 9, 5), горло і уламки стінок амфор, пряслице (рис. 8, 2), тигель, печину зі слідами штукатурки, глиняний коржик, орнаментований пальцевими ямками (рис. 8, 14), уламки кісток тварин.

Житло № 36 (рис. 5, 2) мало чітку прямокутну форму. Розміри долівки $4,4 \times 5,3$ м, глибина 0,3—0,6 м, орієнтація стін за сторонами світу. Вздовж північної та західної стін були невеликі скучення глиняної обмазки. Залишки вогнища знайдені в центрі долівки, поруч з передвогнищною ямою. Дві господарські ями розташувались з зовнішнього боку південної стіни. В заповненні житла було багато фрагментів кераміки різних типів, трапився тут і цілий чорнолощений горщик (рис. 9, 4). Інтерес становить великий уламок античної мармурової скульптури, оскільки він є першим предметом такого типу, знайденим на зарубинецьких пам'ятках.

Наведений опис краще збережених залишків жител показує, що вони являли собою споруди з горизонтальною утрамбованою долівкою, опущеною на глибину від 0,2 до 0,5 м в материковий ґрунт. Отже, житла тут були не наземними, а трохи заглибленими в ґрунт, що, очевидно, робило їх більш капітальними при наявності легких, глиняно-каркасних стін. Останні, імовірно, стояли вертикально, а не похило, як у наметів, про що свідчать ямки від стовпів, виявлені в долівках. Ці вертикальні стовпи входили в конструкцію стін, їх наявність показують відбитки на глиняній обмазці.

За даними розкопок, в центральній частині кожного житла розміщувалося вогнище простої будови, яке являло собою глиняну вимазку-черінь на земляній долівці, обмежену каменями, як у житлах № 6 і 34. Як правило, поруч з вогнищами розташовувалася невелика яма, куди згортали попіл, битий посуд, покідьки їжі (уламки кісток тварин). Біля жител споруджували вогнища з каменів, де, очевидно, готували їжу в теплу пору року.

Достовірних даних про місце розташування входів зібрати під час розкопок не пощастило, у нашому розпорядженні є лише деякі спостереження. Так, помічено певні відмінності у розміщенні стовпових ям — в одній із стін відстань між ними буває дещо більшою — до 1 м. Можна також припустити, що вхід зручніше було робити в стіні, протилежній вогнищу, а також з боку схилу. Все це схиляє до думки, що у більшості досліджених жител Пилипенкової гори (№ 2, 6, 15, 17, 22, 25, 34, 36) вхід був з півдня. Очевидно, місце його визначалось характером місцевості, напрямком схилу. Певно, через це вхід у житлі № 2 розташований не з півдня, а з півночі.

Про конструкцію стін вже згадувалося вище. Її властива легкість, але вона досить капітальна. Основу стін становили вертикальні стовпи діаметром до 15 см, відстань між якими досягала 1 м. Вони являли собою опору для прутяного каркаса, що конструктивно нагадував сучасний пліт. Каркас обмазувався з двох боків досить товстим шаром глини. Внутрішня вигладжена поверхня стін білилася. Саме про такі деталі свідчать знайдені при розкопках залишки: згадувані ямки від стовпів, куски глиняної обмазки з відбитками стовпів і пруття та слідами побілки.

Даних про будову покрівлі ми не маємо. На думку П. М. Трет'якова, дах у зарубинецьких житлах був двосхилим³, покрівельним матеріалом, очевидно, служив комиш або солома. На таку конструкцію даху вказують поморські ури. Правда, ця аналогія досить далека, навіть коли погодитися з твердженням про те, що поморська культура була одним із зарубинецьких компонентів.

Найбільша кількість виявлених жител припадає на східний розкоп, де на площі 2500 м² зафіковані залишки 28 споруд (рис. 6). Можна

³ П. Н. Трет'яков. Чаплинське городище.— МИА, № 70. М.—Л., 1959, стор. 128.

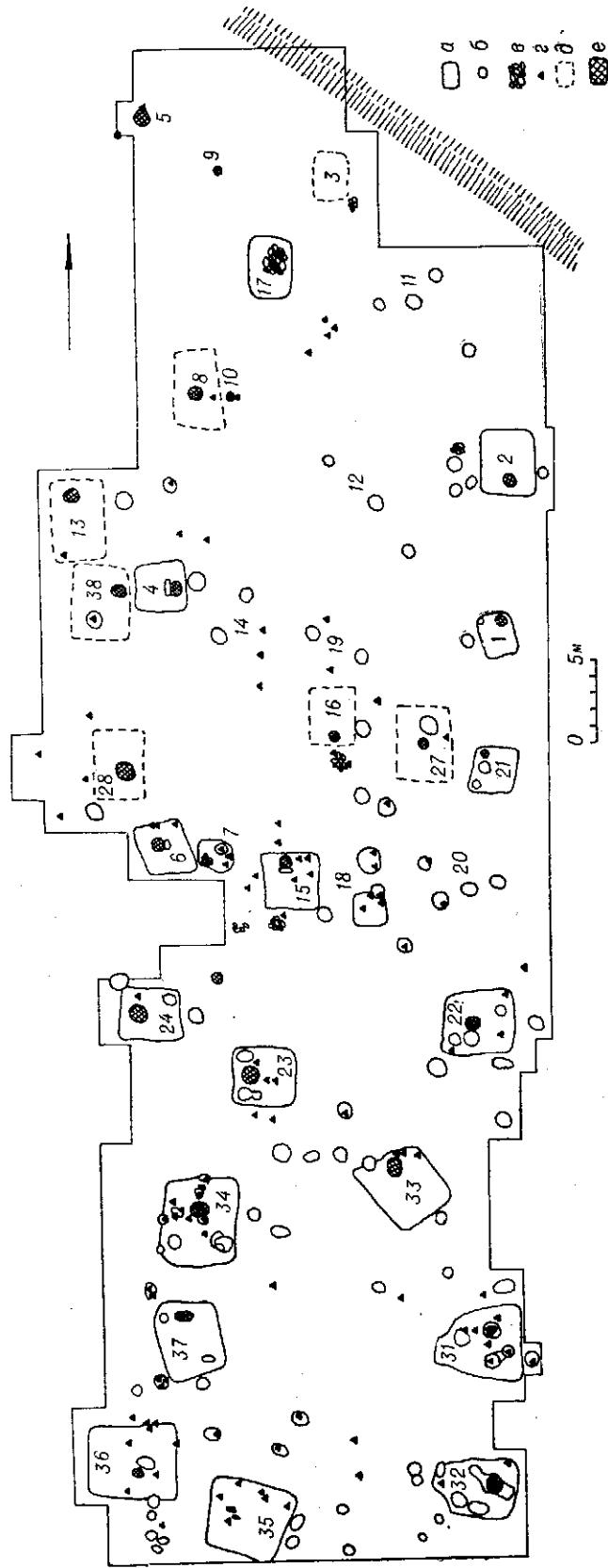

Рис. 6. План східного розкопу:
 а — контури жителів; б — господарські ями; в — кам'яні вимости; г — індивідуальні знайдіння; д — гадані місця жителів; е — вогнища.

вважати, що вся площа поселення, обмежена укріпленими, була забудована. Про це свідчить шурфовка нерозкопаної частини Пилипенкової гори, а також дані магнітometричної розвідки⁴. Якщо густота жител там була така сама, як на площі східного розкопу, тоді, ймовірно, на території городища ($15\ 000\ m^2$) могло розміститися до 150 споруд. Невідомо, скільки з них існувало одночасно, але коли навіть половина, то це дає змогу припустити, що на Пилипенковій горі проживало кілька сот осіб. Отже, вона була одним з найлюдніших зарубинецьких поселень Середнього Придніпров'я.

У розташуванні жител східного розкопу спостерігалася певна система, що свідчить про існування якогось порядку в забудові поселення. Споруди на Пилипенковій горі розміщувалися скученнями, групами, які мали форму кіл. Так, одне з скучень займало північну половину розкопу. До нього входили житла № 1, 21, 18, 15, 7, 6, 4, 17 та вогнища № 3, 27, 16, 28, 38, 13, 8, 10, які, на нашу думку, є залишками погано збережених, можливо, трохи раніших жител. До іншого південного скучення входило вісім споруд № 31, 32, 35, 36, 37, 34, 23, 33. Всередині такого кола площа діаметром 20—30 м не забудовувалася. Вона справляє враження внутрішнього подвір'я кожної групи жител, яке могло використовуватися для господарських цілей.

Наявність таких груп, очевидно, якоюсь мірою відбиває структуру зарубинецького суспільства. Зарубинецьке поселення Пилипенкова гора не було селищем однієї великої патріархальної сім'ї. Тут проживало кілька великих сімей, як свідчать згадані вище скучення жител, що належали кільком (8—12) індивідуальним сім'ям. Отже, суспільні відносини на Середньому Придніпров'ї в останні століття до н. е., за матеріалами Пилипенкової гори, являли собою перехідний етап від родової патріархальної великосімейної общтини до територіальної сільської общини.

Подібний стан визначається на підставі археологічних матеріалів і для інших районів зарубинецької етнокультурної спільноті, зокрема для Верхнього Подніпров'я⁵.

Господарські споруди. Численні господарські ями (112) розміщувалися поблизу жител або в середині їх. Кілька таких споруд знайдено останньо, певно, тому, що житла поблизу них не збереглися.

Переважна більшість господарських ям була круглої в плані форми і мала діаметр близько 1 м. Стінки їх робились вертикальними або похилими, діаметр дна був більшим, ніж отвору. Пересічна глибина досягала 1 м, проте зустрінуто ями і неглибокі (до 0,5 м), і глибші (до 2 м від сучасної поверхні).

На дні окремих ям знайдено камені, що справляли враження викладки. Особливо чітко це було видно при досліджені ями № 16 (біля житла № 13). Кругла пляма діаметром 0,8 м виявлена після зняття орного шару на глибині 0,3 м. Стінки ями донизу розтуплялися, тому дно на глибині 0,95 м від поверхні мало діаметр 1,2 м. На дні шаром 12—15 см лежали 64 камені середніх розмірів (рис. 7, 1). В ямі трапилися уламки посуду та кістки домашніх тварин: вівці-кози (24), бика (2) та коня (1). На нашу думку, це було сковище запасів м'яса в холодний період року.

Таке саме призначення мала яма № 3, де виявлено 76 кісток, головним чином, бика та домашньої свині. На дні її помічено вимостку з 21 каменя. Гадаємо, що значна частина пилипенківських ям, де були скучення кісток тварин та камені, використовувалася саме для зберігання м'яса. Проте тут могли тримати інші продукти: рибу (в деяких ямах знайдено риб'ячу луску), молоко, сир, городину, наприклад, ріпу, відому в Східній Європі з глибокої давнини⁶. В одній з ям (№ 26), роз-

⁴ Дослідження провадив співробітник ІА АН УРСР В. П. Дудкін.

⁵ П. Н. Трет'яков. Чаплинське городище стор. 153.

⁶ Там же, стор. 132.

ташованій між житлами № 16 і 18, виявлено значну кількість пластичної, готової до виробництва гончарної глини.

Крім ям-погребів такої простої будови (горловини їх, очевидно, закривали дерс'яними кришками) існували і земляні льохи складнішої конструкції, з східцями і земляним напівсклепінням. Прикладом може бути яма № 32. Вона займала цілий куток невеликої споруди — житла

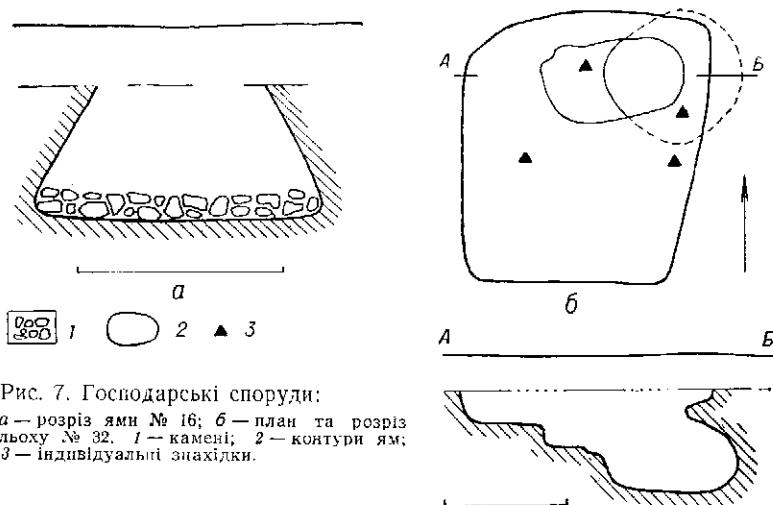

Рис. 7. Господарські споруди:

а — розріз ями № 16; *б* — план та розріз льоху № 32. 1 — камені; 2 — контури ям; 3 — індивідуальні знахідки.

№ 18 — і починалася досить широким східцем (рис. 7, 2), звідки можна дістатися до будь-якого місця досить глибокого (1,05 м) і широкого (понад 1 м) льоху, виритого в щільному материку. Склепіння на час розкопок непогано збереглося. Заповнення льоху складалося з численних уламків горщиків та корчаг, чорнолощеного і амфорного посуду, в тому числі тут був великий фрагмент горла і ручки косеської амфори з клей мом (рис. 8, 18) 230—220 рр. до н. е. Крім того тут були знайдені два бронзоплавильних тиглі. Подібним за конструкцією виявився також льох, розташований у кутку житла № 34 (яма № 94).

Очевидно, такі погреби, розміщені в самих житлах, призначалися для зберігання інших продуктів — вина та зерна, а також, можливо деяких речей, наприклад, злитків бронзи, знарядь бронзообробного ремесла тощо.

Знахідки. Як видно з плану східного розкопу (рис. 6), переважна кількість знахідок припадала на житлові та господарські споруди.

Матеріал, здобутий при розкопках Пилипенкової гори, не відрізняється в цілому від тих знахідок, які характеризують інші зарубинецькі поселення Середнього Подніпров'я. Проте його тут значно більше, ніж на будь-якому іншому поселенні.

Багато знайдено залізних шлаків, досить численними є і вироби з заліза: 16 ножів, 12 стержнів, 5 обручок, 1 серп. Безперечно, більшість цих виробів місцевого походження. Залишки ковалської майстерні були зафіксовані ще в 1948 р. при розвідувальних розкопках В. А. Богусевича та Н. В. Лінки, коли на околиці селища, на південно-західному схилі горба зустрінуто три значно зруйнованих вогнища, які супроводилися скученням залізних «шлаків».

Обробка заліза, очевидно, ще не цілком виділилася з решти ремесел і значною мірою мала вигляд домашнього ремесла, оскільки залізні шлаки (конгломерат, що являв собою кінцевий продукт при сиродутному методі добування заліза) були виявлені під час розкопок в багатьох житлах. Залізні знаряддя характеризуються ще невисоким технологіч-

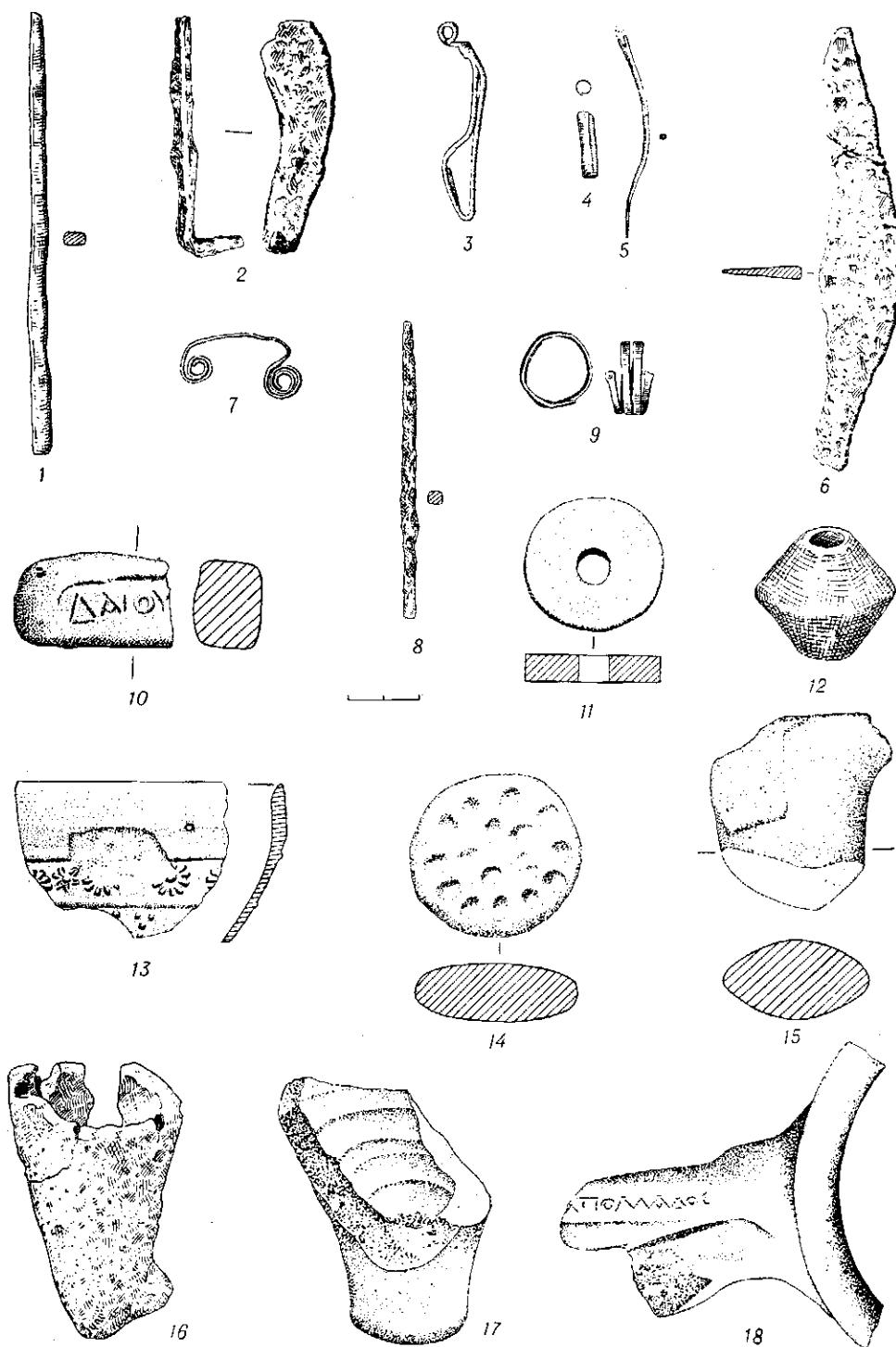

Рис. 8. Металеві та керамічні вироби, уламки античного посуду.

ним рівнем⁷, немає виробів із сталі, пакетного металу, відсутня термічна обробка (гартування).

Ножі переважно мали опуклу («горбату») спинку (рис. 8, 6), серпі невеликі, з боковою ручкою (рис. 8, 2), стержні круглі або квадратні в розрізі, очевидно, були знаряддями праці типу стамесок. Проте ковалі виготовляли і ювелірні за розміром та призначенням речі, наприклад, обручки, а на території Верхнього Придніпров'я з заліза робили навіть фібули.

Значної досконалості досягло бронзообробне ремесло, хоч воно також ще мало характер домашнього виробництва, оскільки 31 бронзоплавильних тиглі (типу, зображеного на рис. 8, 16) були знайдені в різних місцях поселення, головним чином, в житлах, біля вогнищ. У тиглях розтоплювали куски бронзових речей, що вийшли з ужитку; одержані невеликі злитки потім шляхом холодної обробки перетворювали на стержні, з яких виготовляли досить високої якості знаряддя праці, побутові предмети і прикраси. При розкопках було знайдено 4 такі стержні (рис. 8, 1), 4 фрагменти плоских тонких пластинок типу круглих дзеркал, 2 фібули (рис. 8, 3), 4 браслети з круглого в розрізі дроту, 6 простих і спіральних каблучок (рис. 8, 9), 2 голки (рис. 8, 5), 5 пронизок циліндричної форми (рис. 8, 4), окуляровидну підвіску (рис. 8, 7).

Бронзові вироби в середовищі зарубинецького населення мали, очевидно, високу цінність, оскільки виготовлялися з привізної сировини. За даними лабораторного аналізу⁸, склад металу цих виробів вказує на існування давніх стосунків з районами Північного і Північно-Західного Причорномор'я.

Беззаперечним свідченням таких стосунків є знахідки уламків античного посуду, амфорної тари, а також pontійська бронзова монета Мідрідата VI Євпатора, карбована в малоазійському місті Комані в 105—95 рр. до н. с.

Якщо античний посуд (рис. 8, 13) та монети потрапляли на територію Середнього Придніпров'я в поодиноких екземплярах, то амфори з вином знаходили досить широкий ужиток, оскільки їх уламки на Пилипенковій горі, виявлені на вказаній площі за роки наших розкопок, становлять 2146 екземплярів. Як і інші предмети, вони зустрінуті переважно в заповненні жителі і господарських ям.

Значно більше було уламків місцевого посуду — понад 20 000 екземплярів, з яких налічувалось близько 4500 чернолощених. Вони належали симетричним, старанно виготовленим на ручному гончарському кругі широким низьким мискам, діаметр вінець яких становить 30—40 см, висота 12—15 см (рис. 9, 1). Вінця цих типово середньодніпровських мисок були невеликими (3 см), прямими, відігнутими назовні, з двома-трьома гранями з зовнішнього боку. Ці посудини характеризувалися великоподібним бочком, конічної форми корпусом і плоским, нешироким денцем. Уламки таких мисок завжди знаходяться на мисових поселеннях і могильниках Середнього Придніпров'я, оскільки вони властиві насамперед цьому району зарубинецької культури раннього періоду ІІ існування.

С миски і дещо інших пропорцій та профілю: діаметром 20—25 см, висотою 6—8 см, без граней на внутрішній поверхні вінець, з досить широким денцем (рис. 9, 5). Проте їх було менше. На нашу думку, така форма стала панівною близько рубежу н. е.

Значно менше уламків і цілих екземплярів чернолощених горщиків (рис. 9, 4) і кухлів з невеликою ручкою (рис. 9, 2), добре відомих за

⁷ Г. А. Вознесенская. Железноделательное производство зарубинецкой культуры.—Тезиси доповіді на 14 науковій конференції Інституту археології АН УРСР в Ужгороді, травень 1970.

⁸ Е. Н. Черных, Т. Б. Барцева. Спектроаналитические исследования цветного металла черняховской культуры.—КСИА, вып. 121. М., 1970, стор. 98.

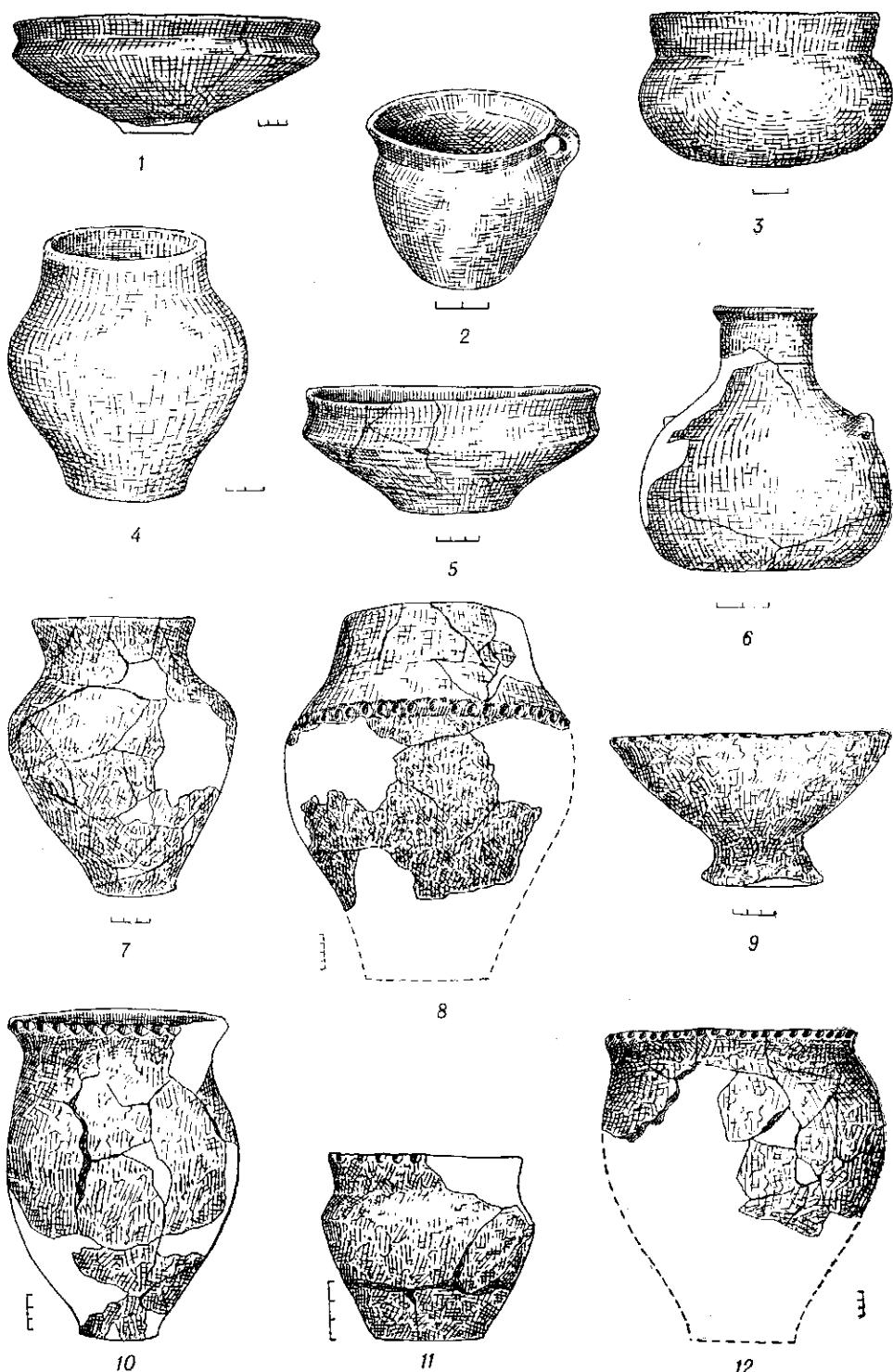

Рис. 9. Чорнолощена та проста кераміка.

матеріалами Корчуватівського, Пирогівського та інших середньодніпровських могильників.

Поодинокими екземплярами представлена невеликі посудинки типу чарочок (рис. 9, 3) та флаконів (рис. 9, 6).

Найбільшу групу знахідок становлять уламки й фрагменти простого посуду: горщиці та корчаг, кришок і сковорідок, виготовлених з глини, що містила помітну домішку піску чи шамоту.

Уламків горщиців та корчаг знайдено близько 15 000 екземплярів, в тому числі 22 розвали, які дають можливість уявити повну форму цих посудин.

Горщики опуклобокі, з високим або середнім плечем, відігнутими вінцями, прикрашеними інколи ямками по краю (рис. 9, 7, 10, 11). Корчаги відрізнялися від них розміром (висота — 40—50 см) та широким устям (рис. 9, 12). Інколи траплялися корчаги, близькі до посуду пізньопоморських типів (рис. 9, 8) — з конічними лощеними вінцями, що відокремлювалися розчленованим валиком від корпусу з хропуватою поверхнею. Звичайними знахідками були уламки конічної форми кришок на пустотілій піжпі (рис. 9, 9) та плоских глиняних дисков-сковорідок діаметром 20—25 см.

З керамічних виробів слід згадати ще біконічні чорнолощені пряслиця, інколи прикрашені геометричним орнаментом (рис. 8, 12), а також пряслиця, виготовлені зі стінок амфор (рис. 8, 11), піраміdalні, погано випалені великі, висотою 9 см, грузила для ткацького верстата та невеликий, очевидно, ритуальний, орнаментований ямками «коржик» (рис. 8, 14), знайдений біля вогнища житла № 34. Виявлено кілька скляних імпортних невеликих намистин округлої форми, білого, синього та зеленого кольорів.

Під час розкопок виявлено багато необробленого пісковикового каміння середнього розміру, яке використовувалося для вогнищ і вимосток господарських ям. З цільних порід виготовляли бруски для точіння. З каменю зроблено і кілька грузил.

Вище згадувалася рідкісна знахідка — фрагмент мармурової скульптури (житло № 36). Мармур сірого кольору, дрібнозернистий, поверхня уламка гладко відполірована, в кількох місцях є залишки залишків штирів. На думку спеціалістів, уламок походить від скульптури пізньоелліністичної школи.

У заповненні жителі і господарських ям частими знахідками є залишки кісток тварин. На дослідженні площі їх виявилося близько 2000 екземплярів, з яких приблизно третина — діагностична. За даними матеріалів 1966—1968 рр., з 282 кісток⁹ 85 (19 особин) належали домашньому бику, 57 (13) — коню, 48 (11) — козі-вівці, 54 (21) — свині і 4 (3) — собакі. Бик та кінь представлени дорослими тваринами, коза-вівця та свиня — молодими. Кісток диких тварин було в сім разів менше (40); з них 20 (7 особин) належали дикому кабану, 12 (5) — лосю, 8 — оленю і 3 — бобру.

Наведені цифри вказують на велике значення скотарства у господарстві жителів Пилипенкової гори. Тут споживали м'ясо великої і дрібної рогатої худоби, свиней і коней, а також, очевидно, молоко і сир. Меншу роль у продовольстві відігравали дики тварини (кабан, лось, олень).

Продукти скотарства і мисливства — м'ясо, шкіри, хутра — були предметами обмінної торгівлі з античними містами Північного Причорномор'я, звідки йшло вино в амфорах, керамічні та металеві вироби. Взагалі, в економіці зарубинецького населення Середнього Придніпров'я питома вага скотарства, на нашу думку, була більшою ніж землеробства¹⁰.

⁹ Визначення зроблене Н. Г. Тимченко.

¹⁰ Е. В. Максимов. Землеробство і скотарство на Середньому Придніпров'ї на рубежі нової ери. — УІЖ, 1969, № 8, стор. 96—101.

Хронологія. У датуванні поселення на Пилипенковій горі важливу роль відіграють уламки античної кераміки, виявлені в значній кількості у житлах і господарських спорудах дослідженеї частини городища.

Цей матеріал досі не враховувався дослідниками, проте подібне ставлення до нього слід вважати неправильним, оскільки фібули, цей головний хронологічний еталон для зарубинецьких могильників, на поселеннях трапляється дуже рідко і не завжди в закритих комплексах. Так, із зарубинецьких пам'яток Середнього Придніпров'я на 1969 р. відомо 104 фібули, з них на поселеннях знайдено всього двадцять екземплярів, в тому числі два — на Пилипенковій горі. Обидва вони належать до групи дротяних фібул середньолатенської схеми, датуються не досить чітко — в основному I ст. до н. е.¹¹

Натомість знахідки античної кераміки пізньоелліністичного та ранньоримського часу на зарубинецьких поселеннях є численними. Хронологія цих матеріалів досить добре розроблена вітчизняними і зарубіжними спеціалістами — Б. М. Граковим, Т. М. Кишович, І. Б. Зеест, М. І. Вязьмітіною, В. Канарахі, А. Майурі, В. Грес та ін.

Правда, ці амфори іноді датуються досить широко, у межах одного-двох століть. Проте такий недолік амфорних матеріалів, як хронологічного еталону, компенсується їх позитивними рисами. Вони не тільки є масовими знахідками, а й інколи наявні в майже закритих археологічних комплексах — нижніх шарах заповнення жителів і ям та їх долівках і днищах. Їх хронологічні межі можна уточнити шляхом кореляції тари різних центрів, що випускали свою продукцію в добре відомі періоди античної епохи¹².

На Пилипенковій горі виявлено багато уламків амфор з двострільними ручками, з черепком рожевого кольору, з поверхнею, вкритою світло-зеленуватим ангобом, тобто посудин, виготовлених у керамічних майстернях о-ва Косс. Цей острів в Егейському морі був відомим виробником дешевого вина, яке в античному світі здобуло широку популярність. Особливо великої інтенсивності вивіз косського вина до Північного Причорномор'я набув у кінці III—II ст. до н. е.¹³ Продовжувався він і в першій половині I ст. до н. е., отже, уламки таких амфор, знайдені на Пилипенковій горі, можна відносити до всього періоду косського експорту — від кінця III до першої половини I ст. до н. е. Найраніші з них датуються саме кінцем III ст. до н. е., наприклад, загадуваний уламок горла і ручки з клеймом віднесений Б. М. Граковим до 230—220 рр. до н. е. (рис. 8, 18). До цього самого часу (кінець III—II ст. до н. е.) належать фрагменти менш численних фазьських (рис. 8, 15) та пароських амфор; з останніх цікавим є уламок ручки з клеймом — назвою острова (III—II ст. до н. е.)¹⁴.

Кінцева дата античного імпорту до Пилипенкової гори визначається на підставі виявленіх уламків амфор — сінопських, світлоглинняних і червоноглиняних з двострільними ручками, а також виготовлених з «коричневої глини». Амфор перших трьох типів знайдено небагато, коричневоглиняних — значно більше.

Найпізнішу тару з Сінопи, знайдену на Пилипенковій горі (рис. 8, 17), прийнято датувати I ст. до н. е.—I ст. н. е. Цим самим часом визначається імпорт до Північного Причорномор'я амфор з «коричневої глини» та світлоглинняних і червоноглинняних з двострільними ручками¹⁵.

¹¹ А. К. Амброз. Фібули Юга Європейської частини ССРС.—САІ. М., 1966, стор. 19.

¹² Е. В. Максимов. Хронологія зарубинецької культури Середнього Придніпров'я.—Археологія, 1. К., 1971.

¹³ М. І. Вязьмітіна. Золота Балка. К., 1962, стор. 152.

¹⁴ И. Б. Зеест. Керамическая тара Боспора.—МИА, № 83. М., 1960, стор. 107.

¹⁵ Там же, стор. 91, 108, 109

Гадаємо, що I ст. н. е. було кінцевим періодом не тільки довозу античного вина в Середнє Придніпров'я, а й існування поселення на Пилипенковій горі, в зв'язку з активізацією войовничих сарматських племен. Сарматська загроза для осілого населення Придніпров'я різко посилилася ще в I ст. до н. е.¹⁶, що могло привести до спорудження потужних оборонних укріплень на Пилипенковій горі та інших подібних поселеннях зарубинецької культури.

У I ст. н. е. під час тривалої і кровопролитної сарматської війни проти Риму на Нижньому Дунаї відбувався рух великих мас сарматів. Ця нова навала не лише тяжко позначилася на долі населення Нижнього Придніпров'я, де були знищені численні городища, а й, очевидно, залишила слід також на північніших територіях — у районах поширення зарубинецької середньодніпровської культури.

Е. В. МАКСИМОВ

Зарубинецкое городище Пилипенкова гора

Резюме

Поселение зарубинецкой культуры Пилипенкова гора расположено на высоком правобережном холме близ г. Канева Черкасской области. Размеры застраивавшейся площади, окруженной остатками мощных оборонительных сооружений, составляют около 1,5 га. В результате раскопок, проводившихся в 1966—1970 гг., исследовано около 3000 м². Здесь обнаружены 38 жилищ, 112 хозяйственных ям-погребов, около 20 тыс. обломков керамики, в том числе более 2000 фрагментов позднеэллинистических и раннеримских амфор, которые свидетельствуют о наличии оживленной обменной торговли с античными городами Северного Причерноморья в период с конца III в. до н. э. по I в. н. э.

Раскопки поселения позволили выяснить многие важные факты, характеризующие зарубинецкую культуру Среднего Приднепровья указанного времени. Было, например, установлено, что система оборонительных сооружений появилась здесь не сразу, а в конце существования поселения — в I в. до н. э.—I в. н. э.; выяснена конструкция жилых и хозяйственных сооружений, а также планировка поселения, отражающая структуру зарубинецкого общества того времени, которое переживало переходной этап от роевой патриархальной большесемейной общины к территориальной сельской общине.

Во время раскопок были получены также данные, устанавливающие уровень кузнеочно-ювелирного, гончарного и других ремесел, которые в значительной мере не выделились еще из сферы домашнего ремесла.

Многочисленный остеологический материал способствовал установлению состава стада домашних животных, среди которых первоочередное значение имели бык и свинья. В экономике зарубинецкого населения Среднего Приднепровья удельный вес скотоводства, вероятно, был большим, чем земледелие, находившееся еще на довольно низком уровне агрокультуры.

¹⁶ М. І. Вязьмітіна. Вказ. праця, стор. 226.

О. В. БОДЯНСЬКИЙ

Нова палеолітична стоянка в Надпоріжжі

Весною 1954 р. під час археологічної розвідки автором було відкрито нову палеолітичну стоянку поблизу с. Військового Солонянського району Дніпропетровської області. Вона розташована в балці Скубовій, в околиці правого її рукава, на східному шпилі скелястого пасма — частини стрімкого правого берега ріки, висота якого близько 20 м (від старого рівня Дніпра). Коли греблею Дніпрогесу було піднято рівень води в розмитому береговому схилі, на місці стоянки товщиною 5 м частково виступала вершина скелястого шпilia. Він покритий тонким шаром сірого піску, а нижче — тонкими плямистими відкладами кольорових суглинків, що залягають на прошарку каоліну, забагаченому, як і суглинки, жорсткою місцевими порід гнейсогранітів.

Основна частина знахідок виявлена на розмітій поверхні стародавніх жовто-коричневих суглинків, в основі шару сірого середньозернистого, легко зцементованого піску. Неперевідкладені знахідки стоянки стратиграфічно пов'язані з тонким горизонтом алювіального піску і рідше з кольоровими суглинками (рис. 1). В цілому налічується 50 екземплярів розщепленого матеріалу, в тому числі 20 знарядь праці. Знайдено також клиноподібне знаряддя з кварцу і кілька розколотих трубчастих кісток, а також бивень молодого мамонта.

Всі вироби, крім гостроконечника, виготовлені на місці стоянки. Про це свідчать відходи виробництва і плескуватий нуклеус, який має характерно підтесану площину відбивання (рис. 2, 1). З нього відщеплена пластина, оброблена властивою для цієї стоянки мікроретушшю (рис. 2, 2). Вона точно з'єднується з негативом нуклеуса.

Для виготовлення знарядь в основному використовували чорно-сірий плямистий напівматовий непрозорий галечниковий кремінь, що майже не піддається патинізації. Рідко вживався жовто-сірий щільний кварцит і місцевий валунний кварц молочно-білого кольору. З цього комплексу виділяється гостроконечник з якісного крейдяного кременю. Його знайдено ін *situ* з двома типовими для цієї стоянки виробами.

Всі знахідки ніяких слідів обточування не мають. При виготовленні знарядь з різних порід каменю застосовувалась різна техніка обробки.

Вироби з чорно-сірого кременю характеризуються широкими пластинами та відщепами (рис. 2, 2, 3, 7, 8, 10; рис. 3, 1, 2, 4). Ця стоянка ха-

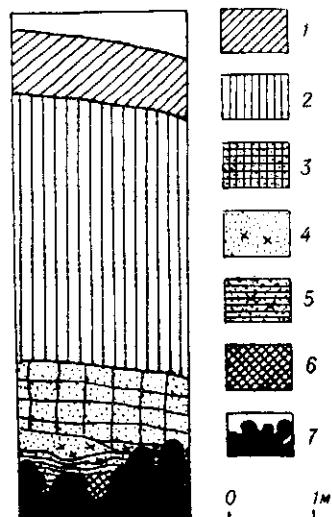

Рис. 1. Розріз стоянки Скубова балка:

1 — чорнозем; 2 — лес; 3 — лесовидний супісок; 4 — пісок із знахідками; 5 — кольорові суглинки; 6 — каолін; 7 — скелі граніту.

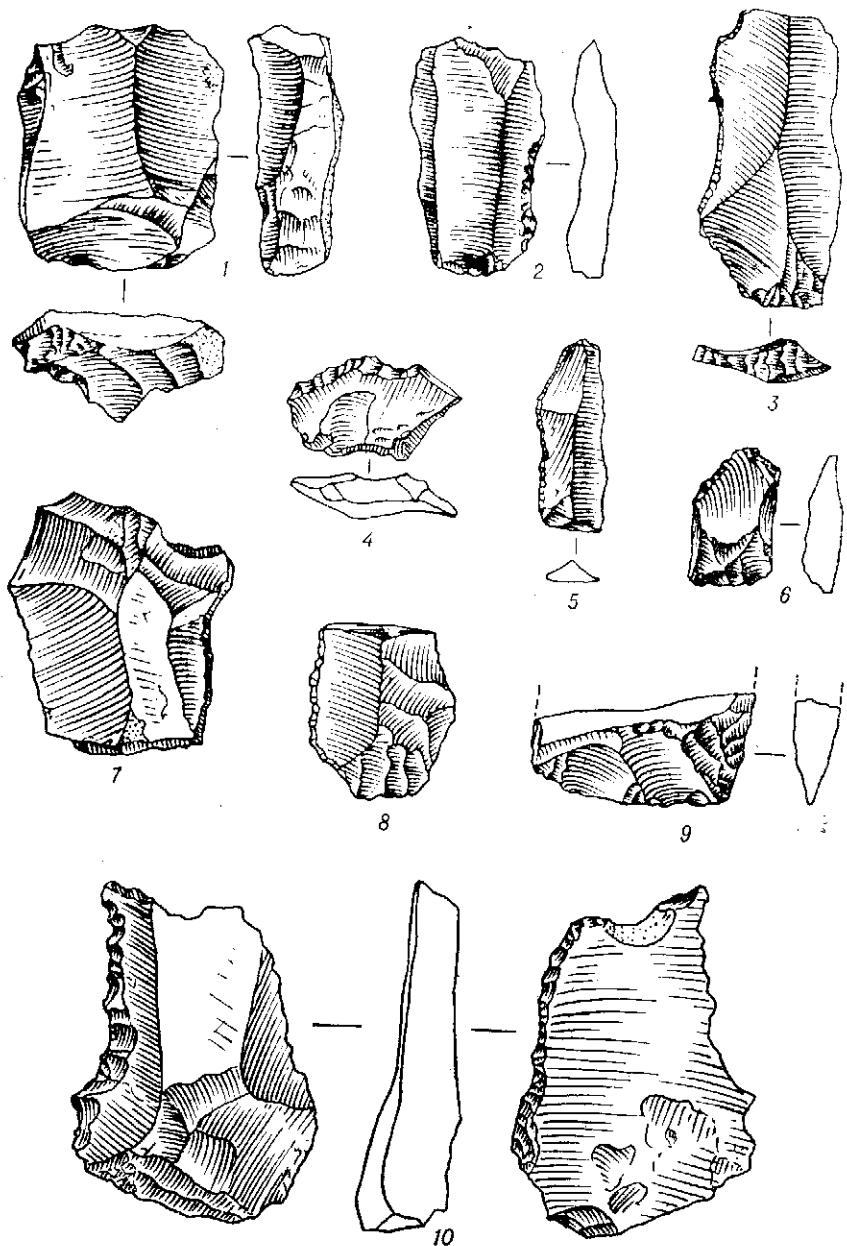

Рис. 2. Інвентар стоянки Скубова балка.

рактеризується найдавнішою на території Надпоріжжя технікою коротких пластин — нових для того періоду.

Основу комплексу складають різальні знаряддя для розробки туш забитих тварин. Це широкі грубуваті відщепи-пластини і вузькі платівки різних контурів з перівними гранями (рис. 2, 2, 3, 5; рис. 3, 1, 2). Частина з них дзьобоподібного типу. Всі платівки-різаки підправлялися мікроретушшю, іноді нанесеною з плоского боку знаряддя. Ця ретуш приступляє один з бокових країв, а іноді переходить і на вершину (рис. 2, 3; 3, 1, 2, 4). Це робилося для того, щоб зручніше було тримати знаряддя в руці, тоді як різальний край лишався необрбленим і був дуже гострим, іноді з дрібними щербинами від роботи (рис. 3, 1, 2, 3).

З двох маленьких скребкоподібних знарядь одне оброблене щерба-

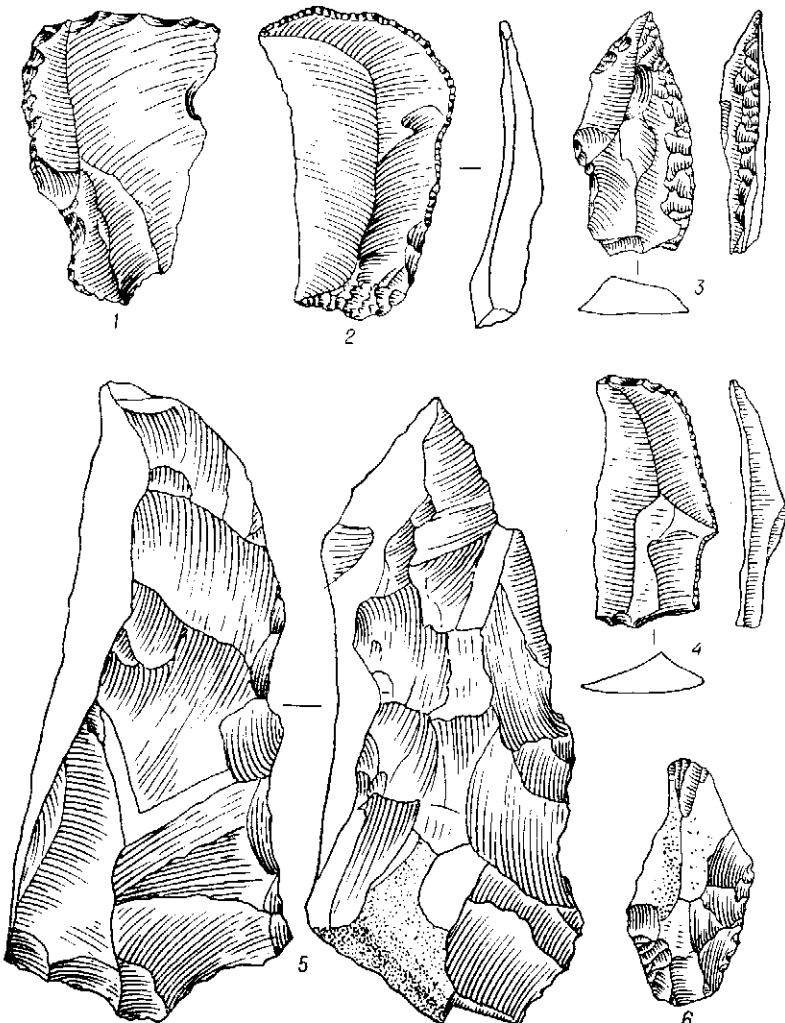

Рис. 3. Інвентар стоянки Скубова балка.

тою ретушшю (рис. 2, 4), друге має тупий вузький край з мікроретушшю (рис. 2, 6).

Малопоширений на стоянці матеріал — це щільний жовто-сіруватий непрозорий кварцит, від якого в основному збереглися відходи виробництва у вигляді уламків. Пластиначаста техніка на цьому матеріалі зовсім не застосовувалася, і оброблявся він не мікроретушшю, а двобічним підтесуванням. Серед виготовлених з нього знарядь є трикутноподібне «рубильце» зі слідами двобічної обробки, але слабо оформлене й невиразне, а також уламок основи плоского широкого рубильця або гостро-конечника двобічної обробки, підправленого дрібною ретушшю (рис. 2, 9), та комбіноване знаряддя «різак-гембель». Один край його овалоподібний, оброблений двобічною оббивкою, а протилежний — вузький, з «носком», основа якого підправлена сколом (рис. 3, 6).

Цікава знахідка — типово мустьєрський гостроконечник, принесений, мабуть, з іншого місця, бо ніяких слідів виробництва знарядь з якісного крейдяного коричневого кременю на стоянці не знайдено. Він частково покритий шлямистою білуватою патиною, але зроблений не на пластині, а на типовому для того часу відщепі, однобічно обробленому мустьєрською східчастою ретушшю (рис. 3, 3):

Виявлено тут і масивне знаряддя, виготовлене з місцевого молочно-білого кварцевого валуна, розколотого по довжній могутнім ударом. Воно підправлене з обох боків великими двобічними сколами, а лезо загострене також з допомогою сколів (рис. 3, 5). Про місцеве походження виробу свідчать дрібні відщепи з такого самого кварцу, залишені після його обробки. Вага знаряддя 0,8 кг.

Скубовська стоянка за виробничим інвентарем належить до пізньомустьєрського часу і характеризується пластинчастою технікою, більш раціональною порівняно до техніки двобічної обробки. Відкриття цієї середньопалеолітичної пам'ятки в Надпоріжжі є винятком. Привертає увагу самобутність її культури. Подібні до неї за матеріалом вироби з бархатистого сірувато-чорного крапчастого кременю, відкриті автором як окремі знахідки у трьох пунктах. Перший з них — поблизу с. Вовніги на лівому березі Дніпра, нижче ур. Савран. Тут у розмиві крутого схилу третьої тераси долини Дніпра, в піщаних коричневих суглинках, відкладених на скелях між галечниками граніту, знайдено відщепи, аналогічні відщепам балки Скубової, та берцову кістку тварини.

Другий пункт виявлено у с. Микільському, на береговому шпилі напроти скелі Монастирно, над Ненаситецьким порогом. Знахідки залягають на гальках, між піщаними коричнево-червонуватими суглинками. Це дуже грубі відщепи з бархатистого чорно-сіруватого крапчастого кременю.

Сліди третьої стоянки відомі в с. Василівці на лівому березі Дніпра, на північ від колишнього Ненаситецького порога, де у розмиві основи лесової тераси виявлено овальний скребок та інші знаряддя. Вони були в тонкому шарі червоно-жовтого суглинку, що залягав на скелях граніту, покритих тонким шаром обточених гальок з місцевих порід. Тут між залишками пізнього часу в стародавньому лесі знайдено гостроконечник двобічної обробки, виготовлений з чорно-сіруватого крапчастого напівматового кременю.

Виявлені знахідки мають велике значення для вивчення палеолітичної історії Надпоріжжя.

О. В. БОДЯНСКИЙ

Новая палеолитическая стоянка в Надпорожье

Резюме

В 1954 г. автором на территории Надпорожья была выявлена новая среднепалеолитическая стоянка. Она располагалась на правом берегу Днепра, в балке Скубовой, вблизи с. Войковое. Материал памятника характеризуется наличием орудий, изготовленных из широких отщепов и пластин, ретушированных по краю. Это пока единственная в Надпорожье стоянка с четко выраженной техникой получения высококачественных пластин.

М. М. ШМАГЛІЙ, І. Т. ЧЕРНЯКОВ

Про проникнення катакомбних племен в Північно-Західне Причорномор'я

У 1969 р. під час досліджень Дністро-Дунайської експедиції, що проводила розкопки кургану № 9 на східному березі Дністровського лиману (Овідіопольський район Одеської області), поблизу с. Єфимівка, розта-

шованого в зоні будівництва Нижньодністровської зрошуувальної системи, було відкрито впускне поховання катакомбного типу (№ 20).

Поховання знаходилось за 15 м на південь від центра кургану, на глибині 2,65 м, в материковій ямі *, закладений великими блоками вапняку. Яма овальної форми мала такі розміри: довжина 1,8 м, ширина 1,4 м, глибина 1 м.

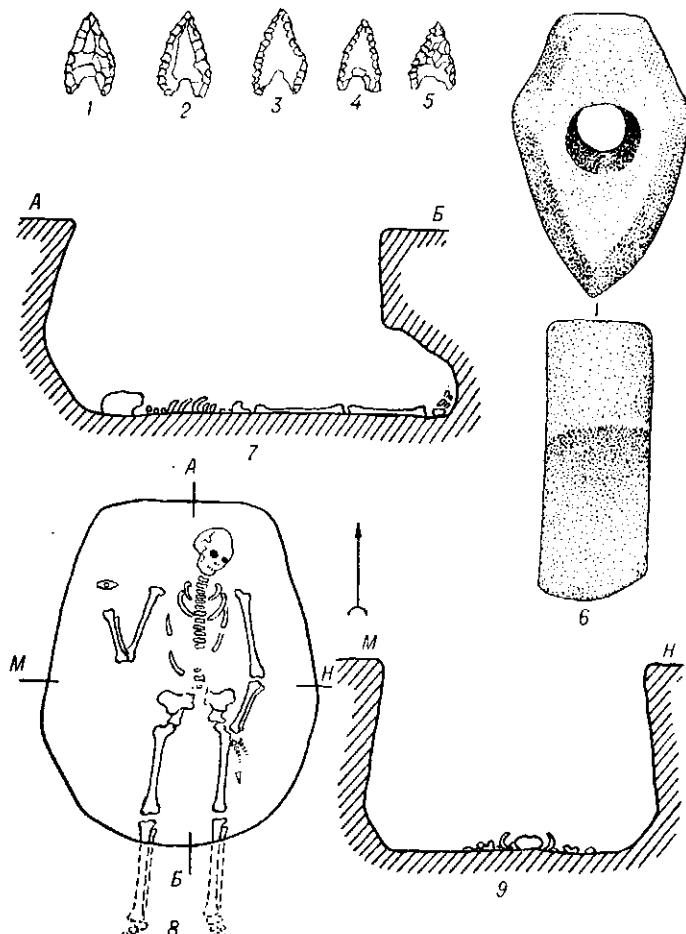

Рис. 1. План поховання та матеріали катакомбних поховань поблизу с. Єфимівка на Одещині.

У східній частині дна ями був зроблений підбій заввишки 0,5 м, ширинною 0,4 м. Похований був покладений на спину в витягнутому стані, головою орієнтований на захід (рис. 1, 7, 8). Права рука була зігнута в лікті і долонею покладена на рівні плеча. Ліва, також злегка зігнута в лікті, була покладена вздовж тулуба. Ноги лежали паралельно і починаючи від колінних суглобів були в підбої. Біля правої руки лежала кам'яна сокира-молот з темно-зеленого каменю (діоріту) (рис. 1, 6). Біля кісті лівої руки — крем'яний наконечник стріли з виїмкою в основі (рис. 1, 1).

Друге поховання (№ 2) з цього ж кургану, поховальну яму якого не простежено, було знайдено на відстані 5 м від центра кургану, на глибині 1,5 м. Похований лежав на спині з витягнутими вздовж тулуба руками і піднятими догори колінами. Кістяк було присипано вохрою і

* Глибина поховань подана від репера, встановленого на вершині кургану.

орієнтовано головою на північний захід. Біля ніг похованого знайдено п'ять крем'яних паконечників стріл трикутної форми з виїмкою в основі (рис. 1, 2, 3, 4, 5). Влаштування ями з підбоем, витягнуте і скорчене положення кістяків, інвентар з цих поховань має аналогії в Нижньому Подніпров'ї і Приазов'ї в катакомбних похованнях¹. Так, молотки подібної форми і таких самих розмірів було знайдено в катакомбних похован-

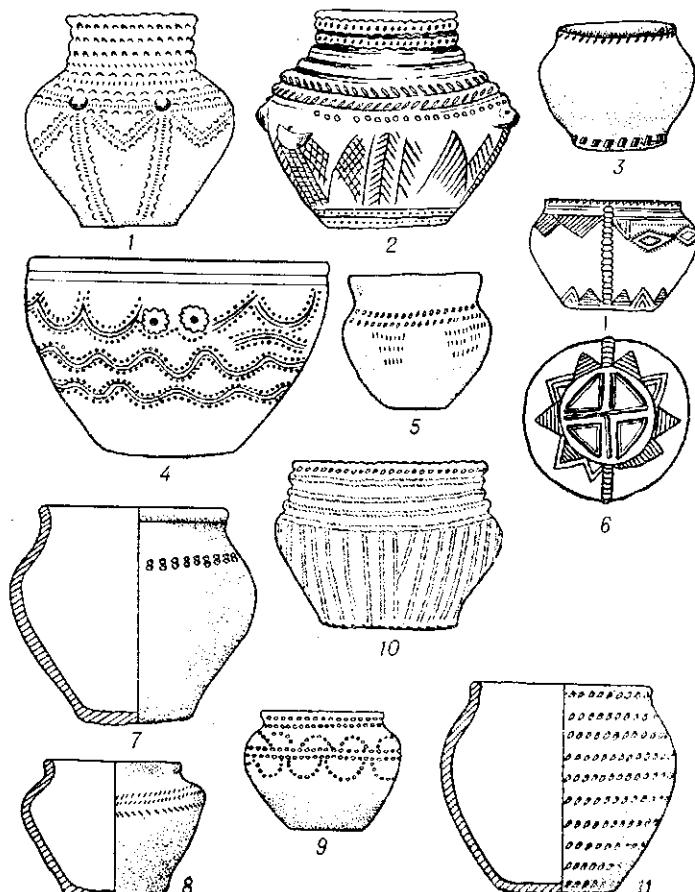

Рис. 2. Посуд з катакомбних поховань Північно-Західного Причорномор'я.

нях неподалік від с. Заможне в Приазов'ї² та в Чаплинському районі Херсонської області³. Часто трапляються в катакомбних похованнях і трикутні крем'яні стріли з виїмкою в основі⁴. У 1968 р. при розкопках курганів № 2 (поховання № 17) та № 3 (поховання № 3) поблизу с. Єфимівки біля сильно скорочених кістяків, знайдених в насипу, було виявлено дві посудини катакомбної культури (рис. 2, 11; 3, 3). Одна з посудин

¹ О. І. Тереножкін. Кургани в долині р. Молочної.— АП, т. VIII. К., 1960, стор. 10.

² К. Ф. Смирнов. Курган біля м. Великого Токмака.— АП, т. VIII, стор. 188, мал. 135, 11.

³ Г. Т. Ковпаненко. Курганы в Чаплинском районе Херсонской области.— Памятники эпохи бронзы Европейской части СССР. К., 1967, стор. 39, рис. 5; 7.

⁴ М. І. Вязьмітіна, В. А. Іллінська, Є. Ф. Покровська, О. І. Тереножкін, Г. Т. Ковпаненко. Курган біля с. Ново-Пилипівка і радгоспу «Аккерменъ».— АП, т. VIII. К., 1960, стор. 50, рис. 34, 6—9; Г. Т. Ковпаненко, Н. К. Кацалова, И. Н. Шарафутдинова. Курганы у с. Новочерноморье Херсонской области.— Памятники эпохи бронзы Европейской части СССР, стор. 66, рис. 4; 6.

має округле тулово з слабо виділеною шийкою. Вся поверхня оброблена розчосами зубчастого штампа та прикрашена вдавленням, зробленим косо поставленим кінцем тростинки. Друга — у вигляді горщика з правою шийкою, орнаментованого прокресленими трикутниками. Від шийки по тулубу спущені подвійні смуги, що також утворюють трикутники, між смужками яких нанесено круглі вдавлення кінцем тростинки.

Відкриття катакомбних поховань і посуду в пониззі Дністра має неабияке значення для розв'язання питань території поширення племен катакомбної культури, а також характеру взаємопливу між ямною і катакомбною культурами та проблемами походження культури багатоваликової кераміки. Знахідка катакомбних поховань на території Північно-Західного Причорномор'я в степах межиріччя Дунаю та Південного Бугу є рідким явищем, бо до цього часу відомо лише кілька твердо зафікованих пам'яток катакомбної культури.

Першим звернув увагу на наявність поховань катакомбної культури в Північно-Західному Причорномор'ї ще В. О. Городцов в зв'язку з розкопками кургану на території Одеси (Слобідка Романівка)⁵. Тут було знайдено катакомбні поховання, посуд яких представлений п'ятьма невеликими горщиками, прикрашеними відтисками кінця тростинки, нігтя, мотузка, нарізним орнаментом (рис. 2, 5, 7; 3, 1, 2, 4). Але деякі дослідники (Т. Б. Попова⁶ та О. О. Кривцова-Гракова⁷) вважали, що катакомбні племена не просувались на територію Північно-Західного Причорномор'я, бо там жили синхронні ім племена усатівської культури, які були у певних культурних стосунках з катакомбниками. Дещо іншу думку щодо цього питання висловили С. С. Березанська та О. Г. Шапошникова, які вважають, що катакомбна культура не була поширенна не тільки в Північно-Західному Причорномор'ї, а й навіть в більш східних районах, наприклад в Придніпров'ї.⁸

Нові знахідки в степах межиріччя Дунаю та Бугу і висвітлення деяких матеріалів, відкритих раніше, але не відомих для широкого кола дослідників, дають підстави для розв'язання поставлених питань дещо в іншому плані.

Поховання в катакомбах або підбоях в цьому районі відомі крім Єфимівки та Одеського кургану ще в двох пунктах. Це поховання з дво-

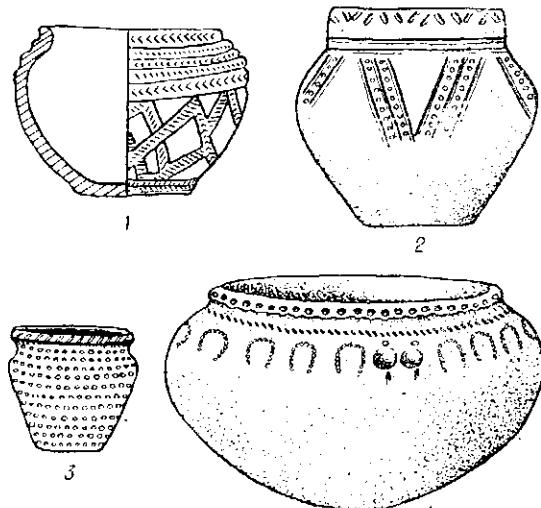

Рис. 3. Посуд з катакомбних поховань Північно-Західного Причорномор'я.

⁵ В. А. Городцов. Классификация погребений Одесского кургана.— Отчет Российского исторического музея за 1915 г. М., 1916, стор. 117—142; А. В. Доброзвольский. Раскопки кургана в предместье Одессы, Слободка Романовка.— ЗООИД, т. XXXII. Одесса, 1915, стор. 123—145.

⁶ Т. Б. Попова. Племена катакомбной культуры.— Труды ГИМ, вып. 24. М., 1955, стор. 130—132.

⁷ О. А. Кривцова-Гракова. Погребения бронзового века и пред斯基фского времени на Никольском курганном поле.— МИА, № 115. М., 1959, стор. 14, 15.

⁸ С. С. Березанская, О. Г. Шапошникова, Т. Б. Попова. Племена катакомбной культуры. М., 1955.— СЛ, № 2. М., 1967, стор. 22.

ма посудинами (рис. 2, 4, 8), відкриті поблизу с. Монаші⁹ Білгород-Дністровського району Одеської області та поховання в могильнику не-подалік від с. Калфа¹⁰. Нестійкість поховального обряду (скорочене і витягнуто положення кістяків), відсутність стійкої орієнтації (захід, пів-день, східний південь) і різноманітність поховальних споруд (катаkomби, підбої) та бідність інвентаря зближують вказані поховання з катакомбними похованнями Придніпров'я та Приазов'я¹¹.

Одне з поховань у витягнутому стані було знайдено в простій ямі з катакомбною посудиною у с. Баштанівці Татарбунарського району Одеської області (рис. 2, 2). Кілька знахідок посуду катакомбного типу в Північно-Західному Причорномор'ї було виявлено випадково поблизу сіл Доманівка (рис. 2, 1)¹², Мостове (рис. 2, 10), в околицях Одеси (рис. 2, 3, 6) та близько с. Михайлово-Олександровка на Тилигульському лимані (рис. 2, 9)¹³.

Наведений перелік свідчить про те, що більшість катакомбних поховань виявлено у східній частині Північно-Західного Причорномор'я, тобто в межиріччі Дністра та Південного Бугу. Кількість катакомбних пам'яток зростає з просуванням на схід. Під час значних розкопок курганів, проведених Дністро-Дунайською експедицією в зоні Татарбунарської зрошувальної системи, не було зустрінуто жодного поховання в катаомбі¹⁴. Але тут відкрито чимало синхронних катакомбних поховань в ямах з уступами, в поховальному інвентарі яких простежено вплив катаомбної культури.

Не було знайдено катакомбних поховань при розкопках курганів на Тираспольщині¹⁵ Ф. І. Кнауером¹⁶, Д. Я. Самоквасовим¹⁷, Т. Г. Оболдуєвою¹⁸ та Г. І. Мелюковою¹⁹ в Молдавії, М. Ебертом в Марцино²⁰. Все це свідчить про те, що Північно-Західне Причорномор'я не входило до зони постійного ареалу племен катаомбної культури. Ноодинокі знахідки поховань у катаомбах та посуду катаомбного типу можна пояснити впливом катаомбної культури східних районів на пізньоямні племена Північно-Західного Причорномор'я. Можливо, мали місце і недовгочасні просування окремих груп катаомбного населення на цю

⁹ А. М. Кремер. Катаомбное погребение у с. Монаши.— МАСП, т. VII. Одеса, 1971.

¹⁰ Г. Ф. Чеботаренко. Могильник эпохи бронзы у с. Калфа на Днестре.— КСИА АН ССР, вип. 105. М., 1965, стор. 102.

¹¹ О. І. Тереножкін. Кургани в долині р. Молочної.— АП, т. VIII, стор. 10; А. М. Лесков. Раскопки курганов на юге Херсонщины и некоторые вопросы истории племен бронзового века Северного Причерноморья.— Памятники эпохи бронзы юга Европейской части СССР. К., 1967, стор. 9—15; О. А. Кривцов-Гракова. Погребения бронзового века и пред斯基фского времени на Никопольском курганном поле.— МИА, № 115, стор. 14—18.

¹² И. В. Фабрициус. Археологическая карта Причерноморья Украинской ССР. К., 1951, табл. V, 3, стор. 99.

¹³ Західки зберігаються у фондах Одеського державного археологічного музею.

¹⁴ Н. М. Шмаглій, И. Т. Черняков. Исследования курганов в степной части междуречья Дуная и Днестра.— МАСП, т. VI, Одесса, 1970.

¹⁵ В. И. Гошкевич. Клады и древности Херсонской губернии. Херсон, 1902, стор. 114—129.

¹⁶ Ф. И. Кнауэр. О курганных раскопках в южной Бессарабии.— ЧИОНЛ, кн. 3. К., 1889, стор. 39—49; його ж. Вторая археологическая раскопка около села Сараты (в Южной Бессарабии).— ЧИОНЛ, кн. 4. К., стор. 30—41; його ж. Раскопки в Аккерманском уезде Бессарабской губернии.— Труды XI АС, т. II. М., 1902, стор. 150—151.

¹⁷ Д. Я. Самоквасов. Могилы русской земли. М., 1908, стор. 20—21.

¹⁸ Т. Г. Оболдуева. Курганы эпохи бронзы на р. Когильник.— Изв. МФ АН ССР, № 5(25). Кишинев, 1955, стор. 78.

¹⁹ А. И. Мелюкова. Курган эпохи бронзы у с. Олонешты.— КСИА АН ССР, № 89. М., 1962, стор. 30—37.

²⁰ М. Еберт. Ausgrabungen auf dem Gute Maritzyn.— Praehistorische Zeitschrift, Band III, 1911, Heft 3/4, стор. 252—270.

територію, бо безінвентарні поховання в катакомбах знайдено в окремих курганах Румунії²¹.

Наведений матеріал деякою мірою сприятиме висвітленню питання про походження певної групи племен середньої бронзи Північного Причорномор'я, виділених С. С. Березанською в культуру багатоваликової кераміки²². Ця група, на наш погляд, формується на базі пізньоямної культури, під впливом племен катакомбної та зрубної культур та культури середньої бронзи Нижнього Подунав'я і Середньої Європи.

У зв'язку з виявленими матеріалами катакомбної культури у Північно-Західному Причорномор'ї виникають сумніви щодо гіпотези Л. С. Клейна про походження катакомбної культури з Балканського півострова²³. Цьому заперечує відсутність на території Північно-Західного Причорномор'я, яка є зв'язуючим ланцюгом між просторами степів Східної Європи та території Нижнього Подунав'я, Балкан, ранніх катакомбних поховань, а деяка кількість катакомбних матеріалів, знайдених тут, належить вже до пізніх часів існування цієї культури. Появу всіх катакомбних поховань у Північно-Західному Причорномор'ї можна пояснити культурно-історичним впливом не з південного заходу, а зі сходу.

Н. М. ШМАГЛІЙ, И. Т. ЧЕРНЯКОВ

О проникновении катакомбных племен в Северо-Западное Причерноморье

Резюме

В 1969 г. при раскопках курганов у с. Ефимовка Овидиопольского района Одесской области было открыто несколько впускных погребений катакомбного типа. Устройство погребальной камеры, положение погребенных и сопровождающий их инвентарь находят аналогии в катакомбных погребениях Нижнего Поднепровья и Приазовья. Открытие катакомбных погребений в степной части междуречья Южного Буга и Днестра, где до последнего времени было известно только несколько твердо зафиксированных памятников катакомбной культуры, представляет значительный интерес для решения таких вопросов: территории распространения катакомбных племен, характера взаимовлияний ямной и катакомбной культур, происхождения памятников с многоваликовой керамикой и других.

М. І. СІКОРСЬКИЙ, А. П. САВЧУК

Знахідки в с. Козинці Переяслав-Хмельницького району

За останні роки в зв'язку з будівництвом Канівської ГЕС і Бортничівської зрошувальної системи проведено значні археологічні дослідження на території Переяслав-Хмельницького і сусідніх з ним районів. Здобуто чимало матеріалів з первісної археології, раніше майже не відомих для цієї території. Зокрема, цікаві матеріали знайдено на поселенні в

²¹ H. J. Simache si V. Teodorescu. Sapaturile archeologice de Salvare de la Smeieni.—Materiale si cercetari Archeologice, vol. VIII, 1962, стор. 273—281.

²² С. С. Березанская. Об одной из групп памятников средней бронзы на Украине.—СА, № 4, М., 1960, стор. 26—41; ії ж. О погребениях культуры многоваликовой керамики.—МАСП. Одесса, 1962, вып. 4, стор. 5—15.

²³ Л. С. Клейн. Происхождение донецкой катакомбной культуры. (Автореферат кандидатской диссертации.) Л., 1968, стор. 3—17.

ур. Загай (гирло Трубежу), поблизу с. Козинців *, де Переяслав-Хмельницький державний історичний музей провів розвідувальні дослідження.

Ур. Загай розташоване поблизу південно-західного краю названого села на невисокому підвищенні площею 700×300 м серед дніпровських лук. У західній і південній частинах підвищення ґрунт піскуватий, а в північно-східній — глинистий, що дуже нагадує лес або швидше жовтуватий річковий мул. Підвищення оточене заболоченими долишами та озерами — старицями Дніпра і Трубежу — і значною мірою являє собою островів, доступний по суходолу лише в суху пору року.

Урочище затоплюється в найбільші весняні повені. Років десять тому підвищення було розоране, і з того часу на його піщаній частині утворились численні видуви, з яких щорічно відслонюється велика кількість археологічних знахідок (кераміка, кремінь, вироби з металу). Тут же виявлено залишки жител у вигляді окремих скупчень каміння (сліди відкритих печей) і обуглених деревин.

Крем'яні вироби розподіляються на дві хронологічні групи: найдавнішу — мікроліти геометричних форм — і пізнішу, яка характеризується найбільш досконалими засобами обробки (майстерна ретуш, шліфування).

Мікролітичний кремінь зберігає такі пережиточні, на нашу думку, мезолітичні форми, як висока трапеція («мале транше»), сокирка-різак. Ці форми мають аналогії в лісовій і прибалтійських зонах. Численні та кож різноманітні пластинки з притупленою спицкою, які відомі ще в місцевому і особливо степовому палеоліті. Особливістю всієї колекції кременю є майже повна відсутність нуклеусів і дуже дрібні розміри знарядь, що пов'язано з дефіцитністю сировини. Серед знахідок переважає валунний (місцевий) кремінь поганої якості.

Щодо хронології мікролітичний кремінь, якщо не пов'язується з численною на даному пункті так званою дніпро-донецькою культурою, то в усякому разі дуже близький до неї. З паявних уламків приблизно десяти посудин одні почастило повністю реконструювати. Розміри їх: діаметр вінець 34 см, висота 48 см; денце загострене, стінки відносно тонкі (0,6 см); глина добре переміщана, темно-бурого кольору, містить незначні домішки дрібного піску і більшу кількість трави. Зовнішня поверхня добре вигладжена, майже до глянсу, на внутрішній помітні сліди у вигляді гребінчастого («гребінчасті розчоси»). Майже вся поверхня посудини орнаментована. По краю ледь нахилених у середину вінець йдуть ямки, а нижче — відтиски зубчастого штампа й округлі ямки, між якими про-краслені лінії. Останні заходять на черевце посудини, де разом з горизонтальними лініями утворюють сітку. У самому низу — ряди відбитків зубчастого штампа, дуже затерті від вживання посудини. Між цими рядами і сіткою на досить широкій смузі орнаменту немає (рис. 1, 1). Посудина виконана дещо недбало (нерівні стінки) і має видовжену форму, що надає їй оригінального вигляду порівняно до відомих горщиців дніпро-донецької культури. Найближчу аналогію до орнаменту на посудині знаходимо в Мостіві¹.

Цікавою є знахідка виготовленого з талькового сланцю «човника», зламаного по одному з двох жолобів. У реконструйованому вигляді він має такі розміри: довжина 17 см, ширина — 5, товщина 2,5 см. Зверху «човник» прикрашений поздовжньою смужкою з вирізьблених ліній у формі сітки (рис. 1, 2). Ці вироби дуже поширені в порожистій частині Дніпра. Дослідники цієї території відносять їх до неоліту.

* Основні знахідки з поселення Загай зберігаються в Переяслав-Хмельницькому державному історичному музеї.

¹ І. Ф. Левицький. Дослідження стоянки на торфовищі Моства в 1948 р. — АП. т. IV. К., 1952, стор. 75.

Рис. 1. Різночасна кераміка з ур. Загай поблизу с. Козинці.

Як розповідають мешканці, в одному місці над озером, де багато неолітичної кераміки, після великих весняних розмивів помічалось чимало скелетів з витягнутими вздовж тулуба верхніми кінцівками, а також у скорченому стані. Пісок навколо них був червоний. Можливо, тут трапився могильник маріупольського типу, які дуже численні в Надлів'ї.

Привертає увагу цікава різновидність неолітичної кераміки з домішкою в глині черепашок або органічних решток, які вигорають при випалі. Вона прикрашена небагатими візерунками з відбитків зубчастого

штампа². Її важко відрізнити від софіївського типу, надзвичайно поширеного на даному пункті. Безперечно, ця кераміка походить з культурного шару поселення, в окремих випадках вона виявлена біля зруйнованих вогнищ.

Багато знайдено і трипільської кераміки. Траплялись шматки печини, можливо, від площацок, зруйнованих пізнішими культурними насипуваннями. Мальований посуд нечисленний, переважає кухонний з черепашкою в глині. Звертає на себе увагу глянсована кераміка з різьбленим орнаментом, яка має здебільшого темне забарвлення. Вона характерна для трипільських поселень Київщини. Серед цієї кераміки в Козинцях виявлено уламки від плічок з виступами, що імітують вушка. Знайдено також фрагменти статуеток, численних пряслиць і великих грузил. Можливо, до цієї культури належать уламки глиняних моделей сокирок. До трипілля можна віднести і деякі крем'яні вироби, зокрема великі правильні пластинки з якісного крейдяного кременю, щоправда, вони нечисленні і більше представлені уламками. На деяких з них помітна зашліфованість до глянсу, що може вказувати на вживання їх як вкладишів до серпів. Найближча аналогія таким серпам відома з Гребенів³. До трипілля належать теж численні зернотерки з кварциту і розтирачі різної форми: відрізки циліндра, кулі, кубики. Серед них значна частина, можливо, служила камінням для праці.

Для наступного етапу — давньоюмної культури — дуже типові яйцеподібні посудини різної форми і розмірів. Яйцеподібність їх доводиться численними знахідками фрагментів від денеца. Повна аналогія їм є в матеріалах Михайлівки на Нижньому Дніпрі⁴. Давньоюмна кераміка виділяється і за технологією: має в глині домішку шамоту, товсті стінки з рясними «гребінчастими розчосами» на обох поверхнях. В орнаментації переважають ряди защипів у вигляді трикутників, мётопів та ін. (рис. 1, 3). Наявність у Козинцях давньоюмної кераміки цілком закономірна, оскільки в курганах, розташованих на плато до широти Києва, відомі гостророздонні посудини⁵. Знахідки в Козинцях свідчать про сильний культурний вплив, який поширювався на Київщину з південних степів.

Далі йде середньодніпровська культура, представлена фрагментами багатьох типових кухлів блоковидної чи круглодонної форми. Вони дуже досконалі за технологією: тонкостінні, з добре вигладженими поверхнями, хоч і слабо випалені, через що швидко руйнуються на поверхні. Кухлі здебільшого прикрашені різьбленим орнаментом. З ними слід пов'язувати посудини такої самої технології, але дещо відмінні за формою і за орнаментацією. Вінця в них значно відхилені назовні, інколи мають «комірець», трикутний в розрізі. Форма дна точно не встановлена. Головною особливістю орнаменту є вживання вірьовочної тасьми, чи псевдотасьми. Найпоширенішим є мотив з трикутників, заповнених відбитками шнура і ямками між вершинами трикутників (рис. 1, 7). До орнаментації тасьмою тяжіє багато інших посудин з такими елементами, як «гусеничка», «серпик», відбитки прямокутного штампа та ін. Кераміку часто називають катакомбною, вона справді дуже нагадує класичні знахідки В. О. Городцова на Сіверському Дніпрі. Оскільки типові середньодніпровські кухлі і посудини з тасьмою на поселеннях Київщини ча-

² Д. Я. Телегин. Отпечатки зерен ячменя на неолитических сосудах.—«Природа». М., 1956, № 5, стор. 106.

³ С. Н. Бібиков. Из истории каменных серпов на юго-востоке Европы.—СА, № 3. М., 1962, стор. 8.

⁴ О. Ф. Лагодовська, О. Г. Шапошникова, Л. М. Макаревич. Михайлівське поселення. К., 1962, стор. 20, 106, 107.

⁵ С. С. Березанская. Два кургана ямной культуры в Среднем Поднепровье.—КСИА, № 9. К., 1960, стор. 60; Н. Е. Бранденбург. Журнал раскопок 1888—1902. СПб., 1908, стор. 51, 87, 111.

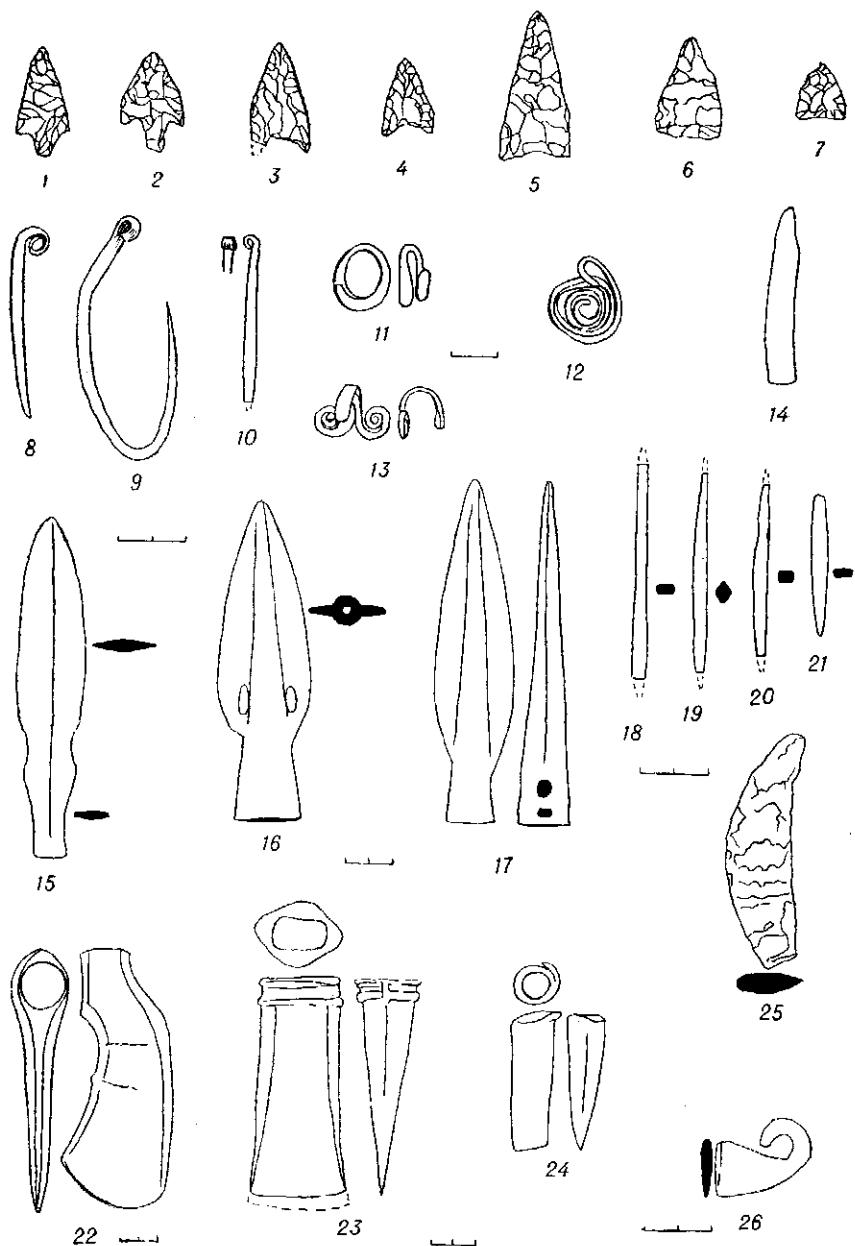

Рис. 2. Вироби з кременю і міді — бронзи з ур. Загай.

сто трапляються разом, то вони, очевидно, належать до однієї культури⁶. Особливістю її є великі грузила з такою самою орнаментацією, як і на посудинах.

З керамікою середньодніпровської культури, виходячи з її значно більшої кількості в порівнянні з давньоюмною керамікою, можна пов'язувати залишки помічених тут жителі з вимощеними камінням вогнищами⁷. До цього періоду належать численні крем'яні наконечники стріл

⁶ І. І. Артеменко. Среднеднепровская культура.—СА, № 2. М., 1963, стор. 20—21.

⁷ Такі саме вогнищеві вимостики з каміння зазначає І. І. Артеменко на поселеннях середньодніпровської культури (див. вказ. працю).

двообічної обробки, особливо з серцеподібною основою (рис. 2, 1—7). Останні широко відомі в катакомбних похованнях на півдні.

Середня бронза на даній території характеризується культурою з багатоваликовою керамікою, яку окремі дослідники називають пізньокатакомбною. Між нею і описаною середньодніпровською існує багато перехідних типів, але вони достатньо відрізняються павіль за технологією: багатоваликова не має гребінчастих розчесів, глина темніша, особливо на зламі. Її найбільш типова форма біконічна. Ця культура досить високорозвинута, має багато місцевих рис (рис. 1, 4, 5) і не може вважатися скороминущою, як трактують деякі автори⁸. Пам'ятки її в ур. Загай найчисленніші і займають найбільшу площину. З ними слід пов'язувати і більшість жител. На Переяславщині, як і на Київщині, поселення цієї культури трапляються досить часто. Кілька з них відомі поблизу описаного пункту. Десь у цьому районі (коло Трахтемирова) знайдено круглий кістяний псалій, який можна пов'язувати з культурою багатоваликової кераміки⁹.

Бронзовий вік завершує досить виразна археологічна культура, яку ми умовно називаємо лебедівською (бобрицький тип), оскільки під такою назвою вона до цього часу згадувалася в літературі. В цій переважають риси зрубної культури, про що свідчить паяність валика під вінцями з опущеними кішцями — «вусиками», широко відомого у всіх південноросійських степах, аж до оазисів Середньої Азії¹⁰. Типовим є ряд ямок («негативні перлинини») під вінцями (рис. 1, 6, 8). Постійно трапляється друга різновидність кераміки — з візерунками зубчастого штампа. Вона досконаліша за технологією, буває павіль глянсована (рис. 1, 10).

Кераміка раннього залізного віку здебільшого представлена ранньоскіфською або «зольниковою» (рис. 1, 9, 11—16). В значно меншій кількості знайдено посуд з «позитивними перлинами» без валика, типовий для підгірцівського варіанта милоградської культури.

Серед металевих знахідок, які можна віднести до бронзового віку, найчисленніші шила, чотирикутні в розрізі (рис. 2, 18—21), і шпильки з розплющеною закручену голівкою (рис. 2, 8—10). Знайдено кілька прикрас (рис. 2, 11—13) та інші поодинокі речі (рис. 2, 14). Всі великі знаряддя можна віднести до кінця бронзового віку, за винятком висловобушної сокири, яка з'являється досить рано (рис. 2, 15—17, 22—26). Окрім зазначимо знахідку крем'яного серпа «падбужанського» типу, суцільно зашліфованого від вживання (рис. 2, 25).

Велика група виробів припадає на час рашівого заліза. Ми розподіляемо їх на дві підгрупи, які відповідають «зольниковій» і підгірцівсько-милоградській кераміці. Вони не є культурними комплексами в повному розумінні цього слова, але найбільш близькі між собою за хронологією. Перша підгрупа визначається за численними знахідками скіфських наконечників стріл найранішого типу: дволопатеві з гачками і без них, а також тригранні з гачками (рис. 3, 1—7). З ними пов'язуються досить поширені в Подніпров'ї цв'яхоподібні шпильки і така сама сережка (рис. 3, 13, 14, 16).

До цього комплексу з найранішими скіфськими наконечниками ми відносимо надзвичайно цікаву знахідку — лужицький плоский браслет, зігнутий в неповні два оберти. Його поверхня чудово заполірована від вживання, але патина була значно пошкоджена. Через це немає змоги

⁸ С. С. Березанская. Об одной группе памятников средней бронзы на Украине.— СА, № 4. М., 1960, стор. 41.

⁹ А. М. Лесков. Древнейшие роговые псалли из Трахтемирова.— СА, № 1. М., 1964.

¹⁰ Е. Е. Кузьмина. О южных пределах распространения степных культур эпохи бронзы в Средней Азии.— Памятники каменного и бронзового веков Европы. М., 1964, стор. 153—154.

краще ознайомитись з багатим карбованням орнаментом браслета, але його схему пощастило прочитати. На звужених кінцях, приймі, на одному з них — рясний ялинковий орнамент, щоє на зразок риб'ячої луски. За цією частиною візерунка поперек браслета йдуть кілька паралельних ліній, а основну його частину оздоблюють два ряди парних ду-

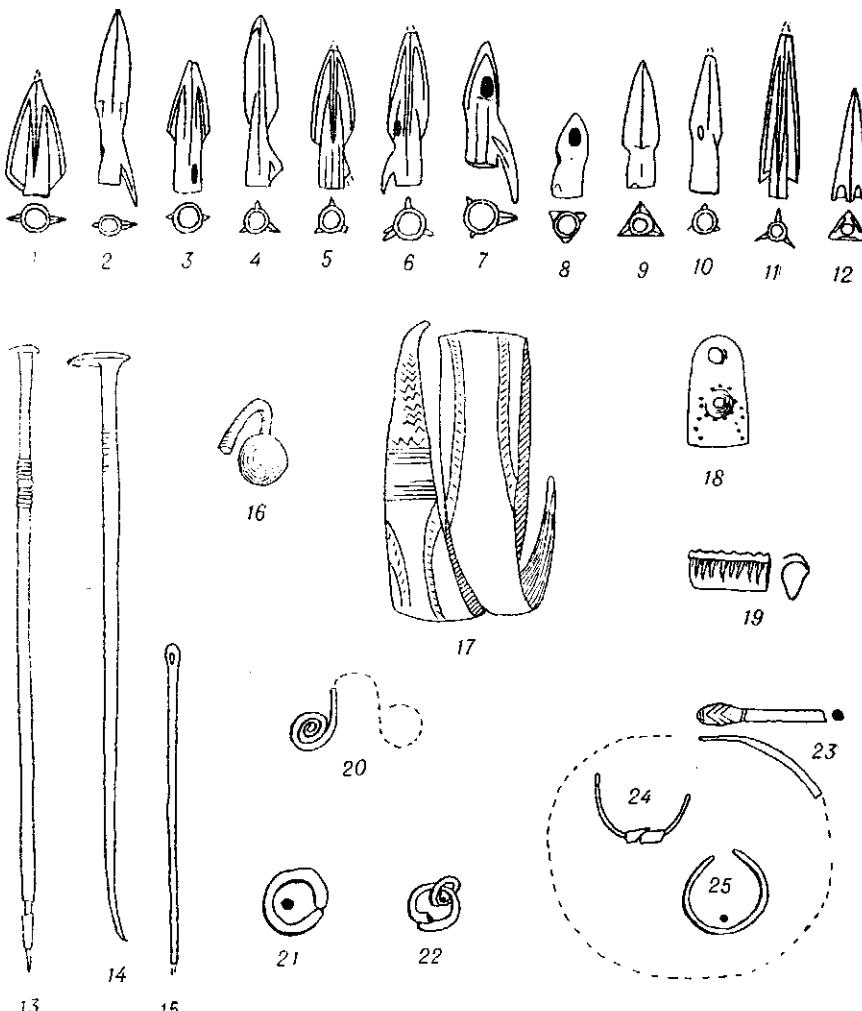

Рис. 3. Вироби з бронзи з ур. Загай.

жок, повернутих спинками одна до одної. Кожна така дужка утворена двома паралельними лініями з похилим рядом коротких рисок посередині (рис. 3, 17). Подібна знахідка — не єдина в Середньому Подніпров'ї і найближчій частині Правобережної України, відомі ще чотири прикраси цього типу¹¹. Виникає деякий сумнів, чи слід відносити браслет до першої підгрупи, оскільки такі вироби зовсім не відомі в справжніх скіфських комплексах. Але справа в тому, що він може пов'язуватися лише з «зольниковою» керамікою і, ймовірно, супроводжував її як імпорт того часу.

¹¹ В. Д. Рыбалова. О связях Правобережной лесостепной Украины с Центральной Европой в эпоху бронзы и раннего железа.— Исследования по археологии СССР. М., 1961, стор. 89, рис. 6; T. Sulimierski. Zagadnienie eksploracji kultury luzyckiej na Ukraine.— Wiadomosci archeologiczne, t. XIV. Warszawa, 1936, табл. XIV, 1, 2.

Поряд з описаним плескатим браслетом можна поставити уламок тонкого, круглого в розрізі, з розклепаними кінцями, прикрашеними тонким карбованим орнаментом з мотивом ялинки (рис. 3, 23). Ця прикраса має аналогію в комплексі з Гребенів та ін.¹² Отже, обидва браслети разом з шпильками і сережкою становлять досить виразний культурний комплекс. Як уже говорилося, він не супроводжується якоюсь ссобливою керамікою, але ці металеві вироби самі по собі можуть свідчити про значний імпорт із заходу в ранньоскіфський час.

До пізніх скіфських наконечників стріл близькі численні дрібні знахідки, які важко відрізнити від виробів латенського і пізнішого часів (рис. 3, 9—12, 18—22, 24, 25). Цій підгрупі металу має відповідати мілодградсько-підгірцівська кераміка. Такий погляд ґрунтуються на тому факті, що на деякий відстані по Трубежу, поблизу с. Селища в ур. Бирки, на великій площі нами зібрано кілька десятків наконечників стріл. Всі вони найпізнішого типу (подібні до зображеного на рис. 3, 12), і їх супроводжувала лише численна підгірцівська кераміка.

В ур. Загай знайдено дуже багато виробів із заліза, зокрема ножів та цвяхів. Більшість з них слід відносити до часу Київської Русі в зв'язку з виявленням великої кількості давньоруської кераміки, шиферних пряслиць і навіть предметів міського побуту — енколпіона, застібки до книги. Можливо, тут було літописне місто Устя — пристань стародавнього Переяслава.

Таких місцевонаходжень, як Загай, з різночасними знахідками або переважанням якихось одних, на Трубежі багато. Досліжене місцевонаходження відрізняється найбільшою кількістю речового матеріалу, що пояснюється особливо ретельним його збиранням.

Даючи попередню оцінку здобутим матеріалам, вважаємо доцільним виділити два моменти. По-перше, за бронзової доби, коли в основному споруджувались кургани, на цій території позначився могутній культурний вплив з півдня. Зв'язок з півднем ще більше підтверджується даними розкопок курганів і поселень *. Цікаво, що чимало дослідників погоджується з точкою зору про поширеність ямної і катакомбної культур, але зрубну ігнорують або зовсім відкидають¹³. Це пояснюється недостатнім вивченням курганів ** або навіть тенденційністю окремих авторів.

Другою особливістю досліджених нами пам'яток є майже повна відсутність знахідок, які можна було б пов'язувати з ранніми слов'янами. Поселення цього часу відсутні зовсім. У долині Трубежу не знайдено жодного уламка кераміки корчацького або роменського типу. Не помічалось й іншого керамічного матеріалу, який міг би припадати на час між черняхівською культурою і епохою існування Київської держави. Зате досконала гончарна кераміка IX ст. трапляється у великій кількості. Виразно виділяються окрім поселення, які характеризуються крім кераміки залишками будівель, інколи ювелірними та іншими виробами¹⁴.

¹² Т. Sulimirski. Вказ. праця, табл. X, 10.

* Працівниками Переяслав-Хмельницького державного історичного музею розкопано два кургани з похованнями зрубного часу. Матеріали готовуються до друку. У дереволітній літературі багаті матеріали про зрубну культуру подано в публікаціях М. Ю. Бранденбурга і Д. Я. Самоквасова.

¹³ О. А. Кривцов-Гракова. Степное Поволжье и Причерноморье в эпоху поздней бронзы.— МИА, № 46. М., 1955, стор. 131; А. И. Терено жкин. Предскіфський період на Дніпровському Правобережжі. К., 1961, стор. 196, 199.

** В останні роки багата колекція зрубних посудин та інших виробів, цілком тогож класичним знахідкам В. О. Городцова на Сіверському Дніпрі, знайдена місцевими краєзнавцями поблизу с. Жовнин (гирло р. Сули) в курганах, що їх розмиває Кременчуцьке море. Можна сподіватись, що багато таких знахідок ховаються в собі численні кургани, які тягнуться до Києва.

¹⁴ А. Савчук, Ю. Костенко. Свідки минулого.— «Україна», 1962, № 10. стор. 23.

М. И. СИКОРСКИЙ, А. П. САВЧУК

Находки в с. Козинцы Переяслав-Хмельницкого района

Резюме

В результате археологических исследований Переяслав-Хмельницкого государственного исторического музея обнаружен ряд богатых находками пунктов, которые представляют собой новые источники по истории данной территории и всего Поднепровья в первобытное время. Особенно много внимания уделялось ур. Загай возле с. Козинцы (устье Трубежа). Здесь встречены следы поочередно сменявшихся поселений ранних эпох, от раннего неолита до Киевской Руси. Особый интерес вызывает многочисленная коллекция бронзовых орудий, соответствующая всему бронзовому веку и началу раннего железного века.

Находки со всех пунктов свидетельствуют о преимущественном влиянии в данном районе южной степной бронзы, включая и срубную культуру, и о возрастании к началу железного века влияния с запада.

В. А. ІЛЛІНСЬКА

Золоті прикраси скіфського архаїчного убору

Кількість золотих прикрас парадного убору ранньоскіфського часу порівняно невелика. Насамперед серед них слід назвати золоті діадеми келермеського та мельгуновського курганів, золотий обруч з кургану на р. Калитві, золоті стрічки зі штампованими оздобами та золоті пекторали з поховання скіфського царя поблизу селища Зівіє в Іранському Курдистані¹. Більшість цих прикрас із архаїчних могил скіфської знаті виготовлено руками або стародавньосхідних (урартських, асирійських), або ж іонійських майстрів, багато з яких, як вважає Р. М. Гіршман, працювали в особливих майстернях, що обслуговували скіфських царів під час перебування скіфів у Передній Азії².

Місцеве скіфське архаїчне вбрання відоме значно гірше. Гадаемо, що широко побутували золоті гривни, найдавніший екземпляр яких було знайдено в кургані раннього VI ст. до н. е. поблизу с. Орлівець на Тясмині³. Обладання золотою гривною у скіфів, як і у персів, було ознакою знатності і багатства⁴.

Ми маємо деякі підстави припускати наявність у скіфів крім гривен певної групи золотих прикрас архаїчного місцевого вбрання. У найкращому стані воно збереглося в ранньоскіфських похованнях середини VI ст. до н. е. в курганах № 100 поблизу с. Синявка та № 35 поблизу с. Бобриця на Канівщині⁵. У кургані № 100 на голові небіжчика, що лежав посередині могили, збереглися оздоби головного убору у вигляді золотих блях, закріплених на матерчастій або хутровій основі. Над лобом

¹ М. И. Артамонов. Сокровища скіфских курганов. Прага — Ленинград, 1966, стор. 11, рис. 4, табл. 25—28.

² А. П. Манцевич. Головка быка из кургана VI в. до н. э. на р. Калитве. — СА, № 2, М., 1958, стор. 196; Sept mille ans d'art en Iran. Paris, 1961; R. Girschman. Iran, Protoiranier. Meder und Achämeniden. Müncchen, 1964, стор. 110—113.

³ Смела, III. СПб., 1901, стор. 20, табл. VI, рис. 7.

⁴ Ксенононт. Анализис, кн. 1, гл. II, 27; гл. VII, 27.

⁵ Смела, III, стор. 112, 138.

було 11 трикутних блях, звернутих вершицями одна до одної, що розміщувались у два ряди. На кожній з бляшок винятковано по три концентричних кола. На тім'ї, потилиці та збоку від голови виявлено 31 золоту бляшку у вигляді фігурки оленя з підігнутими ногами, витягнутою вперед шицею та стилізовано поданими рогами, що складаються з двох, звернутих вліво, волютовидних завитків над лобом та трьох, з'єднаних за

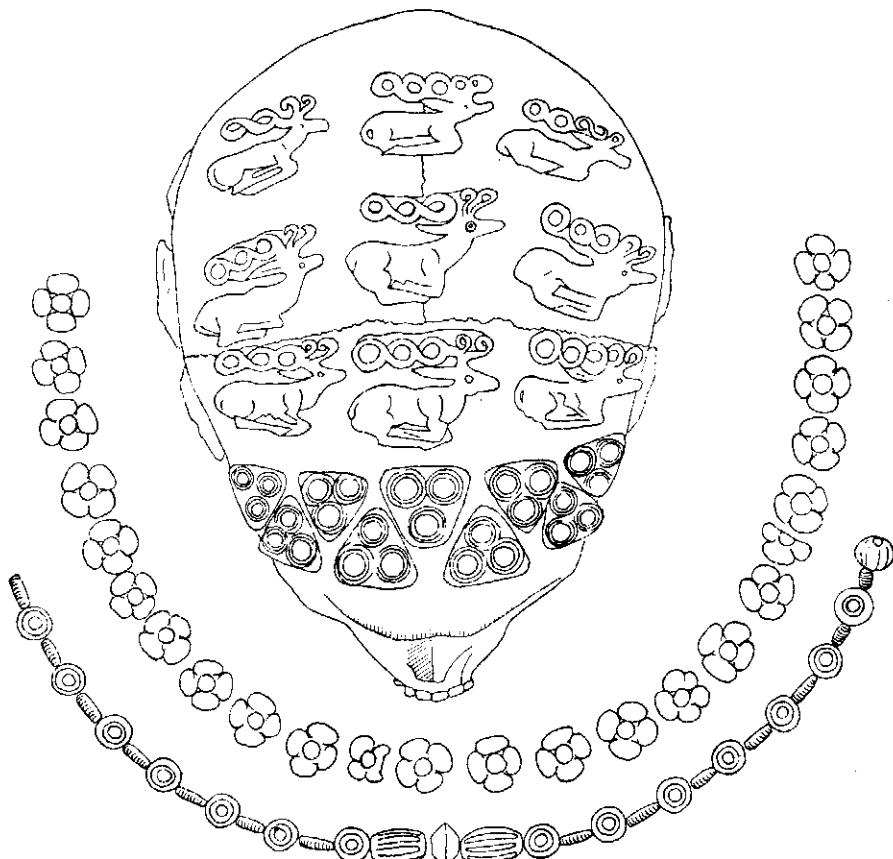

Рис. 1. Золоті прикраси парадного вбрація з кургану № 100 поблизу с. Синявка.

головою, кілець. За описом дослідника, бляхи було закріплено на «поязці», зашпilenій позаду цвяховидною шпилькою з рубчиками на стрижні та невеликою шляпкою.

Крім названих речей по боках від голови лежали дві цвяховидні сережки з круглими шляпками — одна більша, друга менша. До складу вбрація входило також намисто з 24 золотих блях у вигляді чотирипелюсткових розеток та ін., із золотих рубчастих пронизок, котрі чергувалися з круглими бляшками у вигляді концентричних кіл. До складу останнього входило три намистини з гірського кришталю та намистина із сердоліка (рис. 1; 2, 1—4). Третій разок було набрано з 26 сердолікових, агатових і пастових намистин та 85 бурштинових у формі октаедра.

В основного пебіжчика з кургану № 35 головний убор по низу обшито п'ятнадцятьма бляхами, складеними з трьох концентричних кіл, вище було 19 блях у вигляді фігурки коня з підігнутими ногами і повернутою назад головою (рис. 2, 5, 6).

На грудях покійника було дві низки намиста. Верхній складався з 32 топазових, сердолікових, агатових, кришталевих та хризолітових намистин, нижній — із 40 пастових намистин та двох великих, неправиль-

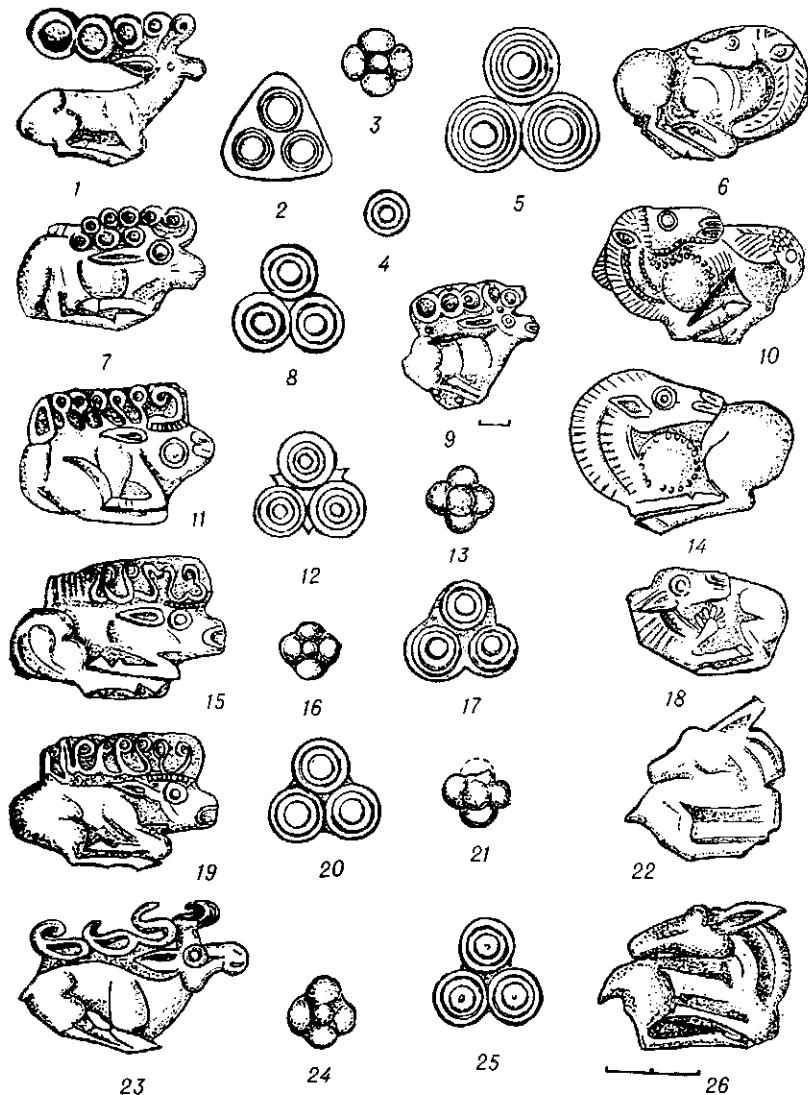

Рис. 2. Золоті прикраси археїчних скіфських уборів:

1—4 — курган № 100 поблизу с. Синявка; 5, 6 — курган № 35 поблизу с. Бобриця; 7, 8 — курган № 407 поблизу с. Журівка; 9 — курган № 1 1908 р. поблизу Ульського вузу; 10 — курган № 1 поблизу с. Жаботин; 11—13 — поле поблизу Володимирської економії; 14 — курган № 499 поблизу с. Гладківщина; 15, 19 — курган в ур. Дар'ївка поблизу Шполя; 16, 17 — курган поблизу хут. Поніїка; 18, 23 — кургани Роменської групи; 20 — курган поблизу с. Пруси; 21 — курган № 1 поблизу с. Герасимівки; 22 — курган № 346 поблизу с. Орлівець; 24 — курган поблизу с. Лихачівка; 25 — курган № 2 поблизу с. Осняги; 26 — курган № 524 поблизу с. Жаботин.

ної форми шматків бурштину. Біля плеча небіжчика виявлено велику кількість дрібного пастового бісеру.

Як у першому, так і в другому випадках золоті бляхи головного убору та намиста не мали отворів для нашивання і, як вважає дослідник, були наклеєні на матер'яну основу або ж кожна з них була обшита смугою тканини. Перше припущення здається більш вірогідним. У всікому разі, в кургані поблизу с. Глеваха золоті бляшки у вигляді трикутників, що складалися з трьох концентричних кіл, були приkleєні до посудини за допомогою якоїсь пластичної маси на зразок білуватого цементу⁶.

⁶ О. І. Терено жкін. Курган біля с. Глеваха.—Археологія, т. IX. К., 1954, стор. 90—91.

Цікаво зазначити, що подібні накладні оздоби виявлено і в інших ранньоскіфських похованнях.

У кургані № 407 поблизу с. Журівка, в склепі з парним похованням, частково пограбованому, за припущенням О. О. Бобринського, біля жіночого кістяка виявлено три золоті бляшки у вигляді трикутників із трьох концентричних кіл та бляха у вигляді фігурки оленя з підігнутими ногами⁷. Штами більш грубий (рис. 2, 7, 8). Передні відростки мають вигляд двох спіральних завитків, а роги — шести каблучок, розміщених у два ряди.

На полі коло Володимирської економії поблизу Сміли⁸ знайдено золоті бляшки у вигляді фігурки оленя з підігнутими ногами і трьох з'єднаних між собою концентричних кіл та чотирипелюсткову бляху (рис. 2, 11—13), тобто всі три елементи, відомі за парадним убором з синявського кургану № 100. Розміри блях також збігаються. Фігурка оленя масивна, голова скорочена, гілки рогів трактовані у вигляді відростків, що закінчуються спіральним завитком або кружком. Основа рогу відділена від голови тварини вузькою полоскою з поперечними рубчиками; у блях із трьох концентричних кіл на місцях з'єднання останніх є по три гострих виступи.

Три золоті бляхи у вигляді оленів з підігнутими ногами, цілком аналогічні знайденим на полі поблизу Володимирської економії, походять з кургану в ур. Дар'ївка, поблизу Шполи⁹, де вони були виявлені разом з іншими речами раннього VI ст. до н. е. (рис. 2, 15, 19).

У праці М. Е. Берта наведено ще одну, цінну за своєю художньою вартістю, золоту накладну бляху у вигляді фігурки оленя. На відзнаку від інших, як зазначає С. С. Черніков, вона більш близька до зображень оленів сибірської групи, котрі подаються тут з одним відростком над лобом, що виступає вперед. Походить вона з курганів Аксютинецької групи¹⁰ (рис. 2, 23).

До найдавніших прикрас цієї серії, безперечно, належать і золоті бляхи у вигляді фігурок ланей з підігнутими ногами та повернутою назад головою, виявлені в курганах № 524 поблизу Жаботина (два екземпляри) і № 346 поблизу Орлівця¹¹ (рис. 2, 22, 26). В останньому похованні, що виявилося непограбованим, золоті бляхи входили до складу похованального вбрання дорослого воїна. На його шії була вже згадувана вита золота гривня з розімкнутими, загнутими в петлі кінцями, а на черепі — дві тонкі золоті бляшки у вигляді фігурок лані, а також цвяховидна срібна шпилька. Бляхи з Орлівця накладні, з Жаботина — мають отвори для нашивання. За своїм стилем і ті й інші найбільше нагадують кістяні бляхи у вигляді «лосих із дітьми» з кургану № 2 поблизу Жаботина¹².

Друга група золотих блях з ранньоскіфських поховань являє собою найближчі аналогії бляхам з кургану № 35 поблизу Бобриці у вигляді фігурки коня з підігнутими ногами і повернутою назад головою. Це, насамперед, бляха з кургану № 1 поблизу Жаботина¹³. Стегно передньої ноги на ній виділено кружечком, грива — поперечними рубчиками. Вухо розміщене поперек гриви. Хвіст та хребець оформлені у вигляді голівки і крила хижака (рис. 2, 10).

Дуже близькі до жаботинської три золоті бляшки з кургану № 499 поблизу с. Гладківщина (рис. 2, 14). Тут відсутній лише додатковий мо-

⁷ ІАК, вип. 14. СПб., 1905, стор. 32.

⁸ Смела, I. СПб., 1889, табл. V, рис. 6; 7; 11.

⁹ Смела, II. СПб., 1894, табл. XIII, рис. 4; M. E b e r t. Reallexikon der Vorgeschichte. Berlin, 1929, стор. 13.

¹⁰ С. С. Черніков. Загадка Золотого кургану. М., 1965, стор. 53, рис. 4.

¹¹ ІАК, вип. 60. СПб., 1916, стор. 2; Смела, III, стор. 20, табл. VI, 3.

¹² ДП, III. К., 1900, додаток до стор. 6, табл. LXI, 539.

¹³ Там же, табл. LXI, 470.

тив у вигляді голівки птаха. Особливо цікаві останні бляхи тим, що вони походять з поховання, датованого за знахідкою іонійського кіліка VI ст. до н. е.

Третя бляха цього типу, виконана грубим штампом, походить з кургану Роменської групи¹⁴ (рис. 2, 18).

У кургані № 13 поблизу хут. Поповка під Ромнами було знайдено десять золотих блях у вигляді чотирипелюсткових розеток та п'ять — у вигляді трикутників із трьох концентричних кіл (рис. 2, 16—17)¹⁵. По одній аналогічній блясі у вигляді чотирипелюсткових розеток було виявлено в кургані № 1 поблизу с. Герасимівка на Сулі (рис. 2, 21) та кургані с. Лихачівка на Ворсклі¹⁶ (рис. 2, 24). В кургані № 2 поблизу с. Осняги на Ворсклі та кургані поблизу с. Пруси (зараз Михайлівка) відкрито бляхи з трьох концентричних кружків (рис. 2, 20, 25)¹⁷. Всі згадані прикраси походять з поховань VI ст. до н. е.¹⁸.

До цього переліку із знахідок корінного VI ст. до н. е. можна додати три бляхи у вигляді фігурки оленя з кургану № 1 поблизу Ульського аулу (рис. 2, 9). За стилем та деталями оформлення вони найбільш близько нагадують фігурки на золотих бляхах із синявського кургану. Тут ті самі пропорції, постановка тулуба та голови, розміщення і рисунок рогів¹⁹. Однак бляхи з Ульського аулу не пакладалися, а пашивалися на основу через спеціальні отвори по краю.

Розглянуті види блях, по суті, вичерпують основні прикраси цього типу з ранньоскіфських поховань післячку — першої половини та середини VI ст. до н. е.

Всі описані вище зображення тварин виконані в дусі ранньоскіфського мистецтва без будь-яких стилістичних впливів мистецтва народів стародавньосхідного та ранньогрецького світу²⁰.

Отже, найдавніша група нашивних та пакладних золотих блях являє собою досить обмежений круг речей, що включає кілька певних типів зображень. Нерідко вони зустрічаються у взаємних сполученнях та комбінаціях. Найбільш повно всі ці типи представлені в уборах синявського кургану № 100 та бобрицького № 35. Кількість блях могла бути різною, залежно від багатства поховання, але саме ці варіанти з незмінною постійністю зустрічаються у складі прикрас архаїчного скіфського вбрання та уборів. Щодо цього, вони різко відрізняються від величезної маси найрізноманітніших за розмірами, формою та тематикою зображень на золотих бляхах грецької і греко-скіфської роботи, що набули великого поширення серед прикрас парадного одягу скіфів у V і особливо IV ст. до н. е.

Традиційний комплект ранньоскіфського парадного убору, на нашу думку, має певне магнічне культове значення, пов'язане, як й інші зображення на ранньоскіфських речах, з культом сонця та його ритуальною символікою. Найбільш простим виявом цього символу можуть бути круглі бляшки з концентричними колами, що входили до складу намиста з кургану № 100 поблизу Синявки. Значення цих знаків у якості соляр-

¹⁴ Смела, III, табл. VI, 5.

¹⁵ Смела, II, табл. XXI, рис. 1; 2.

¹⁶ В. А. Ильинская. Скифы Днепровского лесостепного Левобережья. К., 1968, табл. XLV, 33; Г. Т. Ковпакенко. Племена скіфського часу на Ворсклі. К., 1967, стор. 135, рис. 53, 110.

¹⁷ Г. Т. Ковпакенко. Вказ. праця, стор. 97, рис. 43, 5; ДП, III, табл. XLIII, 454.

¹⁸ Бляхи з курганів поблизу Володимирської економії, Дар'ївки, № 1 і 524 поблизу Жаботина та інших курганів, що згадуються нижче, походять з пограбованих поховань. Точна кількість прикрас у кожному похованні певідома.

¹⁹ ОАК за 1908 р., стор. 118.

²⁰ На формування мотиву лосів та коней з підігнутими ногами і повернутою назад головою певний вплив могло мати зображення гірських козлів в аналогічній позі з мистецтва Стародавнього Сходу (В. А. Ильинская. Некоторые мотивы раннескифского звериного стиля.— СА, № 2. М., 1965).

них емблем та глибока давнина цього мотиву наново переглянуті і проаналізовані у праці І. К. Свєшникова²¹. Ці самі бляхи, сполучені по три, є піби емблемою денного сонячного круговороту.

Що ж стосується чотирипелюсткових розеток, то форма їх прямо відтворює зображення в центральній частині бронзових скіфських хрестовидних блях та блях із подвійними орлиними голівками, зв'язок яких з сонячним культом разглянуто нами у спеціальній статті²².

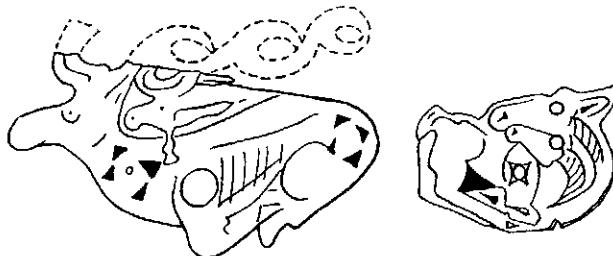

Рис. 3. Зображення оленя та лані з солярними знаками на кістяних виробах:

1 — з кургану неподалік Ростова-на-Дону (за І. Я. Кияшком);
2 — з кургану № 2 (VII—VI ст. до н. е.) поблизу с. Жаботин.

З цією семантикою пов'язані і зооморфні зображення риціїх уборів. Як уже зазначалося, найдавніші золоті бляхи у вигляді фігурок ланей за значенням та стилем неподільно пов'язані з кістяними жаботинськими фігурками «ланей», на плечі однієї з яких недвозначно вирізьблено солярний знак (рис. 3, 2).

Мотив оленя є одним з найдавніших втілень сонячного символу. Цей сюжет ми намагалися простежити за мотивами зображень оленів на скіфських навершиях²³. Нещодавно нам стала відома чудова кістяна платівка жаботинського часу, знайдена В. Я. Кияшком у похованні під Ростовом (рис. 3, 1). На ній вигравіювано кілька оленів, причому «заголовний» олень має зображення солярних значків на плечі та стегні, вказуючи на причетність названого образу і в цьому його трактуванні до тієї самої ідеї²⁴.

Численні дані вказують також на зв'язок з культом сонця певних варіантів ранньоскіфських зображень коня. З найбільшою певністю цей зв'язок виявився в такій групі речей, як бронзові культові сокирки-скипетри, які пов'язуються з кінноголовими скипетрами кінця доби бронзи, а також зображення емблем у вигляді свастик з кінськими голівками²⁵. На розглядуваній серії зображень цей образ сонячного птаха-коня особливо виразно виявлений на золотій блясі з кургану № 1 поблизу Жаботина.

Все це ще раз переконує нас у великому значенні сонячного культу для релігії скіфів, а також в стилі, постійності та багатогранності виявлення цього культу в скіфському образотворчому мистецтві архаїчного періоду.

²¹ И. К. Свешников. О символике вещей Михайловских кладов.— СА, № 1, стор. 10 і далі.

²² В. А. Иллінська. Скіфська вузда VI ст. до н. е.— Археологія, т. XIII. К., 1961, стор. 56.

²³ В. А. Иллінська. Про скіфські навершки.— Археологія, т. XV. К., 1963, стор. 33 і далі; і її ж. Навершия из Майкопского и Новочеркасского музеев.— СА, № 4. М., 1967, стор. 295.

²⁴ В. Я. Кияшко. Раскопки Константиновского поселения.— Археологические открытия 1968 г. М., 1969, стор. 106.

²⁵ В. А. Ильинская. Культовые жезлы скіфского и предскіфского времени.— Новое в советской археологии. М., 1965, стор. 206.

В. А. ИЛЬИНСКАЯ

Золотые украшения скифского архаического убора

Резюме

Количество золотых украшений личного убора в раннескифское время сравнительно невелико. Среди них может быть выделена группа украшений в виде золотых накладных блях, использовавшихся для закрепления на головных уборах, ожерелье и пр. Типы этих блях весьма единообразны. К их числу относятся бляхи в виде фигур олсня с поджатыми ногами и ветвистыми рогами, коня с поджатыми ногами и повернутой назад мордой, в виде четырехлепестковых розеток, а также пирамидки из трех концентрических кружков.

Рассмотрение этой группы изображений позволяет отнести их к кругу эмблем, связанных с символикой солнца и идеей плодородия. Очевидно, эти украшения являлись постоянным составным элементом парадного ритуального убора в раннескифское время (VI в. до н. э.). Это лишний раз убеждает в силе, значении и многообразии культуры солнечного божества в религии и изобразительном искусстве скифов архаического периода.

П. И. КАРИШКОВСЬКИЙ

Срібні монети післягетської Ольвії

Про існування власної срібної монети у відповленій після нищівної навали гетів Ольвії стало відомо ще в середині минулого сторіччя, але екземпляр ермітажної збірки (рис. 1, 1), виданий Б. В. Кене¹, довгий час залишився унікальним. Майже через 30 років дані про другу подібну монету з колекції П. Й. Бурачкова (рис. 1, 2) * опублікували її власник та О. В. Орешников², і тільки у 1967 р. в Очакові нам пощастило знайти третій екземпляр (рис. 1, 3). Надзвичайна рідкісність таких монет та зумовлена нею їх недостатня вивченість виправдують, на нашу думку, публікацію нового екземпляра і розгляд деяких питань про цю емісію ольвійського срібла взагалі.

Очаківська монета, хоч вона й подібна до двох інших, має певні істотні відхилення від їх типології; з огляду на це наводимо її опис.

Ав. Голова Аполлона у лавровому вінку, праворуч; волосся зібране на потилиці у круглий вузол; нижню частину ший задрапіровано зборками одягу, скріпленого фібулою; перед обличчям — лук. За головою — напис ОЛВІОПО (літери орієнтовані верхівками до центра монети); облямовано все це колом з крапок.

Рев. Орел з підведененою головою та розгорнутими крилами стоїть на невеликому дельфіні, обидва праворуч; перед орлом — дві монограми, які містять скорочення архонтського титулу та імені (рис. 3, 3); павкируги коло з крапок.

Срібло. Ø 23—25 мм; вага 8,81 г (монета сильно стерта) (рис. 1, 3; 2).

¹ Б. В. Кене. Музей кн. В. В. Кочубея, т. 1. СПб., 1857, стор. 76, № 1; B. Pick. Die antiken Münzen Nord — Griechenlands, B. I. Berlin, 1898, табл. XI, 8.

* Разом з усією колекцією цього відомого херсонського аматора старовини монета потрапила згодом до Історичного музею (Москва).

² П. О. Бурачков. Общий каталог монет, ч. 1. Одесса, 1884, стор. 70, № 204, табл. VII, 163; А. В. Орешников. О монетах скифских царей с именем города Ольвии.— ЗРАО, нова серія, т. IV, 1890, стор. 23, № 7, табл. II, 7.

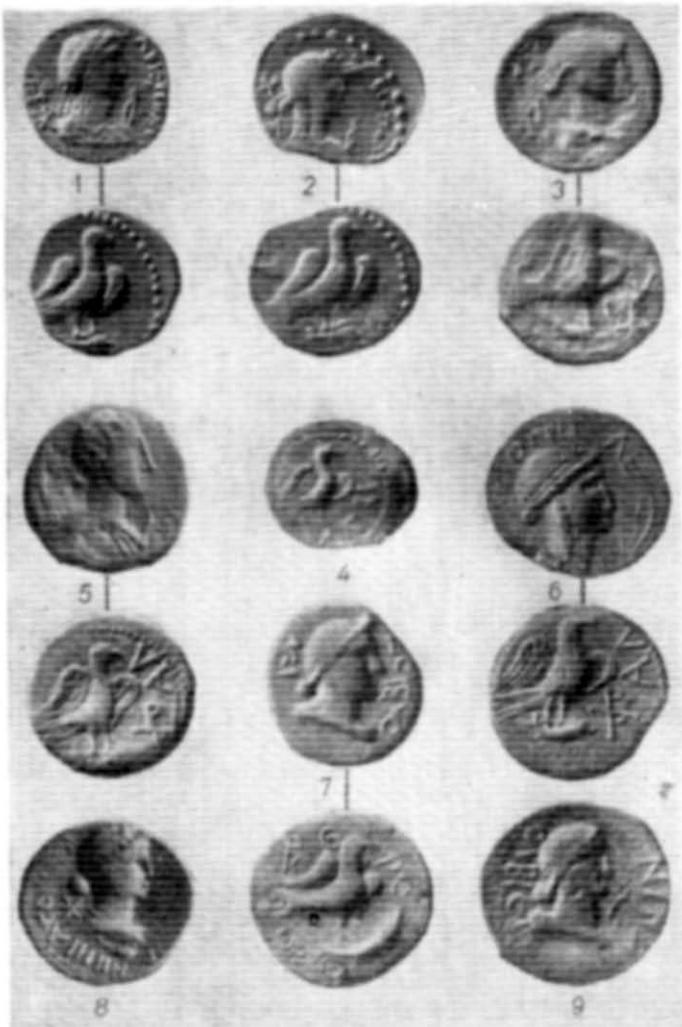

Рис. 1. Срібні та мідні монети Ольвії (друга половина I ст. н. е.):

1 — срібло; 8,97 г. Ленінград, Державний Ермітаж. 2 — срібло; 9,26 г. Москва, Державний історичний музей. 3 — срібло; 8,81 г. Очаків, приватна колекція. 4 — золото; 6,97 г. Париж, Національна бібліотека (реверс). 5 — мідь (бронза); 7,30 г. Одеса, приватна колекція. 6 — мідь (бронза); 9,19 г. Лондон, Британський музей. 7 — мідь (бронза); 8,13 г. Москва, Державний історичний музей (аверс); 9,90 г. Ленінград, Державний Ермітаж (реверс). 8 — срібло; 11,13 г. Лондон, Британський музей (реверс). 9 — мідь (бронза); 14,60 г. Ленінград, Державний Ермітаж (аверс).

Вже просте зіставлення нової монети із згаданими вище екземплярами дає можливість розглядати її як зразок іншої емісії. Вона не тільки виготовлена окремою парою штемпелів, але має і деякі типологічні та стилістичні відміни. Так, зображення міститься на аверсі більшого розміру, назва міста розміщена в іншому місці, монограми — не на аверсі, за головою Аполлона, а на реверсі, перед орлом. Ліве крило птаха на ленінградському та московському екземплярах (їх реверси походять від того самого штемпеля) заходить маховим пір'ям під його тулууб, тоді як на очаківській монеті вільний кінець крила — поза тулуубом орла на

рівні грудей (рис. 1, 1—3). Нарешті, на новому екземплярі читається інше скорочення імені архонта — не ПОӨ (рис. 3, 1—2), а НЕІ (рис. 3, 3). Водночас не можна не помітити, що голова Аполлона на ленінградському та московському екземплярах теж має свої особливі риси: зачіска відтворюється у першому випадку кількома вузькими пасмами, які звичають уздовж шиї і майже не відрізняються від зав'язок вінка (рис. 1, 1), а в другому між цими зав'язками та локонами вміщено, як і на очаківській монеті, круглий вузол волосся (рис. 1, 2—3). Ці спонстереження приводять до висновку, що обидві емісії ольвійського срібла, хоч вони й позначені іменами різних архонтів, тяжіють одна до одної і перерва між ними була невеликою. Можна припустити, що нова монета належить до пізнішої емісії, ніж екземпляри з Ленінграда і Москви.

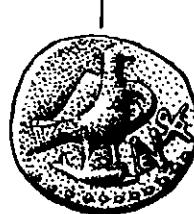

Рис. 2. Ольвійська срібна монета з Очакова (рисунок С. В. Страшного).

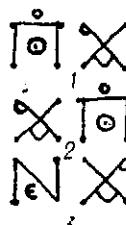

Рис. 3. Монограми на ольвійських срібних монетах:

1 — з Державного Ермітажу (рис. 1, 1); 2 — з Державного історичного музею (рис. 1, 2); 3 — з Очакова (рис. 1, 3).

Ще О. В. Орешников цілком слушно вказав, що монета із збірки Державного історичного музею в Москві (рис. 1, 2) знаходить виразні стилістичні аналогії як поміж золотими монетами царя Фарзоя (рис. 1, 4), так і серед ольвійської міді (рис. 1, 5—7), яку він правильно, але дещо непевно датував часами «після гетського погрому» (стор. 19). О. Л. Бертьє-Делагард також відносив ці срібні монети до I або II ст. н. е., а О. М. Зограф звузив вказани межі до епохи Флавіїв у Римі (69—96 рр. н. е.)³. Нова монета не суперечить такому висновку; здається, проте, що місце цієї групи срібла поміж ольвійськими емісіями другої половини I ст. н. е. можна уточнити. Дійсно, саме на цьому сріблі зафікована властива великим мідним (рис. 1, 5—7, 9) та срібним монетам з ім'ям царя Іненсімея (рис. 1, 8)⁴ зачіска ольвійського Аполлона з волоссям, зібраним на потилиці у круглий вузол⁵. Ця деталь ермітажної монети (рис. 1, 1) не має собі нових паралелей на міді⁶, тоді як зачіска на решті срібних монет (рис. 1, 2—3) відповідає міді з скороченням імені архонта АЛ (рис. 1, 5) і деяким штемпелям великої групи мідних монет із скороченням ІЄРОӨЕӨВ (рис. 1, 7).

Водночас положення крил орла на ленінградському та московському екземплярах (рис. 1, 1—2) точно відповідає мідним монетам архонта АЛ (рис. 1, 5—6), а на очаківському (рис. 1, 3) вже відтворює схему,

³ А. Л. Бертьє-Делагард. Материалы для весовых исследований монетных систем Сарматии и Таврiddы.—НС, II, 1913, стор. 128, прим. 10; А. Н. Зограф. Античные монеты.—МИА, № 16. М., 1951, стор. 142.

⁴ В. Pick. Вказані праця, табл. XII, 9.

⁵ Необхідно зазначити, що такий вузол має формальні аналогії у зачісках високо-поставлених римлянок I—II ст. н. е.—від Лівії до Люциллі. (R. Steininger. Haartragt und Haarschmuck.—RE. VII, 1912, стор. 2135; M. Bergnart. Handbuch zur Münzkunde der römischen Kaiserzeit. Halle a/S, 1926, табл. IV, 7; X, II та ін.).

⁶ Можна вказати тільки на один з штемпелів, якими карбовано значно пізніше (у часи Адріана) монета архонта Адоя, сина Дельфа (В. Річк. Вказ. праця, табл. XI, 9, А. В. Орешников. Вказ. праця, табл. II, 10). Певно, різьбяр наслідував срібні монети, які ще могли тоді бути в обігу; не можна уявити собі, що стилістичний розвиток ольвійського срібла розпочинається з очаківської монети і закінчується ермітажною.

відому на золоті Фарзоя з тим самим АЛ (рис. 1, 4)⁷ і на міді з скороченнями ІЄРОӨЕОВ або ІЄРӨЕОВ (рис. 1, 7)⁸ та ТФСΩПА⁹. Ця остання група монет внаслідок деградації стилю і надіння ваги порівняно до двох попередніх серій міді посідає серед цих останнє місце. На її екземплярах такі зображення зачіски Аполлона, де або зовсім немає вузла на потилиці¹⁰, або цей вузол набув вигляду незначного потовщення позаду вінка¹¹; немає тут і звисаючих на шию локонів, цілком виразно помітних принаймні на одному з штемпелів архонта АЛ (рис. 1, 6)¹². Слід також додати, що тип орла, який стоїть на дельфіні, не позбавлений на перших срібних монетах певної витонченості (рис. 1, 1—2) і виконаний у цілому досить непогано й на монетах архонта АЛ (рис. 1, 5—6). Але ця деталь швидко вироджується і на сріблі (рис. 1, 3), і на міді: пропорції у зображенії птаха порушуються, дельфін стає надзвичайно малим, і тулуб його або позбавлений вигину, або має штучний, неприродний (рис. 1, 7). Нарешті це традиційне ольвійське зображення перетворюється у грубу схему¹³.

Зазначимо також, що на аверсі всіх мідних монет зберігається лише етнікон ольвіополітів, а скорочення архонтських імен завжди розміщуються на реверсі, як на очаківському екземплярі (рис. 1, 3—7).

Уся сукупність наведених спостережень приводить до висновку, що перша емісія ольвійського срібла (рис. 1, 1—2) передувала карбуванню міді з скороченням АЛ (рис. 1, 5—6), хоч і була дуже близькою до неї за хронологією. Оскільки поміж золотими монетами царя Фарзоя трапляються екземпляри з монограмою, очевидно, складеною з літер А і Л (рис. 1, 4)¹⁴, є всі підстави вважати, що перед нами той самий архонт, який виставляв ці початкові літери свого імені на міді¹⁵. Отже, треба визнати, що перша емісія срібної монети безпосередньо передувала золоту і міді з скороченням АЛ, а друга — (рис. 1, 3) була пізнішою за них. Після цього на ольвійському монетному дворі карбувалися останні золоті монети царя Фарзоя¹⁶ і продовжувалося виготовлення міді з скороченнями ІЄРОӨЕОВ (ІЄРӨЕОВ) та ТФСΩПА¹⁷. Коли врахувати, що екземпляри з скороченням АЛ відкривали собою пізню серію царського золота і були викарбовані після перерви, яка тривала приблизно 10 років (58—67 рр. н. с.)¹⁸, то їх срібні емісії ольвіополітів мають припадати з найбільшою вірогідністю на кінець 60-х років I ст. н. е. (пор. додаток — хронологічну таблицю).

Значні труднощі виникають при встановленні номіналу та монетновагової системи ольвійського срібла. У науковій літературі їх називали дідрахмами (без визначення системи) або потрійними денаріями рим-

⁷ В. Pick. Вказ. праця, табл. XII, 7.

⁸ А. Н. Зограф. Вказ. праця, табл. XXXIV, 15; В. Pick. Вказ. праця, табл. XI, 11—12.

⁹ В. Pick. Вказ. праця, табл. XI, 13—14; А. В. Орешников. Вказ. праця, табл. II, 6.

¹⁰ А. Н. Зограф. Вказ. праця, табл. XXXIV, 17; В. Pick. Вказ. праця, табл. XI, 13.

¹¹ А. Н. Зограф. Вказ. праця, табл. XXXIV, 16; В. Pick. Вказ. праця, табл. XI, 14; А. В. Орешников. Вказ. праця, табл. II, 6.

¹² А. Н. Зограф. Вказ. праця, табл. XXXIV, 12; А. В. Орешников. Вказ. праця, табл. II, 8.

¹³ А. Н. Зограф. Вказ. праця, табл. XXXIV, 13—17; В. Pick. Вказ. праця, табл. XI, 11—14; А. В. Орешников. Вказ. праця, табл. II, 6.

¹⁴ А. В. Орешников. Вказ. праця, табл. II, 9; В. Pick. Вказ. праця, табл. XII, 7.

¹⁵ А. В. Орешников. Этюды по нумизматике Черноморского побережья.— ИРАИМК, т. I, 1921, стор. 229.

¹⁶ А. Sallet. Königliche Museen zu Berlin. Beschreibung der antiken Münzen, B. I. Berlin, 1888, табл. II, 21; пор.: А. Н. Зограф. Вказ. праця, табл. XXXIII, 26; В. Pick. Вказ. праця, табл. XII, 8.

¹⁷ А. Н. Зограф. Вказ. праця, табл. XXXIV, 13—17; В. Pick. Вказ. праця, табл. XI, 11—14.

¹⁸ П. Й. Карішковський. З історії греко-скіфських відносин у Північно-Західному Причорномор'ї.— АП, т. XI. К., 1962, стор. 116—119.

Послідовність монетних емісій Ольвії у другій половині I ст. н. е.*

Монетні емісії			Приблизне датування у межах I ст. н. е.	Політичні події у Римській Імперії (роки н. е.)
золото Фарэоля	срібло Ольвії Іненсімея	мідь Ольвії		
		1,1-4	кінець 40-х і перша половина 50-х рр.	Клавдій (41—54); 45 — ліквідація Одріського царства
1,11—13		1,7—10 та 14—15	середина 50-х рр.	перші «золоті роки» Нерона (54—59)
		1,16—17 та 18—19 1,5—6 /?/	початок другої половини 50-х рр., кінець 50-х і більша частина 60-х рр.	самостійне правління Нерона (59—68); 57—67 — діяльність легата Мезії Тіберія Платвія Сільвана Еліана на Нижньому Дунай
11,1—4		1,20	кінець 60-х рр.	загибель Нерона (червень 68 р.); боротьба за владу в Римі (до кінця 69 р.); повстання у провінціях; напади сарматських племен на Мезію
11,11—12				
11,5—6		11,10		
11,7—9	нова монета	11,15—16	70-і рр.	Веспасіан (69—79); стабілізація імперії; придушення повстань
	11,13—14		80-і рр.	Тіт (79—81); перші роки правління Доміціана (81—96). 86 — розділення провінції Мезії; 87 — початок римсько-дакійських війн

* Посилання на зображення монет у таблиці наводяться у відповідності з ілюстраціями до статті /пор.: прим. 18/, у якій дається і аргументація відповідних дат.

ської системи¹⁹. На нашу думку, ці визначення не витримують критики: середня вага трьох відомих срібних монет близька до 9 г **, але чи можливі у третій четверті I ст. н. е. вагові норми драхми близько 4,5 г або провінціального денарія до 3 г. Крім того срібло царя Іненсімея (чи Інісмея), що карбувалося в Ольвії наприкінці 70-х або на початку 80-х років I ст. н. е.²⁰, орієнтує на інші норми: унікальна велика монета цього царя (рис. 1, 8)²¹ важить 11,13 г, а середня вага малих монет становить 3,62 г²². Перед нами, безумовно, номінали, що відносяться один до одного, як 3 : 1, і репрезентують відповідно три денарія та денарій римської системи²³. Для монет, які мають пересічну вагу 9 г, у такій системі, на перший погляд, взагалі немає місця.

Для визначення номіналу ольвійського срібла кінця 60-х років I ст. н. е. треба взяти до уваги, що в першому сторіччі імперії у багатьох

¹⁹ Б. В. Кене. Вказ. праця, стор. 76; А. Л. Бертьє-Делагард. Вказ. праця, стор. 128, прим. 10; пор. стор. 67, № 24.

^{**} Московський екземпляр — 9,26 г, ленінградський — 8,97 г, очаківський — 8,81 г (середня вага 9,013 г.).

²⁰ П. И. Каширковский. Вказ. праця, стор. 119.

²¹ Пор.: А. Н. Зограф. Вказ. праця табл. XXXIII, 28.

²² В. Pick. Вказ. праця, табл. XII, 9. А. Л. Бертьє-Делагард. Вказ. праця, стор. 67, № 23.

²³ Середня вага денаріїв Августа 3,79 г, Тіберія — 3,76 г, Клавдія — 3,75 г (пор.: H. Mattingly. The Coins of the Roman Empire in the British Museum, t. I. London, стор. LII).

центрах Малої Азії ще продовжувалося карбування срібної монети, причому її основний номінал, який важив за Августа пересічно 11,96 г, а за Клавдія — тільки 10,16 г²⁴, розглядався водночас як тетрадрахма традиційної системи кістофорів і потрійний денарій римської системи²⁵. Якщо велика монета Іненсімея (рис. I, 8) репрезентувала поширеній на всьому Близькому Сході сорт, вона була не тільки потрійним денарієм (про це свідчить пересічна вага дрібних монет з зображенням того самого царя), а й тетрадрахмою (без відповідних розмінних номіналів). Цілком можливо, що попередня емісія ольвійського срібла (рис. I, 1—3), карбування якого припадає на час переходу від колишньої монетної системи Ольвії до римської²⁶, не тільки «примикала», за словами О. М. Зографа, до римської системи кістофорів, але входила до її складу, де утворювала рідкий номінал — три драхми (або $2\frac{1}{4}$ денарія).

П. О. КЛРЫШКОВСКИЙ

Серебряные монеты послегетской Ольвии

Резюме

Статья посвящена публикации новооткрытой серебряной монеты послегетской Ольвии, принадлежащей к числу наиболее редких памятников города. Автор сравнивает новую монету с ранее известными серебряными монетами и современной им разменной медью, в связи с чем уточняется хронология ряда ольвийских эмиссий третьей четверти I в. н. э., и предпринимает попытку определить номиналы и систему ольвийского серебра указанного времени. Это имеет важное значение при изучении денежного обращения Ольвии и, в частности, при установлении хронологии и особенностей перехода ольвийополитов к римской монетной системе.

П. И. ХАВЛЮК

Пам'ятки зарубинецької культури на Побужжі

За останні роки на лівобережній частині Середнього Подністров'я і в Південному Побужжі виявлено 24 поселення та могильник зарубинецької культури. Здебільшого ці пам'ятки зосереджені в басейні р. Сіб — лівої притоки Південного Бугу. Вони займають площу — в середньому 400×200 м, інколи більшу (Мар'янівка, Носівці Гайсинського району).

Під час розвідок встановлено, що культурні нашарування на одних селищах досягають товщини 0,5 м, на інших — обмежені поодинокими знахідками кераміки на сучасній поверхні.

Для зарубинецьких селищ вказаного району характерні наземні та напівземлянкові житла із стінами з хворосту, обмащеного глиною. В центрі таких жител споруджувалось наземне вогнище або глиняна піч.

Керамічний комплекс репрезентований трьома групами.

До I, найчисленнішої, групи належить груба, шершава, землистостіра кераміка з прямыми або відігнутими вінцями, орнаментованими по краю навскісною нарізкою чи пальцевими ямками. Здебільшого, це великі горщики, чаші, миски, невеликі посудини на конічному піддоні, а також глиняні диски.

²⁴ H. Mattingly. Вказ. праця, стор. LIII.

²⁵ Там же; K. Regling. Kistophoren.— RE, XII, 1924, стор. 525; E. Babell. Traité des monnaies grecques et romaines, s. 1, t. I. Paris, 1901, стор. 513, 547.

²⁶ П. І. Карышковський. Вказ. праця, стор. 114—116.

ІІ групу становить чорна і сіро-коричнева лощена кераміка: миски, середніх розмірів горщики, іноді з ручками, вигнутими у верхній частині під прямим кутом, мініатюрні посудини, можливо, ритуального призначення і чаші на конічному піддоні з добре лощеною поверхнею. За формою миски досить різноманітні. Можна виділити близько десяти типів цього посуду, якщо взяти за основу конфігурацію вінця. Поверхня їх лощена, більшість має віпця з нахилом всередину, місце згину закругл

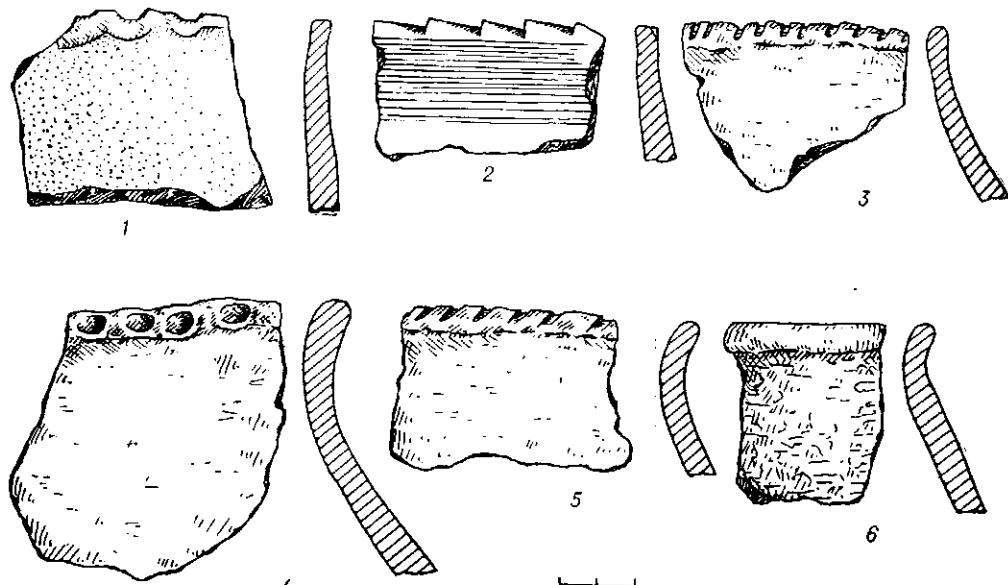

Рис. 1. Кераміка з поселень зарубинецької культури на Побужжі:
1—4 — Мар'янівка; 5—6 — Носівці.

лене або ребристе. Зрідка вінця відігнуті зовні і мають S-видну форму. Переважають миски чорного, червонуватого і зрідка жовтуватого кольорів.

ІІІ група кераміки складається з імпортних античних мисок сірого кольору із загнутим всередину краєм, горщиків з підлощеною поверхнею і численних уламків світло-жовтих і червоних амфор з домішкою піроксену в глині. Вказані амфори мають вузьку шийку, одно- і двоствольні профільовані ручки, конічне або на вузькій циліндричній підставці дно. Сіроглиняний гончарний привізний посуд виготовлений з добре вимішаної глини, майже без домішок. Цей тип кераміки настільки фрагментований, що сказати про нього щось певне поки що важко.

Виробничий інвентар представлений залізними серпами, ножами, шилами, пряслами з стінок амфор, уламками жорен. Серед прикрас найбільш поширені бронзові пронизки-трубки, виготовлені з тонкої кованої бляхи, намисто із скла й пасті, фібули.

У 1966—1969 рр. на трьох зарубинецьких поселеннях (Мар'янівка, Носівці, Рахни) і на могильнику (Рахни) проведені розкопки.

1. **Поселення в с. Мар'янівка.** Розташоване на низькому схилі лівого берега р. Сіб, за 2 км південніше с. Мар'янівки Гайсинського району Вінницької області. У культурному шарі поселення було виявлено сіро-коричневу, шершаву, чорну лощену і зрідка червонувато-коричневу кераміку (рис. 1, 1—4), орнаментовану по краю вінець частіше всього нарізками чи пальцевими ямками, а також значну кількість кісток великих тварин. Товщина шару неоднакова. В прибережній частині він повністю переораний, і майже всі знахідки зустрічаються лише на поверхні поля. У східній частині селища були відкриті залишки чотирьох жителів і шести господарських ям.

Перше житло найкраще збереглося. Воно розташоване на схилі плато і було перекрите півметровим шаром ґрунту. Тому оранкою частина культурного шару непошкоджена зовсім. На місці житла знайдено багато кераміки, але контури його не простежені. Зберігся черінь вогнища площею 1 м². Біля вогнища знайдено залізний серп (рис. 2, 10), ніж (рис. 2, 5) і шпору (рис. 2, 6), поблизу житла — дві намистини: одна скляна очкова (рис. 2, 7), друга пастрова — імітація очкової намистини

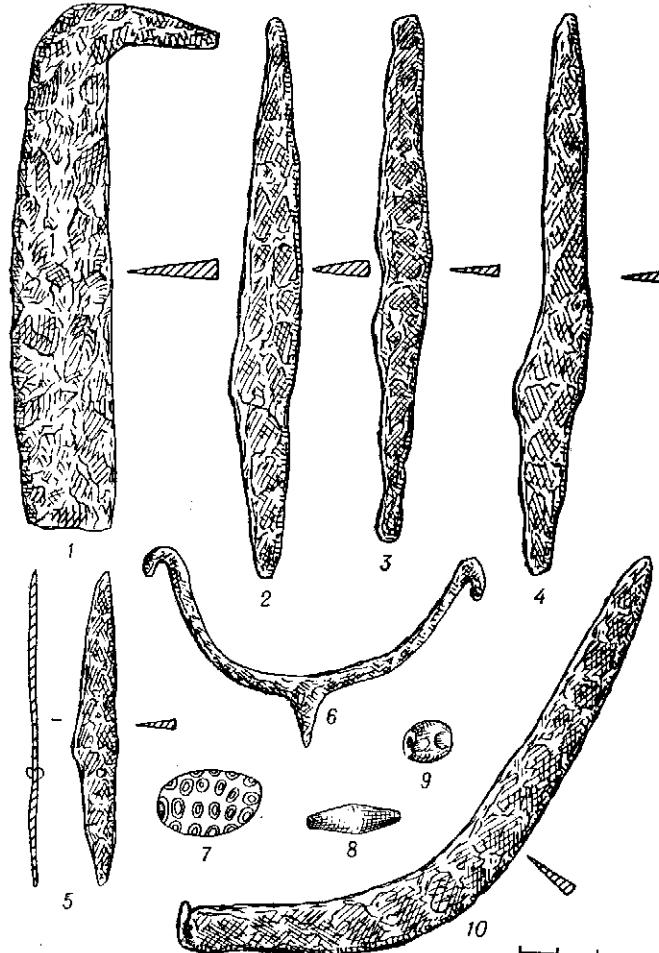

Рис. 2. Залізні знаряддя праці і скляні прикраси з поселень зарубинецької культури на Побужжі:
1—3, 5—7, 9—10 — Мар'янівка; 4, 8 — Носівці.

(рис. 2, 9); піраміdalну ажурну бронзову підвіску (рис. 3, 17), два залізних ножі, струг і серп (рис. 2, 2—3), а також бронзове кільце (рис. 3, 18). Неподалік від житла виявлено кілька бронзових трубочок-пронизів та мініатюрних ліпних посудинок, а також прясел, виготовлених із стінок гончарного привозного посуду — амфор. Одне прясло має біпіраміdalну форму і нагадує язигські прясла (рис. 3, 14).

Всі шість ям розташовані поблизу першого житла, східніше і південно-східніше від нього.

У ямі № 1, частково зруйнованій, знайдені частини ліпного горщика чорного кольору з лощеною поверхнею, уламок лощеної миски червонувато-бурого кольору, а також половина жорнового каменя, діаметром 0,5 м, з місцевого білого граніту.

Яма № 2 від першої була на віддалі 2 м. Вона частково пошкоджена розмивом ґрунту. В її заповненні попіл, уламки невеликого горщика з прямыми вінцями і лощеною темно-сірою поверхнею та фрагмент стінок жовтоглиняних амфор.

Поблизу ями № 3, заповненої також фрагментами ліпного посуду і амфор (рис. 3, 1—6), знайдена одиночленна фібула з двома валиками на дужці й високим прорізним приймачем (рис. 3, 13).

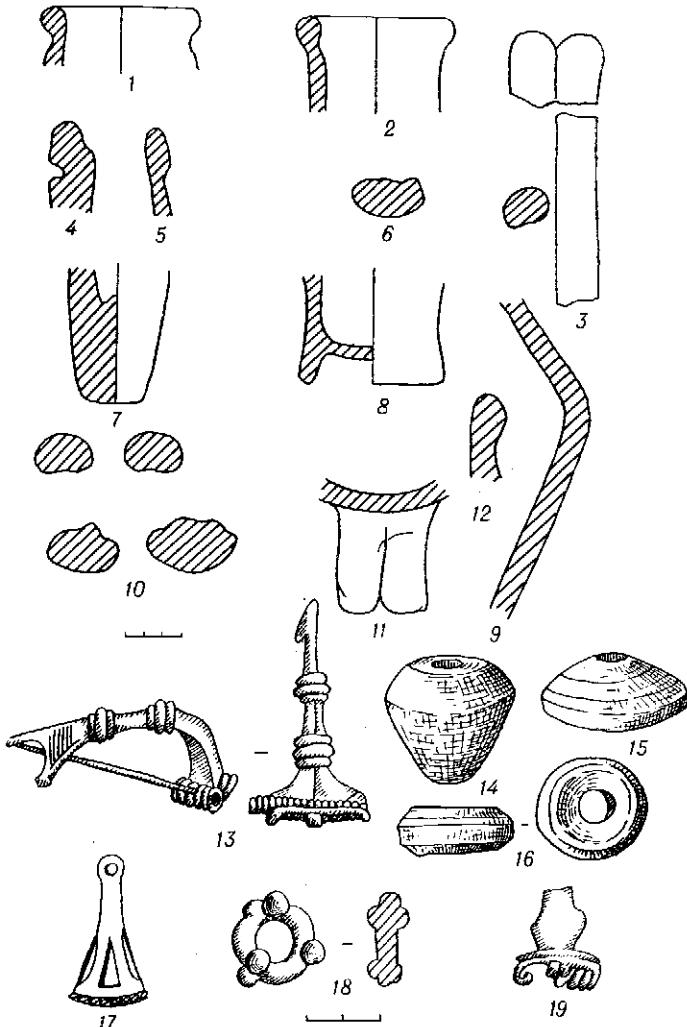

Рис. 3. Речі з поселення Мар'янівка.

Найбільша кількість кераміки зібрана в заповненні ям № 4 і № 5. У них, як і в попередніх,— попіл, дрібне дубове вугілля, кістки тварин. Тут більше, ніж в інших ямах, уламків жовтих і червоноглиняних амфор, лощених, чорного кольору мисок (рис. 4, 1—2, 4, 7), зокрема уламків гончарних античних мисок, а також вінця горщиків з ручками, зігнутими у верхній частині під прямим кутом.

Яма № 6 виявлена в товщі рихлого гумусованого ґрунту за 4 м від череня вогнища першого житла. Стратиграфічні спостереження дозволили дійти висновку, що вона більш раннього походження, хоч в її заповненні знайдено мало кераміки і вона нічим не відрізняється від зразків, зібраних на селищі.

Всі ями за формою одинакові: прямі вертикальні стінки, глибина їх в межах 1 м, діаметр дещо більший.

Інші три житла збереглися гірше, ніж перше. Культурний шар дуже переораний, і місця розташування жител можна визначити лише за наявністю частково збережених черенів вогнищ. Навколо залишків череня було знайдено кераміку й кістки бика чи корови. На території поселення

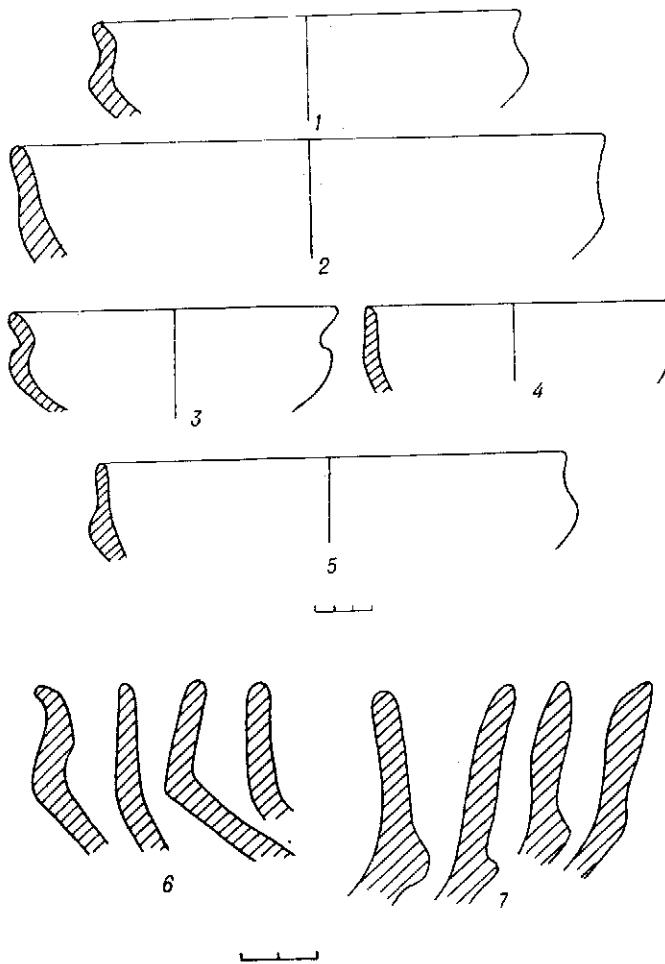

Рис. 4. Зразки мисок з поселень зарубинецької культури на Побужжі:
1, 2, 4, 7 — Мар'янівка; 3, 5, 6 — Носівці.

виявлено уламок браслета, кілька зламаних бронзових голок від фібул, а також частину фібули (рис. 3, 19).

Товщина культурного шару у східній частині поселення поблизу житла № 1 більша, ніж біля річки, у західній частині. Враховуючи, що поблизу першого житла простежена перекрита яма, можна зробити висновок: східна частина дослідженої пам'ятки була заселена більш тривалий час, а можливо, і дворазово.

2. Поселення у с. Носівці. На відміну від мар'янівського воно розташоване на плато з стрімкими до річки схилами. Площа його близько 400×250 м. На зораній поверхні в окремих місцях чітко помітні плями житлових споруд і навіть обпалена глина від черенів вогнищ, зачеплених плугом. На двох таких плямах були закладені розкопи розміром 8×8 м². У першому розкопі, крім зруйнованого череня вогнища, знайде-

но чимало фрагментів посуду. У другому, розташованому вище, де культурний шар не переораний, на рівні давньої денної поверхні збереглась глиняна обмазка стін з відбитками жердин. Контури житла не простежені. Тут зібрано багато кераміки, аналогічної мар'янівській (рис. 1, 5, 6), але біднішої за формою. Під завалом глини виявлено роздавлену миску з ямковим орнаментом зсередини і «перлинами» зовні під краєм нахилених всередину миски і рівно загладжених вінець. Поверхня миски злегка лощена. Поблизу житла відкрито господарську яму, заповнену

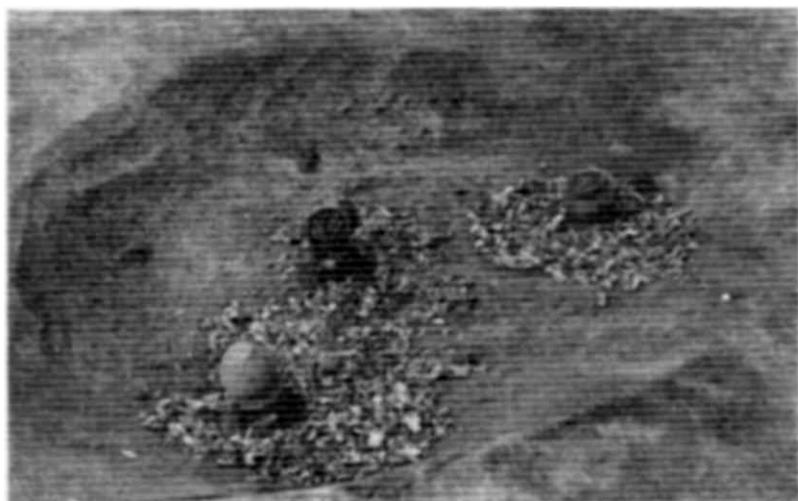

Рис. 5. Зарубинецький могильник в с. Рахни на Побужжі. Поховання № 2.

кістками тварин і керамікою, серед якої багато фрагментів мисок (рис. 4, 5, 6). Серед металевих знахідок погано збережений ножик (рис. 2, 4), голка від фібули, бронзова трубчаста пронизка, двоколірна пастова підвіска у вигляді сидячого лева, синя скляна памистина (рис. 2, 8).

Обидва поселення відносяться до розвинутої пори зарубинецької культури. За наявністю світлоглиняних з вузькою шийкою амфор, профільованими круглими одно- і двоствольними ручками (рис. 3, 1—12), характерними для Північного Причорномор'я I ст. до н. е.—I ст. н. е.¹, а також сильно профільованої фібули західного типу з високим прорізним приймачем I ст. н. е.², селища Мар'янівка і Носівці можна датувати I ст. до н. е.—I ст. н. е. До цього часу, можливо, відносяться поселення Гнатівка Гайсинського району, Бортники Тульчинського району та ін.

У 1968—1969 рр. на могильнику в с. Рахни Гайсинського району розкрито площа 300 м² і виявлено 12 трупоспалень у ямках.

Перше поховання знайдено в 1954 р. під час розвідки на прокладенні тут польової дорозі. Дощовими потоками залишки трупоспалення було розмито й воши опинились на поверхні. Інші поховання розкопані на відстані 6—7 м одне від одного і на глибині 0,4—0,6 м від рівня сучасної поверхні. У неглибоких овальної форми ямках, площею близько 2 м², за обрядом трупоспалення вміщені кістки, зверху яких викладено череп та супровідний інвентар (металеві прикраси, намисто, прясла, горщики). З'ясовано, що 11 похованих спалено на стороні і 1 на місці поховання.

Поховання мають певні особливості.

¹ И. Б. Зеест. Керамическая тара Боспора.—МИА, № 83. М., 1960, стор. 162, 164. табл. XXVI, 59 а—61 а; XXVIII, 64 а.

² А. К. Амброз. Фібули Юга Європейської частини СССР.—САИ, ДІ—30. М., 1966, стор. 39, табл. VII, 17.

Поховання № 1 розмите, супроводжувалось товстостінним, виготовленим із червоної глини горщиком з прямими вінцями і злегка опуклими боками. Серед кальцинованих кісток кілька прикрас: дротяна дуговидна бронзова сережка, пронизь-трубка, уламок пружини від фібули і оплавлена намистина блакитного кольору. Ямика, в якій містились залишки спалення, розмита водою і не простежена.

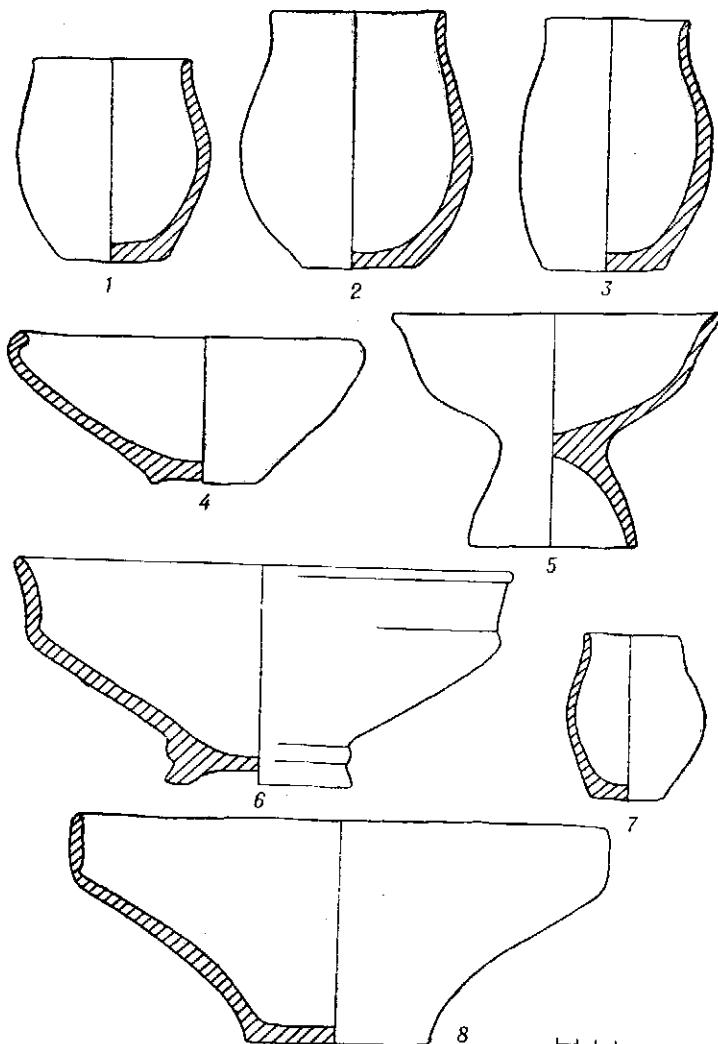

Рис. 6. Зразки кераміки з могильника в с. Рахні:
1—3 — поховання № 2; 4 — поховання № 3; 5—7 — поховання № 4; 8 — поховання № 5.

Поховання № 2 (рис. 5) — в овальній ямці, розміром $2 \times 1,5$ м. Кальциновані кістки і супровідні предмети лежали нижче орного шару на 10 см. Зверху спалених кісток стояли три невеличких горшечки (рис. 6, 1—3) на відстані 40—60 см один від одного. У шарі ґрунту межі між кістками не спостерігалось, можливо, внаслідок розорювання. Лише нижній шар кісток і один горщечок були дещо відокремлені, що створює враження наявності в одній ямі двох чи трьох окремих поховань. Серед кальцинованих кісток знайдено 17 намистин з білуватого мінерала, схожого на опал, 11 пастових кольорових намистин, дуже деформованих вогнем, два прясла із стінок гончарного горщика і третє глиняне біко-

нічної форми, дротяна спіраль, можливо, пружина від фібули, три бронзових трубочки-пронизі, залізне кільце (рис. 7, 5), відеркоподібна залізна підвіска і невідомого призначення залізний предмет (рис. 7, 4).

Поховання № 3. Трупоспалення на місці виявлено у круглій ямі ($1,8 \times 1,9$ м), на глибині 0,2 м. Тут знайдено лише кілька перепалених кісток, грудочки червоної обпаленої землі та шматки неповністю згорілих дубових полін з поховального вогнища, а серед них частково пошкоджена сіра гончарна антична миска (рис. 6, 4).

Поховання № 4 супроводжувалось найбільшою кількістю предметів. Кальциновані кістки і посудини були розосереджені на площі близько 2 м². У верхній частині поховання стояли три великих горщики: два з лощеною жовто-коричневою поверхнею, третій — чорний лощений, з ручкою біля самих вінець. Цей посуд пошкоджений оранкою. Нижче горщиців знаходився суцільний шар кальцинованих кісток, серед яких був маленький чорного кольору горщик (рис. 6, 7), накритий пісковиковою плиткою, чорнолощена чаша на конічному піддоні (рис. 6, 5), а поруч з нею коричнева, на піддоні, з ширсткою поверхнею, перевернута догори велика миска (рис. 6, 6). Серед кісток знайдена одночленна фібула з широкою спинкою, орнаментованою по краю двома рядами пунктирних ліній (рис. 7, 6), очкових фібул (рис. 7, 7, 8), можливо, від четвертої фібули (рис. 7, 13), два дротяних браслети, один з яких на кінцях орнаментований насічкою (рис. 7, 10), уламок плетеного з дроту браслета чи гривні (рис. 7, 9), три прясла: одне біконічне глиняне, два плоских, виготовлених з стінок гончарних горщиків. Тут знайдено 15 намистин із мінерала, три скляні, три з голубої маси з рифованою поверхнею. До однієї з цих намистин прикипіли залишки скла.

Поховання № 5 сильно зруйноване. Зверху палених кісток лежали уламки двох мисок чорного кольору з лощеною поверхнею, роздавлений червоноглиняний горщечок з прямими вінцями і опуклими боками, черепки від великих горщиків коричнево-жовтого кольору, з лощеною поверхнею і два прясла з стінок гончарних посудин.

Серед кісток, початкове положення яких у верхній частині було зрушене оранкою, знайдено близько десяти мінеральних намистин, кілька дуже оплавлених скляніх намистин, бронзову пустотілу намистину чи підвіску, в середині якої було плавлене скло, а також деформовану пружину від фібули (рис. 7, 14). Дещо збоку і вище поховання в орному шарі виявлений браслет із злегка потовщеними кінцями, що нагадують голови гадюк (рис. 7, 15).

Поховання № 6 (рис. 8) перекривалось шаром ґрунту товщиною 0,35 м. Частина спалених кісток пошкоджена оранкою. Залишки похованого простежені на площі $0,8 \times 0,9$ м. Серед них гостродонна червоноглиняна з конічним дном амфора, збережена лише у нижній частині. Овальна в перерізі непрофільована ручка амфори знайдена в кількох метрах від поховання в орному шарі. Інших речей не виявлено.

Поховання № 7 збереглося краще, але палені кістки знаходились зразу ж під орним шаром землі, на глибині 0,35 м від сучасної поверхні, де вони займали площу $1,4 \times 1,1$ м. Поховальна яма не простежена. З південного боку скupчення кісток лежала очкова фібула, а в північно-східній частині поховання — пружина з залізним стержнем від фібули. Тут знайдено нижню частину коричневого опуклобокого з ручкою горщика, кілька уламків від горщика чи миски, виявлених безпосередньо в шарі кальцинованих кісток.

Поховання № 8 розташоване на відстані 21 м від попереднього, під орним шаром. В могильній ямі, глибиною 0,1 м, яка простежена лише в північній частині, кістки лежали на площі $1,2 \times 1,4$ м. Поховання дуже пошкоджене оранкою. Супровідний інвентар: пошкоджений гончарний сіроглиняний глечик, досить схожий на однотипний посуд черняхівської культури, лежав поверх кісток, стінка розбитого з двома ручками біля

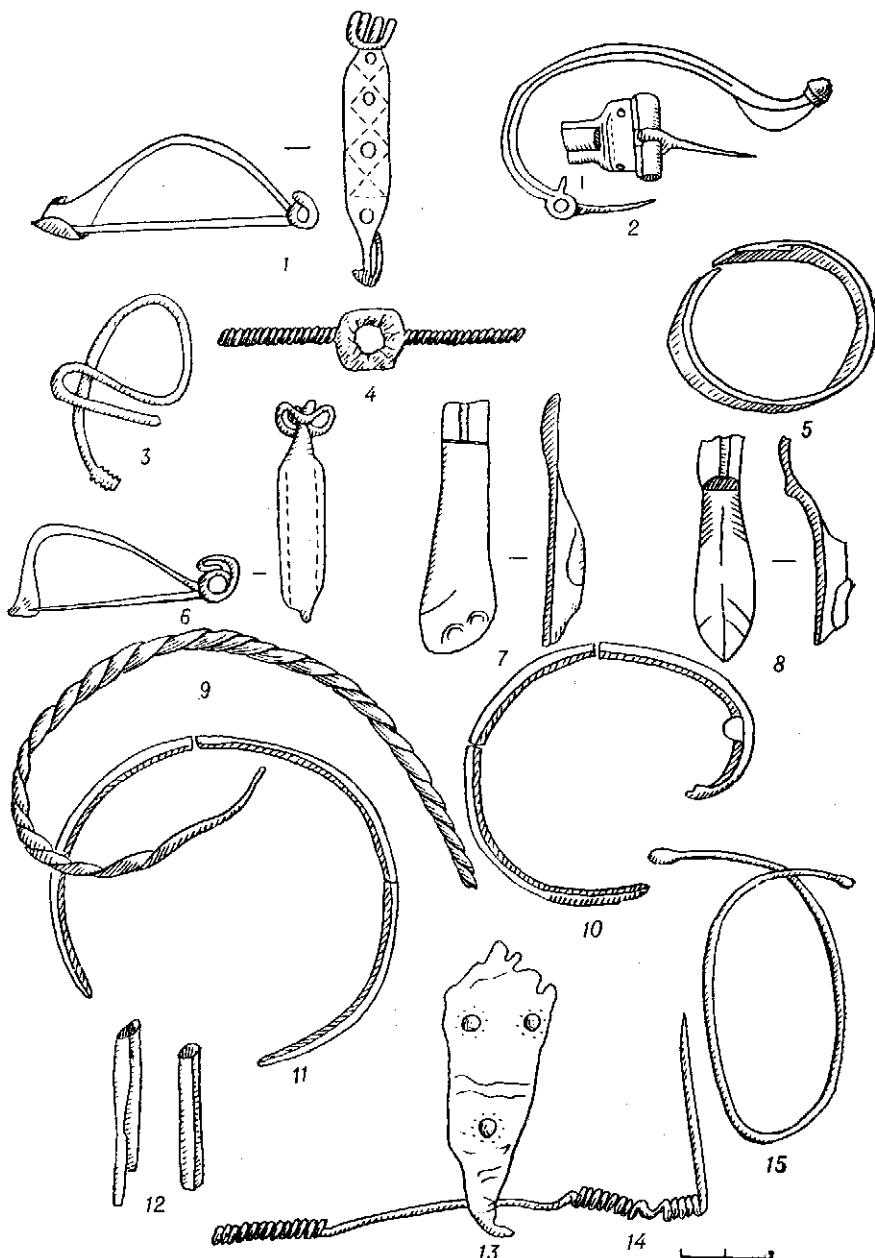

Рис. 7. Речі з поселення і могильника в с. Рахни на Побужжі.

1 — фібула (житло № 1); 2—3 — знахідки з орного шару; 4—5 — залізні предмети (поховання № 2); 6—8 — фібули; 9—11 — браслети; 12 — трубочки-пронизки; 13 — щиток фібули; 14 — пружина від фібули (поховання № 4); 15 — браслет (поховання № 5).

вінець ліпного лощеного горщечка; металеві предмети: куски литого трикутного в перетині браслета, трубчаста бляшана і спіральна дротяна пронизки, значна частина піраміdalної форми підвіски чи дзвоника і стережень залізного шила чи голки.

Поховання № 9 розташоване на 20 м північніше поховання № 3. Лише на 0,1 м його поверхня була нижче від рівня орного шару, що сприяло кращому збереженню порівняно до інших поховань. Всі речові знахідки й кальциновані кістки займали овальну в плані площину 2×2 м; кістки й окремі посудини, які пощастило частково реставрувати, лежали

помітно відокремленими скученнями, створюючи суцільну масу лише в центрі поховання. Напевне, в цьому місці було колективне поховання, здійснене, імовірно, одночасно.

Перше місце знаходження займало південно-західну частину площі і складалось з нерепалених кісток. Тут виявлено ліпний горщик із злегка відігнутими назовні вінцями. Деяка кількість кісток, перемішаних з землею, лежала у горщику, але, зважаючи на те, що він був розбитий, кіст-

Рис. 8. Зарубинецький могильник в с. Рахни. Поховання № 6.

ки потрапили у нього пізніше. Знайдено також велику очкову фібулу без пружини й голки, мінеральну намистину.

У другому скученні кісток виявлено сильно профільовану одночленну фібулу причерноморського типу з двома намистинами — валиками на спинці і конічною намистиною на кінці голівки, а також гачком для тетиви. Аналогії цьому типу фібул добре відомі³. Знайдено також плоске прясло з стінки амфори, кілька уламків бронзових голок, дві невеликі частинки дротяних спіральних пронизок (пастова, деформована у вогні червона намистина і зігнута залізна бляшана смужка). Керамічні знахідки представлені двома невеликими горщиками. Один — тюльпаноподібної форми зі слабо відігнутими вінцями та овальними ручками. Зовні його поверхня підлощена, внизу вона світло-коричнева, зверху біля вінець чорна, а всередині червонувата. Другий горщечок також чорного кольору, але з широким денцем і трохи ширшою шийкою. Верхня частина його не збереглась, а на спинці вціліла частина ручки.

Біля третього скучення кісток лежало дві посудини. Одну з них пощастило повністю реставрувати. Це банкоподібний горщик з прямыми вінцями і виразним у нижній частині піддоном, висота його 12 см. Поверхня горщика шершава. Другий горщик чорного кольору. Від нього вціліла лише частина стінки з ручкою і дном. Висота цього горщика, імовірно, не перевищувала 10 см. Серед палених кісток знайдено більше 10 скляних і пастових намистин, повністю деформованих вогнем, невелику бляшану, частково розгорнуту трубчасту і дротяну спіральну пронизки.

Четверте скучення кісток супроводжувалось також двома горщиками. Перший зберігся лише у верхній частині. Він має досить відігнуті

³ А. К. Амброз. Фібули Юга Європейської часті СССР, табл. 8, 6—8.

вінця й опуклий тулуб. Поверхня його темно-коричнева, в окремих місцях, можливо, від повторного перебування у вогні, червонувата. В середині горщик чорного кольору. Другий горщик червонувато-коричневого кольору, випуклий поблизу дненя, здається, ніби вінця його павмисне видовжені, край їх орнаментований легкою насічкою. Поверхня його дуже шершава, зі слідами загладжування. Вдалося реставрувати лише половину горщика.

Поховання № 10 розміщене за 6 м на південний схід від попереднього. Кістки й посуд перекривались 0,3 м шару ґрунту, тому частина поховання була переміщена постійною оранкою в напрямі схилу. Куски великої ліпної, землисто-чорного кольору посудин траплялись на поверхні орного шару і в самому шарі в кількох метрах від поховання.

Основні залишки поховання концентрувались двома скучченнями на віддалі 20—30 см одне від одного. Першє складалось з кількох кісток і битого посуду. Серед черепків виявлені очкова фібула і шийна дротяна гривня зі слідами фігури обробки на кінцях і замком у вигляді двох кульок, що заходили одна за одну. Скульптура кальцинованих кісток розміром $0,4 \times 0,4$ м лежало на північний схід від речових знахідок. Правда, тут серед кісток знайдено дно великого горщика і бронзову ромбовидну підвіску з отвором майже посередині.

Поховання № 11 виявлено за 14 м західніше від попереднього. Після зняття орного шару простежено контури похованальної ями овальної форми, глибиною 0,3 м, розміром $1,4 \times 1,7$ м. Крім перепалених людських кісток тут знайдено намистини (мішеральцу, пастову і скляну), плоске прясло зі стінками амфори та кілька черепків ліпної темно-срібної посудини.

Поховання № 12 розміщене на протилежному боці розкопу, Кальциновані кістки і супровідні предмети були на глибині 0,35 м від сучасної поверхні в овальній ямі розміром $1,45 \times 1$ м, глибиною 0,15 м, яка витягнута по довгій осі з південного сходу на північний захід. Супровідний інвентар представлений двома мінеральними намистинами, залізною пружиною з частиною голки від фібули, половиною дротяного браслета ікованою бронзовою сережкою у вигляді півмісяця.

Верхня частина багатьох поховань зруйнована оранкою. Цим пояснюється наявність на поверхні кальцинованих кісток, намистин, фрагментів кераміки, шарирної фібули типу «Авцисса» (рис. 7, 2) і уламка якоїсь прикраси (рис. 7, 3).

Поселення, синхронне могильнику, розташоване на протилежному схилі плато. Іх розділяє струмок, що протікає в глибокій долині. Місця розташування житлових і господарських споруд фіксуються на зораній поверхні великою концентрацією кісток тварин, уламків кераміки і темними плямами гумусованого ґрунту.

Частково зруйноване напівземлянкове житло розкопане у стінці глинища. Воно заглиблене у материк на 0,7 м. Розміри вцілілої частини $3 \times 3,5$ м. По довгій вісі напівземлянка орієнтована на південний схід — північний захід, тобто паралельно до схилу і річкової долини. На долівці житла збереглися залишки глиняної печі чи вогнища у вигляді купи обпаленої глини площею $1,2 \times 1$ м. У верхній частині вона являла собою аморфний шар, близче до долівки — комкувату структуру, серед якої містилися уламки посуду. В південному кутку розчищено господарську яму діаметром близько 1 м, глибиною 0,3 м. Її заповнювали вугілля, попіл, черепки, в тому числі уламки червоноглиняної тонкостінної амфори, кістки свині і зуба бика чи корови. У заповненні житла знайдені уламки горщиків сіро-коричневого і чорного кольору з вінцями, прикрашеними по краю нарізкою і пальцевими ямками, черепки чорнолощених мисок і глиняних дисків з лощеною поверхнею.

Керамічний матеріал, ідентичний горщикам і мискам, знайдений на могильнику. Поблизу печі лежала ціла одночленна фібула з широкою

спинкою. Вона орнаментована перехрещеними (у вигляді ромба) пунки-тичними лініями. Всередині кожного ромба є коло (рис. 7, 1).

Серед датуючих предметів найбільш ранньою є шарніри фібула типу «Авцисса». Вона належить до першої половини I ст. н. е.⁴, але серед фібул із Рахнів є і більш пізні. Одночленні фібули з широкою орнаментованою спинкою виходять за межі I ст. н. е. і датуються II, навіть III ст. н. е.⁵ Ареал їх поширення — Північне Причорномор'я.

Таку саму пізню дату дають і очкові фібули. Знайдені їх відомі на Зарубинецькому могильнику⁶. У Середнє Подністров'я і Південне Побужжя вони потрапили з Нижньої Віслю і Пруссії. Альмгрен їх датує II ст. н. е.⁷ Одна з фібул, аналогічна рахнівським, датується бронзовою монетою Фаустиши. До цього слід додати й те, що амфора з шостого поховання також дає дату I—II ст. н. е. Таким чином, можна зробити висновок, що могильник і селище в с. Рахни Гайсинського району існували до кінця першої половини II ст. н. е., а можливо й довше.

Виявлені в Дністро-Бузькому басейні пам'ятки зарубинецької культури є південними і віддаленими від основного району поширення цієї культури. Отже, ареал її території в нинішньому розумінні значно ширший, піж він був відомий до цього.

Південнобузька і середньодністровська група пам'яток зарубинецької культури має чимало особливостей. У складі своїх комплексів вона містить переважаючі предмети північнопричорноморського імпорту, що пояснюється не лише зв'язками зарубинецького населення південнобузького і середньодністровського басейнів з античним світом, а й деякою відрівністю від основного ареалу зарубинецької культури.

Щодо зв'язків з Північним Причорномор'ям, то треба мати на увазі, що південнобузька група зарубинецького населення перебувала на території, де проходили на рубежі і в перших століттях нашої ери торговельні шляхи вздовж Дністра⁸ і Дніпра⁹. Певний вплив на південнобузьке і лівобережно-середньодністровське населення могли мати і племена Прутсько-Дністровського межиріччя¹⁰, що були у перших століттях нової ери під впливом римського світу. Цікаво, що частина керамічного матеріалу з Рахнівського поселення і могильника, а також інших зарубинецьких поселень Побужжя й Середнього Дністра має деякі риси, характерні для кераміки черняхівської культури (грубі ліпні горщики коричневого і червонувато-коричневого кольорів і сіра антична гончарна кераміка).

Це попередні спостереження, але вони дають змогу ставити питання про спільність культурного розвитку населення на території Південного Побужжя і лівого берега Середнього Дністра у пізньозарубинецький і ранньочерняхівський періоди (II—III ст. н. е.).

⁴ А. К. Амброз. Вказ. праця, стор. 26, табл. 4, 16.

⁵ Там же, стор. 43, табл. 5—9.

⁶ В. П. Петров. Зарубинецький могильник.— МИЛ, № 70. М., 1959, стор. 43, рис. 3—11.

⁷ Oskar Almgren. Studien über Nordeuropäische Fibelformen der ersten nachchristlichen Jahrhunderte. Stockholm, 1897, стор. 27.

⁸ М. А. Тиханова. Роль Западного Причерноморья в сложении культуры Приднестровья первых веков н. э.— КСИИМК, вып. VIII. М., 1940, стор. 67—69.

⁹ Е. В. Максимов. История населения Среднего Приднепровья на рубеже нашей эры. Автореферат кандидатской диссертации, 1968.

¹⁰ М. А. Романовская. Об этнической принадлежности населения, оставившего памятники типа Лукашевки.— Древние фракийцы в Северном Причерноморье. М., 1969, стор. 81—95.

П. И. ХАВЛЮК

Памятники зарубинецкой культуры на Побужье

Резюме

За последние годы на территории Южнобугского и левобережной части Днестровского бассейна открыто свыше 20 зарубинецких поселений.

Раннезарубинецкие памятники представлены поселениями, исследованными у сел Марьиновка и Носовцы Гайсинского района (бассейн р. Собь) и др. На этих поселениях вскрыты наземные легкие жилища, обнаружено значительное количество лепной гончарной посуды, а также керамической тары античного производства (обломки светло-глиняных амфор с одно- и двустольными ручками I в. до н. э.), найдены железные орудия труда и украшения, среди которых выделяются сильно профилированные фибулы западного типа с прорезным приемником I в. до н. э.—I в. н. э. Исходя из этих материалов, упомянутые поселения можно датировать I в. до н. э.—I в. н. э.

Вторая группа зарубинецких памятников представлена могильником и поселением в с. Рахны Гайсинского района (на р. Собь), а также несколькими пунктами на Южном Буге. На могильнике раскопано 12 трупосожжений в ямах, одно из которых совершено на месте, остальные на стороне. Погребальный инвентарь позволяет датировать могильник концом I—II в. н. э.

На одновременном с могильником поселении раскопаны полуzemляночные жилища размером 4×3,5 м и наземные, площадь которых не установлена.

Для позднезарубинецких памятников Буго-Днестровского региона характерны некоторые черты в керамике и домостроительстве, а также погребальном обряде, которые в последующее время получают развитие в черняховской культуре, что дает возможность предполагать существование некоторой преемственности между этими культурами.

БІБЛІОГРАФІЯ

Ukraina. Teraźniejszość i przeszłość. Praca zhiorowa pod redakcją M. Karasia i A. Podrazy. Uniwersytet Jagelloński. Praca historyczne, z. 32. Kraków, 1970.

Україна. Сучасність і минуле. Колективна праця під редакцією М. Карася і А. Подрази. Ягеллонський університет. Історична праця, з. 32. Краків, 1970.

У рецензованій монографії розглядається широке коло питань матеріальної і духовної культури України на сучасному етапі й в минулі епохи, її географії, народонаселення, економіки, історії, мови, літератури.

Друга частина праці — «Минуле» (стор. 141—205) присвячена археологічному вивченню території України. Автори цих розділів Я. Козловський, М. Гедль і К. Годловський подають огляд археологічних матеріалів, що характеризують основні етапи історичного розвитку населення України від палеоліту до раннього середньовіччя.

У розділі «Україна в кам'яну епоху» Я. Козловський висвітлює виникнення на території РСР найважливіших людських поселень, коротко, але в цілому правильно характеризує основні пам'ятки й археологічні культури палеоліту, мезоліту, неоліту та епохи міді. На жаль, тут не згадані іх дослідники і через це при відсутності посилань на літературу зміст розділу дещо збіднюються. Варто було б сказати про загальновизнані досягнення радянських вчених, про те нове, що вони внесли у розробку проблематики палеоліту і неоліту Європи, вивчення палеолітичних жителів і соціальної організації ранніх людських колективів.

На сторінках, присвячених неоліту, не розглянуто дніпро-донецьку культуру, одну з найбільших в цей час на території України. Дещо звужені хронологічні рамки трипільської культури (3000—2500 рр.), хоч за сучасними даними вона проіснувала близько 2 тис. років. Питання про походження останньої не слід зводити лише до «експансії» на територію Подністров'я культури Боян (стор. 150), існувну роль в процесі її формування відіграли і місцеві культури.

Стислу характеристику України доби бронзи і ранньозалізного часу дає М. Редль у відповідному розділі. Виклад унікальний хронологічною таблицею і картою, а також ілюстративним матеріалом. Проте наведені відомості про археологічні культури цього періоду часто занадто бідні, деякі з них тут відсутні (білогрудівська). У вступі автор дещо перебільшує значення зовнішніх впливів на розвиток їх у добу бронзи і ранньозалізного часу на Україні. Згідно з новими дослідженнями, проведеними на поселеннях висоцької культури, останню не слід розглядати лише як локальний варіант лужицької, оскільки в ній переважають риси місцевих культур скіфського часу.

На відміну від попередніх розділів, де часто досить схематично подані матеріали з археології України за періодами і культурами, у розділі «Україна в добу пізнього латену і римських впливів» К. Годловський звертає особливу увагу на основні проблеми історичного розвитку стародавнього населення Південно-Східної Європи в період з III ст. до н. е. до V ст. н. е.

К. Годловський вважає, що протягом IV—III ст. до н. е. на території Української РСР продовжують розвиватися історичні традиції скіфського часу. Очевидно, місцеві культури визначають характер етнокультурних процесів і в наступні періоди, хоч в останніх століттях до нашої ери і перших століттях нашої ери вони не позбавлені елементів, що свідчать про зв'язок їх носіїв з латенськими культурами Середньої Європи, зокрема з кельтами.

Найбільш поширеною на території України в останніх трьох століттях до нашої ери і перших століттях нашої ери є зарубинецько-корчуватівська культура, яка охоплює Верхнє і Середнє Подніпров'я і верхню частину Південного Бугу, на заході сягає Західного Бугу, на півдні — Верхнього і Середнього Подністров'я. Автор правильно підкреслює, що вивчення її пам'яток, зокрема на Середньому Дніпрі, може дати ключові матеріали для розуміння історії цієї частини Східної Європи, передусім для розробки питань, пов'язаних з первісною територією та початком розселення слов'ян (стор. 190). Автор обмежує датування зарубинецько-корчуватівських пам'яток на Київщині I ст. н. е. і тим самим дещо применшує значення цієї культури, на основі якої склалися пізніші культури на території Південно-Східної Європи.

К. Годловський надто перебільшує роль готів у формуванні черняхівської культури. Вивчення пам'яток типу Дитинич — Трішина, заліщчин на території Полісся германськими племенами, найвірогідніше гото-гепідів, показує, що вони виразно відрізняються від черняхівських пам'яток і ніякою мірою не можуть належати до однієї етнічної групи. Це підтверджується похованальним ритуалом, житловим будівництвом і ліпною керамікою, яка найкраще відбиває місцеві етнографічні особливості.

Не слід переоцінювати значення липицької культури як підґрунтя пам'яток черняхівського типу на Дністрі. Ця тенденція, у свій час підтримана М. Ю. Брайчевським, М. О. Тихановою, Г. Діакону, зараз спростована новими археологічними матеріалами, які свідчать про відмінність обох культур, не пов'язаних ні типологічно, ні етнічно.

Процес розвитку черняхівської культури кінця II—V ст. н. е. складний і тривалий. Незважаючи на значну питому вагу матеріалів, що зближають її з зарубинецькою культурою, не можна не визначити в цій елементів липицької і пшеворської. Останні свідчать про можливість асиміляції слов'янами якоїсь частини фракійського населення, а також населення пшеворської культури, зокрема у межиріччі Верхньої Вісли і Західного Бугу, та сарматської на Лівобережжі і в Молдавії. Водночас вона формувалась під впливом провінціально-римської культури, яка настільки щільно перекрила місцеві етнографічні елементи, що показати їх виявилось нелегким завданням. Як встановлено дослідженнями останніх 20 років, основна частина черняхівських пам'яток, зокрема поселень у межиріччі Дністра і Дніпра, типологічно пов'язується з ранньосредньовічними слов'янськими пам'ятками, що повинно визначати їх етнічну належність.

Дещо дивує спроба автора виразні пшеворські поховання перших століть нашої ери у Верхньому Подністров'ї, культурна належність яких не викликає сумніву, віднести до липицьких. Разом з тим К. Годловський правильно трактує у хронологічному відношенні пшеворський матеріал, виявлений Г. І. Смирновою в Незвиськах.

У цілому монографія заслуговує позитивної оцінки.

В. Д. Карап

ОХОРОНА АРХЕОЛОГІЧНИХ ПАМ'ЯТОК

І. Д. РАТНЕР

Картографічні матеріали як джерело для обліку курганів

У степових областях Півдня України кургани становлять найчисленнішу групу археологічних пам'яток, що підлягають обліку й охороні. Однак у зв'язку з великими іригаційними роботами на цій території та інтенсивним розорюванням земель місцевими господарствами археологи надто часто змушені констатувати знищення курганів. При цьому далеко не завжди можна встановити їх місце знаходження і чисельність, а відсутність документальних матеріалів, у яких було б зафіксоване розміщення багатьох тисяч пам'яток, перешкоджає справі збереження цінних об'єктів.

Тут на допомогу можуть прийти картографічні матеріали. Використання їх в археології не є принципіально новим. Триверсткова карта, видана до революції генеральним штабом, фіксує точно панесені кургани; вони стали документом, що неодноразово використовувався під час складання основних археологічних карт. Триверста не втратила свого значення і для сучасних дослідників: вона дає розміщення і чисельність курганних груп і окремих курганів з позначенням традиційних народних найменувань (Могила Висока, Могила Довга тощо). Якщо її перевести в сучасні масштаби вимірювання, ця карта стане в пригоді тим, хто займається обліком, охороною і дослідженням пам'яток. Деяким недоліком триверстки є нерідко брак даних про висоти курганів і стара конфігурація населених пунктів (орієнтирів), що ускладнює фіксацію пам'яток відповідно до сучасних умов.

Дореволюційні топографічні карти і плани, що зберігаються у Центральному Державному військово-історичному архіві (ЦДВІА СРСР) в Москві, мають велике значення для обліку курганів Півдня України. Значний інтерес становлять і картографічні матеріали обласних державних архівів України. Іс. насамперед, документи з фондів межування земель, губернських креслень та колекції карт і планів.

Недостатнє використання картографічних джерел викликало труднощі в уточненні даних про кургани. Через це часто не можна вказати їх місце розташування і точну кількість на території тієї чи іншої області. В результаті на облік і охорону береться надзвичайно мало курганів.

Численна література (праці О. А. Спицина, В. М. Ястребова, І. В. Фабриціуса, статті і публікації в дореволюційних і сучасних виданнях), а також наявні в музеях рукописні матеріали розвідок і картотека Інституту археології АН УРСР реєструють лише незначну частину курганів, більшість яких залишається поза полем зору археологів. До того ж в цих опублікованих матеріалах прив'язка пам'яток до орієнтирів не має необхідної геодезичної основи і зведена лише до вказівок па місце знаходження курганів, тобто, по суті, не документована.

Тим часом перед органами охорони пам'яток постало питання про термінову паспортизацію курганів з урахуванням їх точного розташування, висоти, орієнтирів і найменуванням землекористувачів, на території яких відомі ці об'єкти. Така документація необхідна для укладання договорів на охорону археологічних пам'яток.

Херсонський краєзнавчий музей на основі картографічних матеріалів зафіксував 5354 кургани. З цією метою він звернувся до обласної землевпорядної експедиції, поставивши перед нею завдання: ісурснести з крупиомасштабної топографічної карти на плані угідь землекористувачів усі кургани групи і окремі кургани; позначити їх висоти; провести прив'язку курганів до орієнтирів — населених пунктів; з максимальною точністю зафіксувати окремі кургани, кургани групи та характер розташування пам'яток у їх складі; встановити відсутність елементів, що не підлягають розголошенню.

В результаті проведеної роботи вироблено форму паспорта для цих археологічних об'єктів. Основною його частиною є план земельних угідь землекористувачів, виконаний у масштабі; він орієтований за сторонами світу і передбачає поряд з визначенням висот прив'язку курганів до населених пунктів; орієнтирами є також межі територій землекористувачів.

Точна геодезична основа дає можливість в процесі дальшої роботи нанести на план шляхом триангуляції від наявних на ньому курганів нові пам'ятки, ще не позначені на топографічній карті (це кургани нижче 1 м). Інколи виникає необхідність перенести на паспорт кургани з дореволюційних топокарт, якщо сучасні геодезисти не врахували тієї чи іншої пам'ятки. Таким чином, у документі фіксуються і нові об'єкти, виявлені під час археологічної розвідки.

Завдяки паспортизації відповідні органи можуть укладати договори на охорону кургану (що й зроблено у Херсонській області), точно зазначаючи місце іх розташування. Виконаний геодезистами паспорт (оригінал) зберігається в музеї, а з його фотокопії одна — у районному органі охорони пам'яток і друга — у землекористувача (як обов'язковий додаток до охоронного договору). В діловому листуванні слід посилатися на номер паспорта, вказуючи той чи інший курган за його висотою та орієнтирами. В дальному доцільно присвоїти номер кожній курганий групі і курганам в її складі. Це необхідно для кращого їх дослідження та збереження.

Проведення такої роботи в усіх південноукраїнських областях сприятиме збільшенню кількості зафіксованих археологічних пам'яток у республіці, подішвидь справу обліку і охорони численних курганів — свідків далекого минулого нашої Батьківщини.

ІНФОРМАЦІЯ

В. М. КОРПУСОВА

Археологічний музей АН УРСР

У системі Академії наук УРСР створено комплексний Центральний науково-природничий музей в складі археологічного, геологічного, палеонтологічного, зоологічного та ботанічного музеїв. Археологічний музей відкрито в травні 1969 р. до 50-річного ювілею Академії наук УРСР.

Експозиція музею побудована на базі кращих колекцій з фондів Інституту археології АН УРСР, на правах відділу якого існує музей. У створенні його брали участь співробітники музеївого відділу Інституту археології АН УРСР. Музей розрахований на фахівців та широкі кола відвідувачів.

Мета експозиції — показати розвиток матеріальної та духовної культури населення України від доби палеоліту до пізнього середньовіччя. Науковий зміст її поєднується з декоративністю оформлення. Матеріали подано за археологічними культурами.

Приміщення музею складається з чотирьох залів загальною площею близько 500 м². Понад 7 тис. експонатів виставлено в 43 просторих вертикальних вітринах.

Невід'ємною частиною експозиції є встановлені над усіма вітринами мальовані фризи. Сюжети їх, що відповідають тематиці кожного залу, взяті з оригінальних пам'яток декоративно-прикладного мистецтва та архітектури. Фризи виконують не тільки сухо декоративну функцію, а й змістову, сприймаються як самостійне ціле.

Конструкція вітрин зумовила розміщення експонатів по вертикалі. Більшість з них розташована на планшетах, а окремі виставлені на нейтральному або кольоровому фоні. Планшети виконують подвійну функцію: з одного боку, тематично об'єднують експонати відповідно до їх призначення, розміру тощо, з другого — завдяки кольору посилюють сприйняття того чи іншого предмета. Великі об'ємні речі встановлені на підставках вітрин та па підставках між ними. Слід зазначити і такі засоби оформлення, як світлові ефекти (штучне розсіяне світло кожної вітрини падає на фризи знизу, створюючи враження повітряної перспективи зображеного на них). Вдало знайдено кольори для фону.

В музеї демонструються оригінальні археологічні знахідки. Як додатковий ілюстративний матеріал використано велику кількість фотографій, малюнків, графічних та предметних реконструкцій окремих речей. Матеріалиожної археологічної культури супроводжуються анотацією та картою її поширення.

У вступному залі дана загальна характеристика розвитку археологічної науки на Україні. Тут експонуються ілюстративні схеми походження людини та археологічної періодизації, портрети видатних вчених та основна література з археології УРСР.

Експозиція I залу, яка об'єднує пам'ятки від раннього палеоліту до кінця доби бронзи, відкривається кам'яними виробами ашельської пори раннього палеоліту з стоянок Житомирської та Рокосове. Мустьєрська пора представлена крем'яним інвентарем стоянок Антонівка I, II, Шайтан-Коба, Скеля Орел, Скубова балка. Привертає увагу бивень мамонта разом з залишками культурного шару (Заскельне V).

Більш різноманітні експонати пізньопалеолітичної епохи (матеріали з стоянок Радомишльської, Мізинської, Амвросіївської). Крім знарядь праці з кременю, кісток мамонта, а також зброй тут експонуються найдавніші твори мистецтва, зокрема скульптура та живопис з Мізина, побутові речі, прикраси.

Уявлення про пізньопалеолітичні культури доповнює науково обґрунтована предметна реконструкція житла з стоянки поблизу с. Межиріч. Серед експонатів мезолітичної епохи (гrot Водопадний, Фатьма-Коба, Осокорівка) привертає увагу крем'яний інвентар та моноліт з поховання Василівського III могильника. Численні неолітичні культури — приазовська, сурсько-дністровська, буго-дністровська, дніпро-донецька, ямково-гребінчаста — експоновані кам'яним та глиняним орнаментованим посудом, землеробськими, мисливськими, рибальськими знаряддями праці, різноманітними прикрасами, скульптурою з каменю та глини.

Значна частина експозиції, присвяченої епосі міді — бронзі, — це матеріали, що належать до трипільської культури. Представлені багаті колекції посуду, дрібної пластичності, землеробських знарядь праці та речі домашнього виробництва. З пізньотрипільських поховань (могильники Софіївка, Червоний хутір, Чернин) експонують мідні прикраси, сокири, ножі, кинджали та ін.

Серед предметів, що характеризують середньосторівську культуру, цікавими є бронзові браслети, крем'яні сокири, моноліти з поховань у с. Чаплі.

Ряд матеріалів ілюструє основні риси численних археологічних культур — ямної, кемі-обинської, катакомбної, зрубної, середньодніпровської, тищпецької, культур багатоваликової кераміки та кулястих амфор.

Степові пам'ятки доби бронзи представлені речами з поселень Сабатинівка, Ушаківка та інших, а також матеріалами безкурганного могильника поблизу с. Широке. Експозиція цього залу завершується характеристикою білогрудівської та мар'янівсько-бондарівської культури.

Експозиція ІІ залу охоплює пам'ятки раннього залізного віку. Зокрема, тут є знахідки, пов'язані з чорноморською культурою, комплекс речей кіммерійського часу з поховання поблизу с. Зольне в Криму. Широко полалі матеріали лісостепових та степових племен скіфського часу. Експонуються речі таврської, висоцької, підгірцівської та сарматської культур. Нижньодніпровські городища пізньоскіфського часу представліні знахідками з городища та могильника Золота Балка.

Значне місце відведено матеріалам античних міст: поселення на о. Березані, Ольвії та її хори (поселення Козирка), Тіри. Серед кераміки з поселення на о. Березані є посуд, що належить до кращих зразків грецького мистецтва. Це амфора стилю фікеллур, родосеський дінос, хіоський келих та ін. Експозиція підкреслює землеробський характер господарства і цієї першої в Півчному Причорномор'ї античної колонії. Яскраво охарактеризовано такий важливий стародавній центр, як Ольвія — її господарство, місто-будівництво, культуру, ідеологію та ін. Привертають увагу науково обґрунтовані предмети реконструкції житлових кварталів міста. Багаті колекції посуду (чорно- та червонофігурні, червонолакові та лінні посудини). Дуже цікава колекція скульптури, в тому числі зображення Артеміди, Кібелі, мармуровий барельєф — плита ситонів.

Античний розділ завершується експонатами (кераміка, скульптура, епіграфічні пам'ятки) з іншого грецького центру — Тіри.

У III залі розміщуються матеріали, пов'язані з етногенезом слов'ян та культур середньовічного часу. Починають експозицію зарубинецькі та черняхівські пам'ятки. Численний керамічний матеріал, предмети побуту та прикраси, запарядя праці характеризують матеріальну і духовну культуру населення рубежу та перших століть нашої ери. Далі йдуть пам'ятки слов'янської культури типу Пеньківки, Волищевого, Луки Райковецької.

Експонуються речі з поселень Капулівка, Канцерка, Пастирське, окрімі знахідки з Макартета (прикраси гунського часу), з Клепчев (ранньослов'янські емалі).

Значна частина експозиції — це різноманітні пам'ятки Київської Русі. Вони дають уявлення про життя давньоруських міст Києва, Городська, Колодяжна, Івана, Воїна, Чучина. Експонуються речі (зброя, прикраси та ін.) дохристиянського Шестовицького могильника. Біля торцової стінки залу — діорама «Богатирська застава на Дніпрі», реконструкція якої зроблена за матеріалами розкопок давньоруського міста-фортеці Чучина.

Приділено увагу середньовічним післов'янським культурам: салтівській, пізньокочівницькій. Певний інтерес становлять експонати, що належали населенню середньовічного Криму. Серед них — скляній та глиняний посуд, зброя, деталі одягу тощо з ранньосередньовічного Скалистинського могильника.

Експозиція музею завершується показом матеріалів українського середньовіччя XIV—XVII ст.— поселення поблизу с. Комарівка та Жовнинської фортеці.

Музей проводить велику наукову і виховну роботу. Тут читаються лекції для студентів Київського університету та педагогічного, Художнього інституту, організуються консультації для відвідувачів. Музей має велику популярність серед вітчизняних і зарубіжних спеціалістів і у широкому колі відвідувачів. На 1 березня 1971 р. у ньому побувало понад 152 тис. чоловік.

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

- АЛЮР — Археологическая летопись Южной России
АП — Археологічні пам'ятки УРСР
АС — Археологический съезд
ВГПИ — Вороцежский государственный педагогический институт
ВДИ — Вестник древней истории
ВУАК — Всеукраїнський Археологічний комітет
ГИМ — Государственный исторический музей в Москве
ДІМ — Державний історичний музей у Києві
ДП — Древности Приднепровья
ЗООИД — Записки Одесского отделения истории и древностей
ЗРАО — Записки Русского археологического общества
ИАК — Известия Археологической комиссии
ИРАЛИМК — Известия Российской Академии истории материальной культуры
ІА АН УРСР — Інститут археології АН УРСР
КСИА АН СССР — Краткие сообщения Института археологии АН СССР
КСИА АН УССР — Краткие сообщения Института археологии АН УССР
КСИИМК — Краткие сообщения Института истории материальной культуры
МАСП — Материалы по археологии Северного Причерноморья
НаIA АН УРСР — Науковий архів Інституту археології АН УРСР
НС — Нумизматический сборник
ОАК — Отчет Археологической комиссии
СА — Советская археология
САИ — Археология СССР. Свод археологических источников
СГАИМК — Сообщения Государственной Академии истории материальной культуры
СМЕЛА — А. А. Бобринский. Курганы и случайные археологические находки близ м. Смели
СЭ — Советская этнография
Труды ... АС — Труды ...Археологического съезда
ТСАРАНИОН — Труды секции археологии Российской ассоциации научно-исследовательских институтов общественных наук
УІЖ — Український історичний журнал
УЗЛГУ — Ученые записки Ленинградского государственного университета
ЧИОНЛ — Чтение в историческом обществе Нестора Летописца
ESA — *Eurasia septentrionalis antiqua*
JOSPE — *Inscriptiones orae septentrionalis Ponti Euxini*
RE — Pauly's Real — Encyclopädie der klassischen Altertumswissenschaft

ЗМІСТ

Статті

Д. Я. Телегін. Енсолітичні стели і пам'ятки нижньомихайлівського типу	3
В. І. Непріца. Неоліт ямково-гребінчастої кераміки в північно-східній Україні	18
А. С. Русєва. Культ Кори-Персефони в Ольвії	28
Є. В. Максимов. Зарубинецьке городище Пилипенкова гора	41

Повідомлення та публікації

О. В. Бодянський. Нова палеолітична стоянка в Надпоріжжі	57
М. М. Шмаглій, І. Г. Черняков (Одеса). Про проникнення катакомбних племен в Північно-Західне Причорномор'я	60
М. І. Сікорський (Переяслав-Хмельницький), А. П. Савчук. Знахідки в с.Козинці Переяслав-Хмельницького району	65
В. А. Глінська. Золоті прикраси скіфського архаїчного убору	73
П. Й. Каришковський (Одеса). Срібні монети післягетської Ольвії	79
П. І. Хавлюк (Вінниця). Пам'ятки зарубинецької культури на Побужжі	84

Бібліографія

В. Д. Баран. «Ukraina. Teraźniejszość i przeszłość...»	97
--	----

Охорона археологічних пам'яток

І. Д. Ратнер (Херсон). Картографічні матеріали як джерело для обліку курганів	99
---	----

Інформація

В. М. Корпусова. Археологічний музей АН УРСР	101
--	-----

СОДЕРЖАНИЕ

Статьи

Д. Я. Телегин. Энеолитические стелы и памятники нижнемихайловского типа	17
В. И. Неприна. Неолит ямочно-гребенчатой керамики в северо-восточной Украине	27
А. С. Русская. Культ Коры-Персефоны в Ольвии	40
Е. В. Максимов. Зарубинецкое городище Пилипенкова гора	56

Сообщения и публикации

О. В. Бодянский. Новая палеолитическая стоянка в Надпорожье	60
Н. М. Шмаглий, И. Т. Черняков (Одесса). О проникновении катакомбных племен в Северо-Западное Причерноморье	65
М. И. Сикорский (Переяслав-Хмельницкий), А. П. Савчук. Найдены в с. Козинцы Переяслав-Хмельницкого района	73
В. А. Ильинская. Золотые украшения скифского архаического убора	79
П. О. Каражковский (Одесса). Серебряные монеты послегетской Ольвии	84
П. И. Хавлюк (Винница). Памятники зарубинецкой культуры на Побужье	96

Библиография

В. Д. Баран. «Ukraina. Teraźniejszość i przeszłość...»	97
--	----

Охрана археологических памятников

И. Д. Ратнер. Картографические материалы как источник для учета курганов	99
--	----

Информация

В. Н. Корпусова. Археологический музей АН УССР	101
--	-----

ЛАЗАР МОЙСЕЙОВИЧ СЛАВІН

30 листопада 1971 р. на 66 році життя рантово помер відомий український радянський археолог, член-кореспондент АН УРСР, завідуючий відділом античної археології Інституту археології АН УРСР, член КПРС Лазар Мойсейович Славін.

Народився Л. М. Славін 11 червня 1906 р. у м. Вітебську. Вихованець Ленінградського університету, учень видатного мітчизняного вченого-антиковізантія Б. В. Фармаковського, Л. М. Славін з 1938 р. почав працювати на Україні як директор Інституту археології АН УРСР, віддаючи всі свої знання справі розвитку української радянської археологічної науки. 22 лютого 1939 р. його обрано членом-кореспондентом АН УРСР.

Важливою ланкою в праці Л. М. Славіна була його діяльність по вихованню молодих кваліфікованих наукових археологічних кадрів. У 1944 р. він очолив кафедру археології та музеєзнавства Київського державного ордена Леніна ім. Т. Г. Шевченка університету, якою успішно керував до 1970 р.

Науковою спеціальністю Л. М. Славіна була антична археологія. З 1926 р. він був учасником, а з 1939 р. — керівником археологічних розкопок Ольвії. Розкопки дали матеріали великої наукової ваги, які висвітлюють тисячолітню історію цього давньогрецького міста і сприяють з'ясуванню багатьох питань історії скіфів, кельтів, сарматів та інших племен, доля яких перепліталася з долею Ольвії. Наукова публікація здобутих під час розкопок матеріалів здійснювалася під керівництвом і при безпосередній участі Л. М. Славіна, який є автором понад 100 праць, в тому числі узагальнюючих досліджень з античного мистецтва в Північному Причорномор'ї, розвитку економіки Ольвії та інших античних міст, головним чином сільського господарства, виноградарства і рибопереробного промислу.

Завдяки турботам і енергії Л. М. Славіна на місці стародавньої Ольвії було створено перший на території УРСР історико-археологічний заповідник, який є тепер важливою базою науково-дослідницької роботи і одним з найвідоміших культурно-експкурсійних закладів на Півдні республіки.

Всі, кому довелося вчитися у Лазаря Мойсейовича, працювати чи просто спілкуватися з ним, назавжди збережуть пам'ять про цю доброзичливу та скромну людину, визначного вченого й організатора археологічної науки на Україні.

**ВИДАВНИЦТВО «НАУКОВА ДУМКА» В 1972 РОЦІ
ВИПУСТИТЬ У СВІТ КНИГИ:**

**Баран В. Д. Ранні слов'яні між Дністром і
Прип'яттю.** Мова українська. 18 арк. 2 крб.

В книзі на основі писемних джерел та матеріалів, виявлених в процесі багаторічних археологічних розкопок пам'яток середини I тисячоліття, н. е., висвітлюються етнокультурні і соціально-економічні процеси та питання племінної приналежності населення Західної Волині і Верхнього Подністров'я напередодні виникнення східнослов'янських державних утворень.

Широко показано економічні та культурні зв'язки слов'ян Волині та Верхнього Подністров'я з сусідніми слов'янськими племенами та іншими етнічними групами.

Робота розрахована на викладачів вузів, науковців, працівників музеїв, учителів, студентів та всіх, хто цікавиться стародавньою історією слов'ян.

Винокур І. С. Історія та культура черняхівських племен. Мова українська. 14 арк. 1 крб. 88 коп.

Монографія присвячена історії та культурі черняхівських племен II—V ст. н. е. на території Дністро-Дніпровського межиріччя. Написана на основі археологічних досліджень автора у Подністров'ї, на Південному Бузі, на Волині з зауваженням опублікованих матеріалів по черняхівській культурі Середнього Подніпров'я.

Розробляється історико-етнографічний аспект черняхівських старожитностей, господарський досвід, а також світогляд лісостепових племен II—V ст. н. е. Систематизовано матеріал про релігію та вірування.

Розрахована на археологів, істориків, краєзнавців та аматорів давньої історії України.

Ауліх В. В. Зимнівське городище — слов'янська пам'ятка VI—VII ст. в Західній Україні. Мова українська. 8 арк. 80 коп.

У монографії підводяться підсумки багаторічних розкопок автора на Зимнівському городищі — єдині поки що пам'ятці VI—VII ст. в межах Західної Волині і Верхнього Подністров'я. Розглядаються питання плану-

вання оборонних, житлових та інших споруд, культури, побуту, господарської діяльності та соціального укладу населення. Порівняння Зимнівського городища з однотипними синхронними пам'ятками Східної, Центральної та Південної Європи дає підставу для висновку, що це городище було місцем постійного проживання вождя та дружини невеликого племені, яке входило до складу племінного союзу східнослов'янських дулібів, засвідчених на території Західної Волині за часу «Іраклія—царя» «Повістю временных літ».

Колосов Ю. Г. Шайтан-Коба — мустєрська стоянка Криму. Мова українська. 12 арк. 1 крб. 40 коп.

Монографія присвячена відомій ранньопалеолітичній стоянці Криму в гроті Шайтан-Коба. Висвітлюються палеогеографічні умови розташування стоянки, геологічні умови залягання культурних залишків, подано опис численного крем'яного інвентаря, фауни, розповідається про життя і засоби полювання її давніх мешканців. Розглядається питання про зв'язки Криму з Добруджею, Передньою Азією, на основі яких можна зробити висновок про ймовірний шлях заселення Криму в мустєрську споху леваллуа-мустєрськими групами.

Становить інтерес для спеціалістів, які вивчають антропоген, викладачів і студентів вузів, усіх, хто цікавиться далеким минулим нашої Батьківщини.

Для своєчасного одержання цих книг просимо подати на них попереднє замовлення. Попередні замовлення приймають всі міські та сільські книгарні.

Для одержання книг поштою замовлення слід надсилати будь-якому магазину «Книга—поштою» або безпосередньо книгарні видавництва «Наукова думка» (252001 Київ-1, вул. Кірова, 4).

„НАУКОВА ДУМКА“